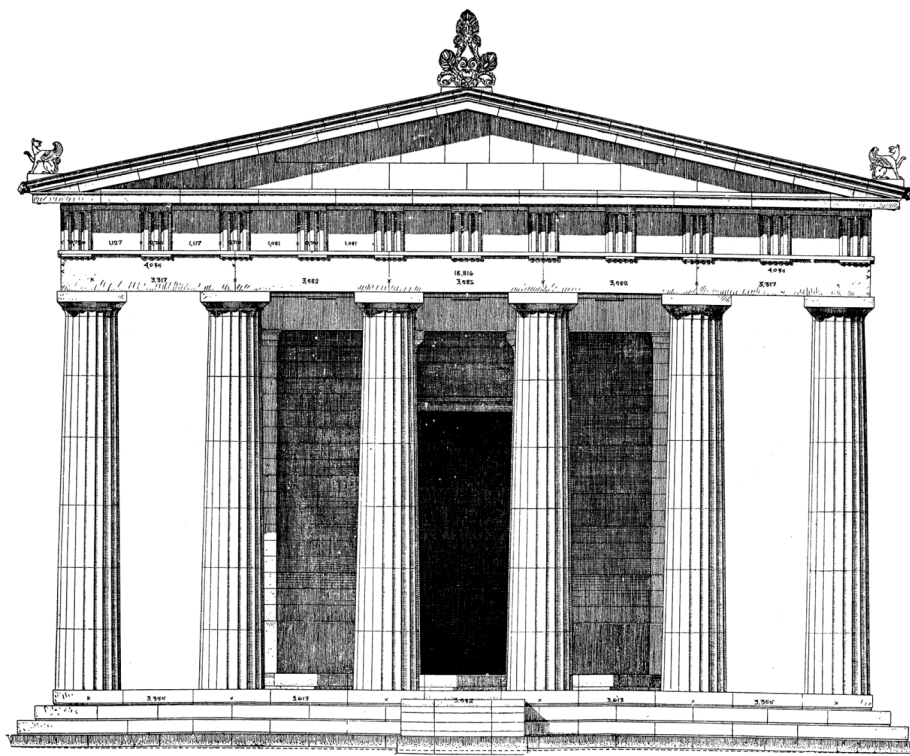

Votiv og samfunnsendring

Tegea fra arkaisk til klassisk tid

Linn Trude Lieng Andreadakis

Masteravhandling i arkeologi
Institutt for Arkeologi, Konservering og Historie
April 2014

Forsideillustrasjon: Den østlige fasaden til det klassiske Athene Alea-tempelet i Tegea. Tegning: Mogens Clemmensen

Votiv og samfunnsendring

Tegea fra arkaisk til klassisk tid

Linn Trude Lieng Andreadakis

Masteravhandling i arkeologi
Institutt for Arkeologi, Konservering og Historie
April 2014

Of the votive offerings in the temple these are the most notable. There is the hide of the Calydonian boar, rotted by age and by now altogether without bristles. Hanging up are the fetters, except such as have been destroyed by rust, worn by the Lacedaemonian prisoners when they dug the plain of Tegea. There have been dedicated a sacred couch to Athena, a portrait painting of Auge, and the shield of Marpessa (...) (*Paus.* 8.47.2)

Forord

Produksjonen av denne avhandlingen har vært en lang prosess, og en rekke personer som har støttet meg på veien må nevnes og takkes behørig. Den største takk går til min veileder Knut Ødegård for alle faglige diskusjoner og utallige veiledningstimer. Jeg vil også takke Knut for å ha introdusert meg for Tegea på BA-kurset i Athen våren 2007, og for at han har latt meg få være en del av staben ved de norsklede utgravningene i Tegeas bysentrum. En stor takk også til Rasmus Brandt som var min veileder tidlig i prosessen med avhandlingen. Tusen takk til Erik Østby som har latt meg bruke katalogene og manuskriptene fra Tegea-publikasjonen som er under utgivelse. Jeg gleder meg til å lese det ferdige resultatet!

Det meste av skrivingen har funnet sted i Athen i løpet av tre lengre studieopphold. Å reise til Athen for å skrive ville ikke vært mulig uten reisestøtte både fra Institutt for Arkeologi, Konservering og Historie, UiO og det norske institutt i Athen. Tusen takk til instituttet i Athen for all praktisk hjelp mens jeg har vært i Athen. Det nordiske biblioteket i Athen fortjener også en stor takk for all tilrettelegging rundt studiene.

Takk til Håkon Ingvaldsen for verdifulle tilbakemeldinger og litteraturtips. Takk til David Hill for kartgrunnlag over Middelhavet. En stor og hjertelig takk til Mari Malmer, Irene Selsvold, Jo-Simon Frøshaug Stokke og John-Atle Stålesen for korrekturlesing og hjelp når jeg behøvde det som mest. Alle feil som måtte gjenstå er likevel mine egne.

And finally, to my darling husband Zacharias. Αγάπη μου. Thank you for being so immensely supportive and inspiring. You are my rock, and my everything. I love you!

Athen, 28.04.14

Linn T. Lieng Andreadakis

Innholdsfortegnelse

Forord	v
Innholdsfortegnelse.....	vii
Figurer.....	xi
Tabeller	xiii
Forkortelser.....	xiv
1 Innledning.....	1
1.1 <i>Problemstilling</i>	2
1.1.1 Oppbygning.....	3
1.2 <i>Metodisk tilnærming</i>	4
1.3 <i>Teoretisk rammeverk</i>	6
2 Forskningshistorisk bakgrunn.....	11
2.1 <i>Den greske polis</i>	11
2.2 <i>Tegeas opprinnelse</i>	12
2.3 <i>Forskning og utgravning i Tegea</i>	16
2.4 <i>Votivforskning</i>	17
3 Kultens rolle i samfunnet.....	19
3.1 <i>Helligdommens og religionens rolle i samfunnet</i>	19
3.2 <i>Sosial og samfunnsmessig kontekst</i>	21
3.3 <i>Athene Alea-helligdommens utvikling</i>	23
3.4 <i>Kulten til Alea og Athene</i>	29
4 Votiv, helligdom og samfunn	33
4.1 <i>Gaver til gudene</i>	33
4.1.1 Valg av votiv	34
4.2 <i>Votivenes rolle i helligdommen</i>	37
4.2.1 Håndtering av votiver	38
4.3 <i>Helligdommen som økonomisk enhet</i>	39
4.3.1 Helligdommen som landeier	40
4.3.2 Hellige dyr	41

4.3.3	Hellig økonomi	42
5	Gjenstandsmateriale	45
5.1	<i>Introduksjon til materialet</i>	<i>45</i>
5.2	<i>Menneske- og dyrefiguriner i bronse</i>	<i>46</i>
5.2.1	Menneskefiguriner	46
5.2.2	Dyrefiguriner	48
	<i>Hester</i>	<i>48</i>
	<i>Okser</i>	<i>49</i>
	<i>Hjort</i>	<i>49</i>
	<i>Fugler</i>	<i>49</i>
	<i>Andre dyrefiguriner</i>	<i>50</i>
5.3	<i>Smykker og andre bronser</i>	<i>51</i>
5.3.1	Anheng	51
	<i>Stempelanheng</i>	<i>51</i>
	<i>Granatepleeanheng</i>	<i>52</i>
	<i>Andre typer anheng</i>	<i>52</i>
5.3.2	Draktnåler	53
	<i>Nåler</i>	<i>53</i>
	<i>Fibulae</i>	<i>54</i>
5.3.3	Ringer	54
5.3.4	Andre bronsegjenstander	55
	<i>Krigsutstyr i miniatyr</i>	<i>55</i>
	<i>Plater, skiver og bånd av bronse</i>	<i>55</i>
	<i>Miniatyr-tripod</i>	<i>55</i>
5.4	<i>Gjenstander av terrakotta og annet materiale</i>	<i>56</i>
5.4.1	Terrakottafiguriner	56
	<i>Menneskefiguriner</i>	<i>57</i>
	<i>Dyrefiguriner</i>	<i>58</i>
	<i>Terrakottakranser</i>	<i>58</i>
	<i>Andre figurer i terrakotta</i>	<i>58</i>
5.4.2	Bein	59
	<i>Liggende vær og andre segl</i>	<i>59</i>
	<i>Dobbeltøkser</i>	<i>60</i>
	<i>Andre beingjenstander</i>	<i>60</i>
5.4.3	Gull	60
5.4.4	Glass	61
5.4.5	Bly	61

5.4.6	Jern.....	62
5.5	Keramikk.....	62
5.5.1	Vaser.....	63
	<i>Geometrisk keramikk.....</i>	<i>64</i>
	<i>Protokorintisk keramikk.....</i>	<i>64</i>
	<i>Subgeometrisk keramikk og annen keramikk fra det 7. århundre.....</i>	<i>65</i>
	<i>Arkaisk keramikk.....</i>	<i>65</i>
	<i>Klassisk keramikk.....</i>	<i>65</i>
5.5.2	Miniatyrer.....	65
5.6	Mynt.....	66
6	Analyse av materialet i et diakront perspektiv	69
6.1	<i>Votiver og endring over tid.....</i>	<i>69</i>
6.2	<i>Aktivitet i Athene Alea-helligdommen</i>	<i>72</i>
6.3	<i>Votivgjenstander</i>	<i>74</i>
6.3.1	Figuriner og endring over tid	75
6.3.2	Smykker og endring over tid.....	77
6.4	<i>Keramikk.....</i>	<i>78</i>
7	Årsaker til nedgangen i votivmateriale	81
7.1	<i>Post-deposisjonelle faktorer</i>	<i>81</i>
7.1.1	Bevaringsforhold og representativitet.....	81
7.1.2	Rydding	82
7.1.3	Omsmelting	82
7.1.4	Plyndring	83
7.1.5	Diskusjon – post-deposisjonelle faktorer	83
7.2	<i>Endring av drakt</i>	<i>84</i>
7.2.1	Diskusjon – endring av drakt	85
7.3	<i>Endring av kultpraksis.....</i>	<i>85</i>
7.3.1	Fra agrarkult til bykult.....	85
7.3.2	Fra olympiske guder til assisterende guddommer	86
7.3.3	Diskusjon – endring av kultpraksis.....	87
7.4	<i>Mentalitetsendring</i>	<i>88</i>
7.4.1	Fra ubearbeidede til omgjorte votiver.....	89
7.4.2	Endring av produksjonsmønsteret.....	90
7.4.3	Økonomisk endring.....	91
7.4.4	Diskusjon – mentalitetsendring.....	92
8	Avslutning.....	93

Litteratur.....	97
Appendiks A: Tabeller.....	107
Appendiks B: Gjenstandsfunn	109
Appendiks C: Keramikkfunn.....	112
Appendiks D: Ikonografi.....	113

Figurer

<i>Forsideillustrasjon: Den østlige fasaden til det klassiske Athene Alea-tempelet i Tegea. Tegning: Mogens Clemmensen (Dugas et al. 1924)</i>	i
<i>FIGUR 1: Kart over stedsnavn nevnt i teksten. Tegeas plassering i forhold til andre helligdommer på det greske området (øverst), samt på Peloponnes (nederst)</i>	xvi
<i>FIGUR 2: Fremstilling av votivets rolle som meningsbærende objekt i brytningspunktene mellom samfunnet, giveren og mottakeren (Illustrasjon: Linn T. Lieng Andreadakis)</i>	5
<i>FIGUR 3: Kart over de tegeatiske demene samt moderne tegeatiske landsbyer (fra Voyatzis 1990, figur 2)</i>	13
<i>FIGUR 4: Kart over Arkadia med ferdselsruter fra antikken som viser Tegeas strategiske beliggenhet. Ruten til Argos mot øst og Sparta mot sør er markert (Paus. V, Loeb 1935, plate 8)</i>	15
<i>FIGUR 5: Oversiktskart over utgravningsvirksomhet i helligdommen til Athene Alea i Tegea, samt avdekkede strukturer. Den hellige brønnen kan sees nord for tempelet, mens alteret er indikert mot øst. Tegning: Erik Østby (Østby et al. 1994: 97)</i>	17
<i>FIGUR 6: Til venstre vises et fragment av en husmodell funnet i Tegea (Nordquist 2005: 164), og til høyre, Paynes rekonstruksjon av tempelmodellen funnet i Perachora (1940: plate 9b)</i>	20
<i>FIGUR 7: Plantegning av tempelområdet som viser de to geometriske kultbygningene innenfor fundamentet til det arkaiske tempelet. Tegning: Erik Østby (2005: 505)</i>	24
<i>FIGUR 8: Det klassiske tempelet til Athene Alea. Fundamentet til det arkaiske tempelet kan sees som grovt bearbejdede blokker innenfor de klassiske blokkene (Dugas et al. 1924, pl. 3-5)</i>	26
<i>FIGUR 9: Alterets fundament, beliggende like foran dagens landsbykirke (Dugas et al. 1924: 66, fig. 24)</i>	27
<i>FIGUR 10: Brønnen nord for tempelet (Dugas et al. 1924: 69, fig. 26 (venstre), pl. 81 (høyre))</i>	28
<i>FIGUR 11: Til venstre: Gravert bronseskive som viser en naken kvinnelig figur som holder en valmue mens hun står på ryggen av et dyr, flankert av en fugl (Dugas 1921: 384-385, nr. 154; Voyatzis 1990: 214-216, fig. 28). Til høyre: Figurin av en person som håndterer en hund og en geit (Dugas 1921: 355, nr. 50; Langdon 1984: 372 nr. C142). Illustrasjonene er ikke i henhold til målestokk.</i>	29
<i>FIGUR 12: Athene Promachos (Alroth 1989, fig. 21)</i>	31
<i>FIGUR 13: Utsnitt av François-vasen som viser draktnåler i bruk hos både kvinner og menn. Vasen er datert til 570 (Jacobssthal 1956: 109-110, figur 331 og 332)</i>	36
<i>FIGUR 14: Oksehode i bronsefolie (Dugas 1921: 368, fig. 75; Voyatzis 1990: 191-192, fig. B159, plate 119)</i>	41
<i>FIGUR 15: Til venstre: Kvinnefigurin til hest i sidevendt sal (Langdon 1984: 372 nr. C144). Til høyre: Kannebærende figurin (Langdon 1984: 372 nr. C143)</i>	47
<i>FIGUR 16: Til venstre: Liggende oksefigurin. Til høyre: hjortefigurin (Kilian-Dirlmeier 1979: fig. 1157 og 1137)</i>	49
<i>FIGUR 17: Til venstre: Anheng med fuglefigurin (Kilian-Dirlmeier 1979: fig. 527). Til høyre: "Hahne vom Typ Tegea" (Kilian-Dirlmeier 1979: fig. 714)</i>	50
<i>FIGUR 18: Til venstre: Stempelanheng (Voyatzis 2014a, Br-Pd1). I midten, øverste rad: stempelanheng, underside (Dugas 1921: 370, fig. 25-26), nederste rad: 4- og 5-bladede stempelanheng, underside (Dugas 1921: 371, fig. 28-29). Til høyre: Granatepleanheng (Kilian-Dirlmeier 1979: fig. 681-682)</i>	52
<i>FIGUR 19: Et utvalg draktnåler fra Athene Alea-helligdommen. Datering mellom det 8. og det 6. århundre. Nålene er ikke i målestokk, men har riktig størrelse i forhold til hverandre (Kilian-Dirlmeier 1984, ovenfra og ned 953, 1351, 2462, 3882 og 4630)</i>	54
<i>FIGUR 20: Et utvalg terrakottafiguriner funnet nord for tempelet. En hestefigurin fra 8.-7. århundre, kvinne- og mannshode med pinched heads, ca. 7.-6. århundre, samt et formstøpt kvinnehode datert til ca. 5. århundre (Voyatzis 2014c, fra venstre mot høyre: TcN-3, 16, 24, 43)</i>	57
<i>FIGUR 21: Et utvalg gjenstander av bein. Øverst til venstre, to dobbeltøkser i bein, ca. 7. århundre, for- og bakside av et utskåret beinsegl, ca. 7. århundre, samt et beinsegl med liggende vær (Voyatzis 2014a: Bo-3, 5; 2014c: BoN-1, 2)</i>	60

<i>FIGUR 22: Et utvalg blyfiguriner funnet nord for tempelet. Datering mellom det 7. og det 6. århundre (Voyatzis 2014c, fra venstre: LdN-1, 6, 13, 18 og 32)</i>	<i>61</i>
<i>FIGUR 23: Økende antall dedikasjoner i helligdommer over hele det greske området, 11. til 7. århundre, se TABELL 1</i>	<i>68</i>
<i>FIGUR 24: Økende antall dedikasjoner i helligdommer over hele det greske området, 11. til 8. århundre, se TABELL 2</i>	<i>68</i>
<i>FIGUR 25: Antallet bronsegjenstander deponert i helligdommen til Poseidon i Isthmia, se TABELL 3</i>	<i>70</i>
<i>FIGUR 26: Antallet blyfiguriner deponert i helligdommen til Artemis Orthia nær Sparta, se TABELL 4</i>	<i>71</i>
<i>FIGUR 27: Endring av smykkededikasjoner i Olympia, se TABELL 5</i>	<i>71</i>
<i>FIGUR 28: Votivgjenstander og keramikk funnet i Athene Alea-helligdommen. Fremstillingen viser endring i antall gjenstander over tid, fordelt på periodene fra tidlighelladisk tid til og med bysantinsk tid</i>	<i>73</i>
<i>FIGUR 29: Grafer som viser materialet fordelt på funnomstendigheter. Keramikk til venste og votiver til høyre.</i>	<i>73</i>
<i>FIGUR 30: Totalt antall votivgjenstander funnet i Athene Alea-helligdommen fordelt på periode</i>	<i>74</i>
<i>FIGUR 31: Fremstilling av de ulike typer votivgjenstander funnet i helligdommen. Prosentandel av totalt antall votiver, uavhengig av periode.</i>	<i>75</i>
<i>FIGUR 32: Fremstilling av alle figurinene funnet i Athene Alea-helligdommen, fordelt på periode</i>	<i>76</i>
<i>FIGUR 33: Smykkededikasjoner fordelt på periode for å vise endring av sammensetning av dedikasjonene over tid</i>	<i>78</i>
<i>FIGUR 34: Oversikt over all keramikk samt miniatyrkeramikk funnet i helligdommen</i>	<i>79</i>
<i>FIGUR 35: Oversikt over keramikk med åpen og lukket form, samt miniatyrer funnet i helligdommen</i>	<i>79</i>

Tabeller

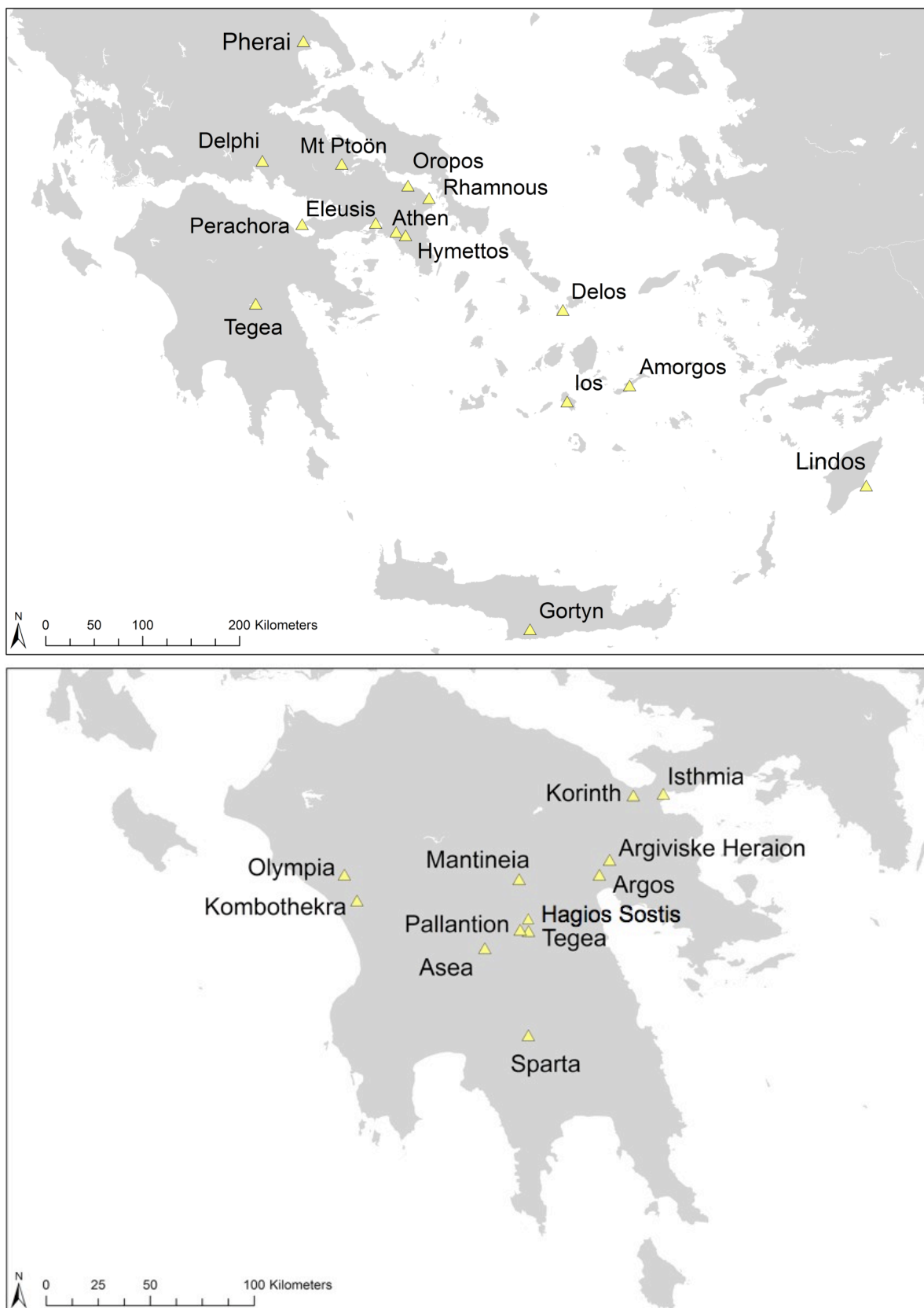
<i>TABELL 1: Økende antall dedikasjoner i helligdommer over hele det greske området, 11. til 7. århundre (Osborne 1996: 87, tabell 4)</i>	<i>107</i>
<i>TABELL 2: Økende antall dedikasjoner i helligdommer over hele det greske området, 11. til 8. århundre (Snodgrass 1980: 53).....</i>	<i>107</i>
<i>TABELL 3: Antallet bronsejenstander deponert i helligdommen til Poseidon i Isthmia (Whitley 2001: 311, etter Raubitschek 1998).....</i>	<i>107</i>
<i>TABELL 4: Antallet blyfigurer deponert i helligdommen til Artemis Orthia nær Sparta (Hodkinson 2000: 278; Snodgrass 1990: 289; Whitley 2001: 311, etter Wace 1929: 250-252, korrigert etter Boardmans kronologi (1963)).....</i>	<i>108</i>
<i>TABELL 5: Endring av smykkededikasjoner i Olympia (Snodgrass 1990: 288, etter Philipp (1981).....</i>	<i>108</i>
<i>TABELL 6: Gjenstander fra utgravningen i tempelet 1990-94 (Tabell: Linn T. Lieng Andreadakis etter Voyatzis 2014a)</i>	<i>109</i>
<i>TABELL 7: Gjenstander fra utgravningen nord for tempelet 1990-94 (Tabell: Linn T. Lieng Andreadakis etter Voyatzis 2014c)</i>	<i>110</i>
<i>TABELL 8: Gjenstander fra tidligere utgravninger ved Athene Alea-helligdommen (Tabell: Linn T. Lieng Andreadakis etter Dugas 1921 og Voyatzis 1990)</i>	<i>111</i>
<i>TABELL 9: Keramikk fra utgravningen i tempelet 1990-94, utgravningen nord for tempelet 1990-94 og tidligere utgravninger ved Athene Alea-helligdommen (Tabell: Linn T. Lieng Andreadakis etter Dugas 1921; Iozzo 2014; Voyatzis 1990, 2014b).....</i>	<i>112</i>

Forkortelser

Forkortelsene for antikke forfattere og verk følger *Oxford Classical Dictionary*, fjerde utgave. Alle antikke tekster er hentet fra *The Loeb Classical Library*

ActaAArtHist	<i>Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia</i>
AH	Waldstein, C. <i>The Argive Heraeum</i> . I-II. 1902-1905. Boston/New York
AION(archeol)	<i>Annali di Istituto Orientale di Napoli, Archeologia e Storia Antica</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
AM	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung</i>
ASCS	<i>The Australasian Society for Classical Studies</i>
BAR-IS	<i>British Archaeological Reports, International Series</i>
BCH	<i>Bulletin de correspondance hellénique</i>
BSA	<i>The Annual of the British School at Athens</i>
BSA Supp.	<i>The Annual of the British School at Athens, Supplement</i>
CID	<i>Corpus des inscriptions de Delphes</i>
CPC Acts	<i>Acts of the Copenhagen Polis Centre</i>
CPC Papers	<i>Papers from the Copenhagen Polis Centre</i>
Delos	<i>Exploration Archéologique de Délos</i> . I. École Française d'Athènes.
DHA	<i>Dialogues d'histoire ancienne</i>
Expedition	<i>Expedition. Bulletin of the University Museum of the University of Pennsylvania</i>
FdD	<i>Fouilles de Delphes</i> . École Française d'Athènes
Hesperia	<i>Hesperia. The Journal of the American School of Classical Studies at Athens</i>
HTR	<i>The Harvard Theological Review</i>
IG	<i>Inscriptiones Graecae</i>
IPArk	<i>Prozessrechtliche Inschriften der griechischen Poleis: Arkadie</i>
JbZMusMainz	<i>Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz</i>
JHS	<i>Journal of Hellenic Studies</i>
JHS Supp.	<i>Journal of Hellenic Studies Supplement</i>
LSCG	Sokolowski, Franciszek. <i>Lois sacrées des cités grecques</i>

LSS	Sokolowski, Franciszek. <i>Lois sacrées des cités grecques. Supplément</i>
ML	R. Meiggs and D. M. Lewis (red.). <i>A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B.C.</i> (Revidert utgave, Oxford, 1988)
Nikephoros	<i>Nikephoros. Zeitschrift für Sport und Kultur i Altertum</i>
OlForsch	<i>Olympische Forschungen</i>
OpAth	<i>Opuscula Atheniensiæ. Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciæ</i>
PBF	<i>Prähistorische Bronzefunde</i>
ProcBritAc	<i>Proceedings of the British Academy</i>
ProcDanInstAth	<i>Proceedings of the Danish Institute at Athens</i>
RSPh	<i>Revue des sciences philosophiques et théologiques</i>
ScAnt	<i>Scienze dell'Antichità. Storia, archaeologia, antropologia</i>
SIG ³	G. Dittenberger, <i>Sylloge Inscriptionum Greacarum</i> , 3. utgave (1915-1924)
SkrAth	<i>Skifter utgivna av Svenska Institutet i Athen</i>
ThesCRA	<i>Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum</i>
WorldArch	<i>World Archaeology</i>
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>

FIGUR 1: Kart over stedsnavn nevnt i teksten. Tegeas plassering i forhold til helligdommer på det greske området (øverst), samt på Peloponnes (nederst)

1 Innledning

Nedgangen i votivmateriale ved overgangen fra arkaisk til klassisk tid er et fenomen observert over hele det greske området. Kontrasten er stor fra den ekstreme overflod og variasjon av votivgjenstander i helligdommene i det 8. århundre til mer masseproduserte votivgjenstander i langt mindre antall knapt to hundre år senere. Reduksjonen i antallet votiver gjør seg ikke bare gjeldende i de store, panhellenske helligdommene¹, men den brå nedgangen er også slående i de mindre, lokale helligdommene². Nedgangen i votiver ved overgangen mellom arkaisk og klassisk tid ser altså ut til å være et universelt fenomen, og har av mange forskere blitt påpekt som påfallende (blant annet Whitley 2001: 311). Hva som er *årsakene* til denne markante nedgangen i votivmateriale har imidlertid i liten grad blitt diskutert.

Det viktigste uttrykk for hengivelse overfor en guddom er votivgjenstandene som ble dedikert i helligdommen. Gavene som ble gitt til guddommen uttrykker givernes ulike behov til ulike tider, og votivene er med på å forme kultens lokale karakter. Ved å studere votivgjenstandene kan det altså være mulig å kartlegge kultens endring over tid (Antonaccio 2005: 99). Helligdommen i Tegea er en av de tidligste greske kultstedene vi kjenner til, og François de Polignac bruker blant annet Athene Alea-helligdommen som et eksempel på hvor viktig religiøs kult og helligdommer var for fremveksten av *polis*³ (1995: 37-39). Arkeologiske undersøkelser ved Athene Alea-helligdommen har bekreftet at det har vært kultisk aktivitet på stedet tilbake til det 10. århundre (Voyatzis 2004: 188). Funn indikerer imidlertid at kultaktiviteten strekker seg også enda lenger tilbake i tid, muligens med en kontinuitet fra bronsealder, selv om dette gjenstår å påvise arkeologisk (Ødegård 2008: 214; Østby et al. 1994).

Den voldsomme fremveksten av helligdommer i løpet av det 8. århundre er tett knyttet opp mot med de sosiale, politiske, økonomiske og teknologiske endringene som var del av den greske renessansen i det 8. århundre (Snodgrass 1980: 54-55). Helligdommene og religionen

¹ Se blant annet Olympia (*OIForsch*), Delphi (*FdD*) og Delos (*Delos*)

² Se blant annet Argos (*AH*), Perachora (Payne 1940), Isthmia (Broneer 1955), Klaros (La Geniere og Jolivet 2003), Tegea (Dugas 1921; Iozzo 2014; Voyatzis 1990, 2014a, 2014b, 2014c)

³ Den greske bystat, se kapittel 2.1 for en mer inngående diskusjon rundt begrepet polis

kan dermed sies å ha vært svært viktige for samfunnsutviklingen i denne formative fasen. Svært mange poleis vokste i denne perioden frem både som resultat av koloniseringer og synoikismer av mindre samfunn, og begge deler innebar forflytting og sentralisering av folk. Templene og kultstedene spilte en viktig rolle i integreringen av en blandet befolkning med ulike interesser, og var med på å få medborgerne til å fungere som et enhetlig samlet folk (Demand 1990: 47). For menneskene i den greske polis var det viktig å kunne samles rundt en felles kult og en felles guddom som beskyttet deres interesser.

Kronologisk avgrensning for undersøkelsen er det 8. til det 4. århundre f.Kr.⁴, altså fra og med arkaisk til og med klassisk tid (Cartledge 2011: 155). Det meste av materialet funnet i Tegea faller inn under disse fem århundrene, og fokus i analysen vil legges på overgangen mellom arkaisk og klassisk tid. For å illustrere den diakrone endringen vil likevel alt materialet fra Tegea, uansett periode, presenteres i tabellform. Tidsepoker innen klassisk arkeologi har tradisjonelt tatt navn fra kunsthistoriske stilarter, gjerne basert på kronologi fra keramikk. Denne praksisen er svært innarbeidet i fagmiljøet og vanskelig å unngå (se for eksempel Vlassopoulos 2007: 209-213). Flere forskere søker imidlertid å komme bort fra dette kunsthistoriske perspektivet, og Ian Morris (2007: 211) argumenterer blant annet for at perioden mellom 1200-700 som man tidligere kalte ”de mørke århundrene” heller burde omtales som eldre jernalder for å unngå en kvalitetsmessig fordømmelse av fortiden. Selv om de kunsthistoriske benevnelsene kan virke noe antikvariske, vil jeg likevel henviser til disse periodenavnene. Gjenstandene som utgjør mitt empiriske materiale er datert på grunnlag av disse benevnelsene, så det er vanskelig å unngå det helt. Jeg vil imidlertid benytte reell datering der det er tilgjengelig.

1.1 Problemstilling

I et samfunn hvor religionen er fullstendig inkorporert (*embedded*) vil nødvendigvis endringer i samfunnet gi seg utslag i religionen, og sekundært i gjenstandene som ble brukt i religionsutøvelsen. Votivgjenstandene var de viktigste elementene i både statens og privatmenneskets kommunikasjon med guden, og ut fra votivene er det mulig å få innblikk i samtidens mentalitet og behov. Takket være votivgavene fungerer også helligdommene som mer eller mindre selvstendige økonomiske enheter. Gjennom gavene som ble gitt i

⁴ Dersom ikke annet er spesifisert skal alle årstall forstås som f.Kr.

helligdommen kan det være derfor mulig å spore menneskenes endrede behov over tid, og gjennom dette også viktige samfunnsendringer. Ved overgangen fra arkaisk til klassisk tid forekommer store samfunnsendringer. Den greske polis konsolideres, og styresettet blir mer konstitusjonalisert, maktforhold stabiliseres, og økonomiske systemer faller på plass. Religionen blir fra og med samme tid underlagt sterkere statlig styring. Alle disse samfunnsendringene sammenfaller med at dedikasjonen av votivgjenstander mer eller mindre opphører etter arkaisk tid.

Målet for denne undersøkelsen er dermed tredelt. For det første; ved å vise at det forekommer en nedgang i votivmateriale i Tegea etter arkaisk tid, og ved å fremme ulike hypoteser til den brå nedgangen, søker jeg å komme nærmere hva som er *årsaken* til nedgangen i antallet dedikerte votiver. Derneft vil jeg undersøke om diakrone endringer i votivmaterialet kan speile sosiale og politiske endringer i samfunnet. For det tredje vil jeg sannsynliggjøre at votivgjenstandene eger seg som indikatorer på samfunnsendringer. Ved å vise hvilken rolle votivene spilte i samfunnet, i helligdommen, og for giveren, vil jeg legge grunnlaget for analysen. Gjennom studiet av votivgjenstandene fremkommet ved utgravninger i Athene Alea-helligdommen i Tegea presenteres votivmaterialets diakrone endring, og endringene i materialet vil deretter knyttes opp mot samtidige samfunnsendringer. Undersøkelsen tar i hovedsak sikte på å kartlegge forholdene i Tegea spesielt, men samtidig finne en metode som kan brukes til analyse av votivmateriale fra andre helligdommer på det greske området.

1.1.1 Oppbygning

Innledningsvis presenteres den metodiske tilnærmingen sammen med en analysemodell som skal benyttes i diskusjonen av materialet, samt det teoretiske grunnlaget som er relevant for undersøkelsen. Den forskningshistoriske bakgrunnen presenteres i kapittel 2, og både forskningen på den greske polis generelt, og Tegea spesielt omhandles her. Alle tidligere utgravninger samt votivforskning presenteres også. Kapittel 3 tar for seg kultens rolle i samfunnet, herunder hvilken rolle helligdommene og religionen spilte til ulike tider, samt den sosiale og samfunnsmessige kontekst religionen var del av. Her vil også Athene Alea-helligdommens fysiske forhold presenteres, samt kultens utvikling over tid og hvordan dette gjør seg utslag i votivmaterialet. Kapittel 4 tar for seg konseptet gaver til gudene og hva som spilte inn ved valget av votiv for å dedikere til guddommen, og også hvilken rolle votivgavene spilte i helligdommen. Dette sistnevnte er todelt, og omfatter både hvordan

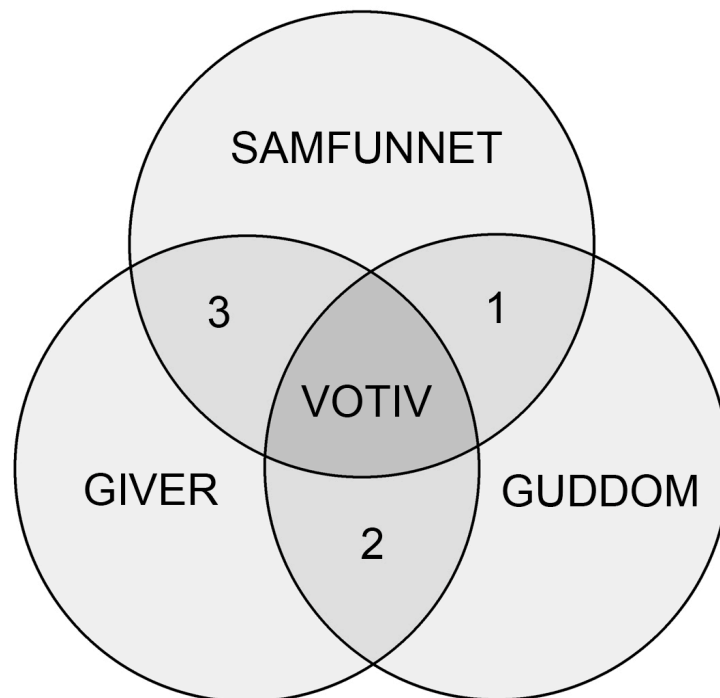
helligdommene håndterte det enorme tilfanget av votivgaver, samt hva votivene tilførte helligdommene økonomisk.

I kapittel 5 presenteres materialet som faller inn under den kronologiske avgrensningen for undersøkelsen, fremkommet ved utgravninger i Tegea. Materialet har blitt tallfestet og kategorisert, og er for etterprøvbarhetens skyld også presentert uavkortet i tabellform i appendiks A-C. Materialets ikonografiske betydning presenteres i appendiks D. Tabellene i appendiks danner grunnlag for de grafiske fremstillingene i analysekapitlet, og i kapittel 6 vil materialet fra Athene Alea-helligdommen bli gjenstand for en kvalitativ og kvantitativ analyse. Enkelte materialgrupper er spesielt representative for å vise endring over tid, og er også sammenlignbare med materiale fra andre samtidige greske helligdommer, og disse materialgruppene får en grundigere gjennomgang. I kapittel 7 vil jeg diskutere ulike mulige årsaker til nedgangen i votivmateriale etter arkaisk tid, og vil samtidig applisere analysemodellen på materialet for å sannsynliggjøre de ulike forklaringene. I kapittel 8 presenteres avsluttende bemerkninger relatert til problemstillingen, samt en oppsummering og konkludering av undersøkelsen.

1.2 Metodisk tilnærming

Forskningen på votivgjenstander har tidligere lidd noe under at gjenstandene er små kunstverk, og dermed har blitt fortolket i en kunsthistorisk tradisjon. Kultiske gjenstander har i liten grad tidligere vært satt inn i en teoretisk sammenheng, noe denne undersøkelsen søker å gjøre. For å tydeliggjøre at samfunnsendringer, giverens intensjoner og votivene som blir gitt henger sammen, vil jeg presentere en analysemodell, se FIGUR 2. Modellen viser votivets rolle som et meningsbærende objekt i brytningspunktet mellom samfunnet, giveren og guddommen som mottaker, og sannsynliggjør at votivgjenstander kan brukes som indikatorer på samfunnsendringer. En modell vil imidlertid alltid være en overforenkling av virkeligheten, og vi ser at overgangene mellom aktørene i modellen nok er mer flytende enn det modellen viser. Det kan være vanskelig å skille individer fra samfunnet, og religiøs oppfatning fra både individet og samfunnet, men analysemodellen er likevel et forslag til metode. I modellen opererer jeg med guddommen som en aktør på lik linje med giveren/individet og samfunnet, men det er her viktig å påpeke at det er de to andre aktørenes *forestilling* om guddommen som her er relevant, og at jeg ikke ser på guddommen som en selvstendig enhet. Med analysemodellen ønsker jeg å vise at de tre aktørene er uadskillelige i

forbindelse med votivskikk, og hvis en av aktørene endres, vil også de andre aktørene påvirkes. Som konsekvens vil også votivgjenstandene endres.

FIGUR 2: Fremstilling av votivets rolle som meningsbærende objekt i brytningspunktene mellom samfunnet, giveren og mottakeren. Illustrasjon: Linn T. Lieng Andreadakis

I skjæringspunktet mellom guddommen og samfunnet (1) ser vi at guddommen ”endrer karakter” ut fra samfunnets endrede behov, altså at forestillingene om guddommen endrer seg. I et jordbrukssamfunn vil eksempelvis behovene for beskyttelse fra guddommen være andre enn i en etablert bystatskultur, og dette ser vi at gir seg utslag i votivene. Motsatt ser vi også at dersom samfunnets forestilling om guddommen endrer seg, vil også samfunnet forholde seg til guden på en annen måte enn før. I forholdet mellom guddommen og dedikanten (2) ser vi det samme avhengighetsforholdet. Det er et tilsynelatende gjensidig forhold mellom giveren og guddommen, hvor dedikanten gir gaver til guddommen for å få hjelp med sine problemer. Alle guddommer har mange kvaliteter, og én dedikant vil legge større vekt på enkelte av guddommens attributter enn andre. Valget av votivgjenstand tilpasses etter behovene i det enkelte tilfelle. Vi ser også at forholdet mellom giveren og samfunnet (3) kan endre seg. Dersom endringer i samfunnsstrukturen fant sted ville borgerne få nye roller, og dedikanten vil sannsynligvis ha andre behov for guddommelig hjelp enn før, og dermed ønske å be guddommen om hjelp med andre ting enn tidligere. Ulike typer

votivgjenstander vil derfor bli gitt for å speile dedikantenes ulike behov. Samfunnets forventninger til sine borgere påvirker også hvordan dedikantene oppførte seg på en av bystatens viktigste arenaer, og votivene speiler også ønsket om å vise tilhørighet og status.

1.3 Teoretisk rammeverk

Materiell kultur er det sosiale nedfelt i materiell form, bokstavelig talt en ”tingliggjøring” av det sosiale vesen. Gjennom enten bearbeidelse, eller å bli satt inn i en sosial kontekst, blir død materie gjort om til kulturelle objekter (Shanks og Tilley 1992: 130, 134). Materiell kultur gjenspeiler dermed ikke bare økologisk tilpasning eller sosiopolitisk organisering, men er også et aktivt element i grupperelasjoner, og gjenstander kan brukes til å reflektere både sosiale relasjoner og samfunnsforhold (Hodder 1982: 119-122). Votivgjenstander tar utgangspunkt i råvarer som for eksempel leire eller bronse, og ved å bearbeide råvarene og å sette gjenstandene inn i en sosial sammenheng, gjøres votivene til kulturelle objekter med mening. Gjennom studiet av votivene som meningsbærende objekter er det mulig å gjenkjenne kulturprosessene som ligger bak, og både samfunnsendringer og politisk organisering synliggjøres gjennom studiet av det arkeologiske materialet.

Et fundamentalt trekk ved votivet er dets karakter som gave, og votivene kan sies å være både offer og gave i ett, selv om basisfunksjonen til en votivgjenstand er annerledes enn en gave. Ved å gi imponerende gaver demonstrerer man velstand og makt. Imponerende gaver gav også prestisje til helligdommen som mottok gaven, og ved å kunne fremvise flotte gaver, reflekterte dette helligdommens innflytelse og guddommens makt (Antonaccio 2005: 102; Burkert 1985: 66; Linders 1987: 118; Snodgrass 1986: 54-55). Dedikasjonene var altså svært offentlige, synlige og varige uttrykk for giverens rikdom og fromhet, status og tilhørighet, og grekerne var ikke opptatt av privat hengivenhet, men offentlige handlinger som kunne gi anerkjennelse i samfunnet (Alroth 1998: 218; Burkert 1985: 68-70; Parker 2004: 270; van Straten 1981; Whitley 2001: 140). Selv om offentligheten er et viktig aspekt ved dedikeringen av votiver, må likevel det fremste motivet ha vært fromhet. Menneskene var helt avhengige av gudene for sin eksistens, og votivgavene hjalp til med å opprettholde gode forhold med dem (Baumbach 2004: 1, Linders 1996: 122; van Straten 1981: 65, 70-74), og dersom menneskene var fromme og ofret til gudene, hadde de krav på guddommelig hjelp (*Od.*, 1, 66). I følge Platon kunne fromhet defineres som menneskers forhandlingskunst med gudene, ofring var å gi gaver til gudene, mens bønn var å be om gjengjeld eller hjelp fra

gudene (*Eutyfron* 14e-f). Deponeringen av votiver er en essensiell del av det komplekse forholdet mellom mennesker og gjenstander, og handlingen reflekterer gjenstandenes sosiale liv (Osborne 2004: 2). Studiet av votiver er dermed viktig for å forstå gjenstanders betydning for sosiale relasjoner.

I menneskelige samfunn er utvekslingen av gaver en grunnleggende sosial prosess, og jeg vil nå presentere den sosiale dynamikken rundt dedikasjoner og gavegivning. Med verket *Essai sur le don* foretok Marcel Mauss (1995 [1924]) en analyse av gaveøkonomi i enkle, eller arkaiske samfunn, og slo fast at det ikke er økonomiske aspekter som ligger til grunn for gaveutvekslingen. Utvekslingen av gaver forsterker og vedlikeholder personlige bånd, i tillegg til at gavegivningen bygger medmenneskelige relasjoner og etablerer sosial rang. Gavene man utveksler behøver ikke utelukkende være goder eller gjenstander, men det kan også dreie seg om utveksling av høflighet eller riter. Disse sosiale ytelsene er tilsynelatende frivillige, men kan i realiteten sies å være både moralsk og sosialt forpliktende, og er et av fundamentene samfunnet bygger på (Hylland-Eriksen 1995: 227; Mauss 1995: 12-15). Ritualer som gavegivning er viktige for å opprettholde stabiliteten i samfunnet, og ”å gi bort” blir en form for investering som øker den symbolske kapitalen og etablerer svært reelle bånd av makt og gjensidig avhengighet (Bourdieu 1977 [1972]; Burkert 1979: 43-44, 49). Ved å unnlate å gi en gjenytelse vil man stå i en uverdigg posisjon ovenfor giveren, og man fornektet samfunnets grunnverdier. Når en giver har gitt fra seg en gave er den i teorien fortsatt hans, giveren har et overtak på mottakeren helt til gaven har blitt gjengjeldt, og det er dette som gir handlingene dens sosiale mening (Bourdieu 1977: 6; Hylland-Eriksen 1995: 229; Mauss 1995: 27).

Gresk religion er basert på gavegivning og gjengjeldelse, og blir ofte forklart med den latinske frasen *do ut des*; jeg gir for at du skal kunne gi. Å forklare votivoffer på denne måten utelater imidlertid et viktig aspekt ved ofringen, nemlig menneskers behov for å vise sin velstand og fromhet for å oppnå offentlige anerkjennelse (Antonaccio 2005: 101; Burkert 1985: 68-69; Whitley 2001: 140). Gjengjeldelse mellom guder og mennesker kan ikke sees på som en kontrakt slik *do ut des* indikerer, men er mer som en vennskapelig handling å regne. Det er ikke verdien på gaven i seg selv som er viktig, men gesten i å gi den (Bremer 1998: 127, 133; Festugière 1976: 413, 418), og det er gudenes funksjon å tilbakebetale en liten gave med en stor (Mauss 1995: 35). Votivene ble dedikert sammen med bønn og offer

for å etablere et forhold mellom menneske og guddom (Baumbach 2004: 1; van Straten 1981: 65), men å gi votiver til gudene omhandler ikke bare forholdet mellom giver og mottaker, men også mellom giveren og samfunnet siden gaven ble gitt i det offentlige rom. Ved å studere votivene er det derfor mulig å si noe om mentaliteten som ligger bak, både basert på Mauss' prinsipp om gaveutveksling og gjengjeldelse, men også ut fra menneskers behov for å vise tilhørighet til en spesiell samfunnsgruppe eller bevise at man ikke skiller seg ut fra den etablerte samfunnsnormen. Det å gi en gave til en gud viser status i seg selv, men også å oppfylle forventningene samfunnet har til deg gjør at en opprettholder sin allerede etablerte status. Gavegivingen befinner seg altså i et spenningsfelt mellom å vise tilhørighet til etablerte nettverk, men også behovet for å vise status, og å leve opp til forventninger.

I forbindelse med analysen av meningsfulle objekter er *verdi* et sentralt aspekt. Verdi kan defineres på flere måter, og en snakker om verdi i både økonomisk, sosial og kulturell forstand, i tillegg til både rituell og symbolsk verdi (Papadopoulos og Urton 2012: 3). Økonomen Adam Smith (1993 [1776]) mente at gjengjeldelse er sentralt for å kunne definere økonomisk verdi. Det var viktig å få igjen like mye som man investerte⁵, noe som har klare paralleller med *do ut des* beskrevet i avsnittet over. Økonomisk verdi kan også defineres av hvor mye man er villig til å oppgi for å få en ting (Graeber 2001: 1). Konseptet ”verdi” er en sosial konstruksjon, og defineres derfor gjennom den kulturelle konteksten den blir definert i (Papadopoulos og Urton 2012: 1), og hva som regnes som verdimeessig likeverdige og utbyttbare gjenstander defineres forskjellig fra samfunn til samfunn, selv om verdien innenfor et bestemt samfunn er klart definert (Papadopoulos 2012: 265). Dette er overførbart til votivgjenstandene som ikke har en direkte økonomisk verdi, men som helt klart er verdifulle, både i kulturell og sosial sammenheng. Begrepet verdi kan brukes om gjenstander som ”blir satt pris på”, og verdi blir ofte sett på som en iboende egenskap til en gjenstand. Dette sistnevnte er ikke udelte uproblematisk, siden ingen verdier er absolutte, og vurderingen av verdi knyttes tett opp mot den kulturelle konteksten til gjenstanden (Papadopoulos og Urton 2012: 31). James Porter (2012: 344-345) mener at siden alle kulturelle objekter tiltrekker seg oppmerksomhet, er oppmerksomheten som vies gjenstandene med på å tilegne dem verdi. Det at votivgjenstander utstilles i helligdommen som små ”blikkfang” er dermed med på å øke votivenes kulturelle verdi. Også det faktum at dedikasjonen av votiver er et gjentakende

⁵ ”Give me that which I want and you shall have this which you want” (Adam Smith 1993 [1776]: 11)

fenomen, er med på å tilføre de ofte små og uanselige votivene en økt verdi. Gjennom repetisjon tilføres verdi og økt viktighet til enkle ting (Spivey 1996: 82).

Den greske kultpraksis er fundamentert i troen på, eller håpet om, at gjengjeldelse er en realitet, og uten idealet om gjengjeldelse faller hele begrunnelsen for kultpraksisen i realiteten bort (Parker 1998: 105). Forholdet mellom guder og mennesker var svært asymmetrisk, noe også grekerne selv var svært klar over (Bremer 1998: 133; Parker 1998: 122, 124), og vi kan lese hos Xenophon at Eutydemus bekymrer seg over at menneskene aldri helt kan gjengjelde alle godene man får fra gudene (*Mem.* 4.3.15). Ved å inngå i en utveksling med overnaturlige krefter vil alltid forholdet mellom det som blir gitt og det som blir mottatt nødvendigvis være uklart, utfallet av transaksjonen er uvisst siden det som blir mottatt ikke er målbart mot det som blir gitt. Suksess, helse, fruktbarhet og andre ting man ber om hjelp til kan ikke måles opp mot en figurin, smykker eller et offerdyr (Osborne 2004: 2-3). Gavegivingens rolle var å dekke over asymmetrien, om enn midlertidig og delvis, for å late som om avstanden mellom mennesker og guder ikke var for stor til å bygge bro over. Votivets rolle var også å legge grunnlag for det sosiale forholdet, for uten gavene ville gudene og deres verden være helt utenfor menneskers rekkevidde (Parker 1998: 124-125). Det som likevel gjør gaver til gudene til en gave i ordets rette forstand er fraværet av umiddelbar gjengjeldelse, altså at det går en viss tid mellom gavegivingen og gjengjeldelsen (Burkert 1987a: 47).

For å vise tilhørighet til en samfunnsgruppe kan man bevisst bruke gjenstander eller handlinger for å *distingvere* seg fra personer som ikke tilhører denne gruppen. Ved å følge normer og regler og hengi seg til tradisjoner, viser man at man er distingvert og at en innehar kulturell ansiennitet, noe som er viktig for å vise sosial tilhørighet til den riktige gruppen (Bourdieu 1995 [1979]: 98-101). Materiell kultur kan brukes for å fremheve ulikheter blant konkurrerende grupper, og høystatusgrupper bruker gjerne materiell kultur aktivt for å legitimere sin autoritet (Hodder 1982: 119-122). Å vise respekt for sosial form og forståelse for sosiale detaljer er den mest synlige, samtidig som det er den mest naturlige og best skjulte form for underkastelse til den etablerte sosiale orden (Bourdieu 1977: 95). At man følger skikkene til samfunnet man lever i, og følger normen for å være et fromt menneske gjør ikke bare at man er distingvert, men det er også en svært synlig sosial handling som viser alle andre at man hører til i ”det gode selskap”. Det religiøse ritualet var en kollektiv institusjon hvor individene deltok innenfor rammene av sosial kommunikasjon, og den aller sterkeste motivasjonen for å delta her var å ikke skille seg ut (Burkert 1985: 55). Ved å vise at man

kjenner de materielle og sosiale krav og muligheter som ligger innenfor sin samfunnsgruppe, viser en distingverthet, og dermed sin status. Det behøver altså ikke være noe motsetningsforhold i ønsket om ikke å skille seg ut, og å fremheve seg selv.

Votivoffer er intensjonell ødeleggelse av verdifulle gjenstander. Gavene som gis til guddommen tas ut av ordinær sirkulasjon, og gjøres ubrukelig for mennesker. I Athene Alea-helligdommen ser vi blant annet at nåler som har blitt dedikert er bøydd for å gjøres ubrukelig for mennesker (Østby 1997: 100). Slik demonstrativ ødeleggelse av rikdom i forbindelse med ofring til gudene manifesterer en persons makt, rikdom og uselviske gavmildhet, og reflekterer denne personens fortreffelighet og distingverthet (Bourdieu 1995: 99, 102; Mauss 1995: 33). Den fromme gesten det er å gi en gave til en guddom er i høyeste grad en offentlig fremvisning, og ved å gi et votiv skaper man et permanent minnesmerke, *mnema*, om seg selv og offerhandlingen (Burkert 1985: 93, 1987a: 49). Gaveinstitusjonen innebærer to motstridende, men sameksisterende, prinsipper; den subjektive og den objektive opplevelsen av gavegivingen. Gavens meningsinnhold vil alltid tolkes ut fra responsen den får, selv om responsen eventuelt skulle avvike fra giverens tiltenkte mening (Bourdieu 1977: 5). Analysen av votivene vil vise hvordan både giveren, mottakeren og samfunnet rundt blir påvirket i forbindelse med gavegiving i en helligdom.

2 Forskningshistorisk bakgrunn

Det følgende kapitlet vil kort presentere den forskningshistoriske bakgrunnen til det arkeologiske materialet. Siden konteksten til Athene Alea-helligdommen er bystaten Tegea, vil jeg først presentere forskningen rundt konseptet polis før jeg går inn på fremveksten av Tegea fra en samling spredte landsbyer til urbaniseringen i arkaisk tid, samt presentere hva som har blitt gjort av utgravninger og forskning på materialet fra Tegea. Til sist vil forskningen på votivgjenstander generelt presenteres.

2.1 *Den greske polis*

Konseptet polis var svært viktig, ikke bare som betegnelsen på den fysiske manifesteringen av et fenomen, men også som et nøkkelkonsept innen gresk politisk tankegang. For innbyggerne sto polis for en felles identitet basert på tradisjoner, kultur, seremonier, symboler og noen ganger også en felles arv (Hansen 2004: 12). Diskursen rundt polis har i grove trekk gått ut på å definere bystaten som enten et religiøst fellesskap (se blant annet Sourvinou-Inwood 1988, 1990; Zaidmann og Schmitt-Pantell 1992), eller som en politisk sammenslutning (for eksempel Hansen 2006; Murray 1990). Andre deltakere i diskusjonen er Ian Morris (1987) med sitt studie av endringer i gravmateriale og François de Polignac (1995) angående kultsteders plassering, som begge beskriver både sosiale og politiske endringer innen polis. Det ene aspektet utelukker ikke nødvendigvis det andre, og polis' ser ut til å ha vært en kombinasjon av alle disse aspektene.

De fleste poleis ser ut til å ha vokst frem i løpet av den geometriske perioden, omkring 900 til 700. Rundt det 8. århundre består den greske verden stort sett av små, lokale samfunn som ser ut til å ha vært slektsbaserte fellesskap rundt en kult. Samfunnet var nokså løst organisert, og først etter at sammenslutningen av flere slike fellesskap førte til en gryende statsdannelse, oppsto urbaniserte og formaliserte stater hvor kulten var en integrert del (Strab. 8.3.2; Ødegård 2005, 2008, 2010). Mogens Herman Hansen (2006: 41) argumenterer for at polis utvikler seg som følge av sterk befolkningsøkning, samt økende velstand og sivilisering. Anthony Snodgrass argumenterte opprinnelig for at det måtte ha funnet sted en befolknings eksplosjon basert på økningen i antall graver ved bosetninger i Attika og Argolis. Han mente at i løpet av to generasjoner, fra 780 til 720, kunne man se en syvdobling av befolkningen, hvilket vil si at det måtte ha vært en befolkningsvekst på 3-4% i året (1980: 21-

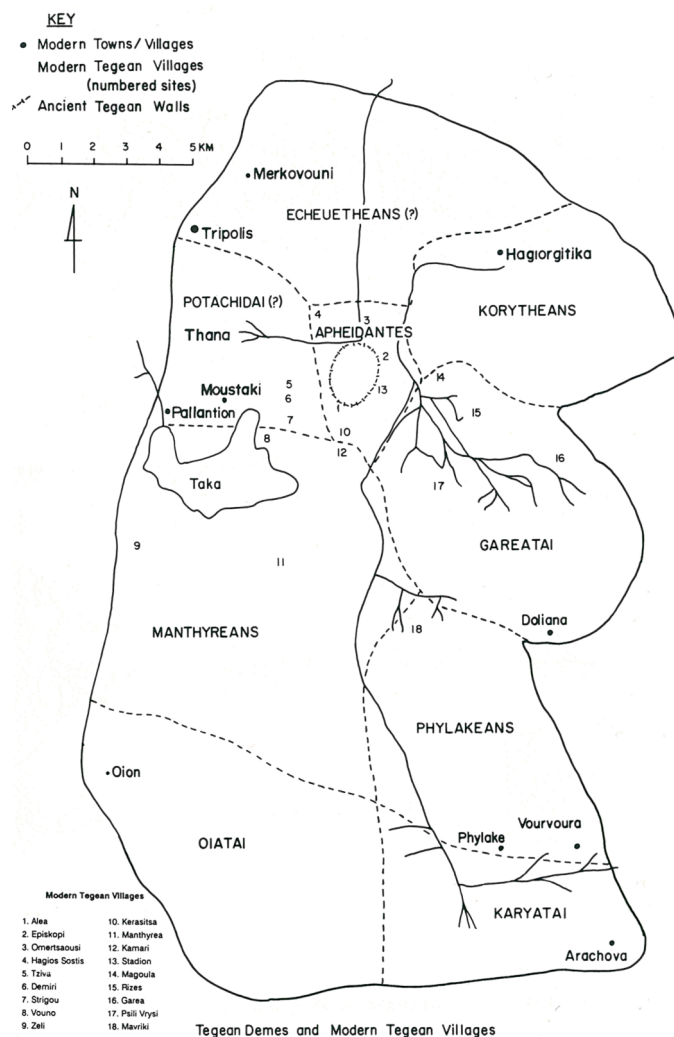
24). Dette synet ble moderert av både Morris (2007: 219) og Hansen (1988: 9) som sier seg enige i at det har vært en befolkningsøkning, men mener at økningen ikke kan ha vært mer enn 0,7% i året, og at befolkningen dermed kunne ha doblet seg i løpet av 700-tallet. Snodgrass (1991: 15-16) har senere moderert sine beregninger, og en befolkningsvekst på mellom 0,5-1% i året er nå allment akseptert .

Selv den mer nøkterne beregningen av befolkningsveksten viser at befolkningen i eldre jernalder var større enn man tidligere har trodd. Konsekvensene av befolkningsøkningen må ha vært dramatisk for det greske samfunnet, og må ha omfattet en kombinasjon av økt økonomisk aktivitet, endret levestandard, oppdagelsen av nye ressurser, forbedret teknologi og redistribusjon av ressurser. Samtidig må det sosiale presset må ha vært stort (Morris 2007: 219). Denne type endring er ikke positivt for alle grupper av befolkningen, og perioden må ha vært nokså stressende, med både sosial uro og stor mobilitet. Ved befolkningsvekst blir landarealet et knapphetsgode i forhold til arbeidskraften. Landeiere fikk bedret økonomi, mens mindre gårder som kanskje leide jord fikk dårligere økonomi, og dette var med på å øke de sosiale ulikhetene i samfunnet (Zuiderhoek 2009: 53-54). Flere bosetninger fører imidlertid til at kommunikasjonen mellom disse blir enklere og hyppigere, nye ideer kan spre seg raskere, og tempoet endringene skjer på øker. Nye muligheter for sosial interaksjon oppstår, noe som fikk kulturelle konsekvenser for sosial struktur og organisering, i tillegg til kultpraksis. Bosetningene øker i størrelse, noe som fører til at spesialisert arbeidskraft blir vanlig, og politiske endringer blir en naturlig konsekvens. Det er ikke lenger tilstrekkelig med en løs organisering under en dominerende familie, man trenger en strammere og mer kompleks sosial struktur, og ut fra dette behovet vokste polis frem (Donlan 1997: 44; Osborne 2005: 3; Snodgrass 1980: 24-25, 31). Ved inngangen til det 7. århundre er polis det karakteristiske styresettet i den greske verden (Gates 2003: 193; Hansen 2006: 41; Momrak 2008: 98).

2.2 Tegeas opprinnelse

I følge både arkaiske og klassiske kilder ble Tegea regnet som polis i både politisk (*Anth. Pal.* 7.512, Hdt. 7.202, 204), urban (Thuc. 5.62.2, Xen. *Hell.* 7.5.8) og territoriell betydning (Hansen og Nielsen 2004: 1298). Tegea nevnes allerede hos Homer (*Il.* 2.607), men dette virker å referere til et folk som levde i spredte landsbyer. Fra og med arkaisk tid ser det ut til å ha vært en slags politisk sammenslutning i Tegea. Det er ikke kjent hvordan den politiske

organiseringen og bosetningsmønsteret var, men det kan ha vært en løs organisering av landsbyene i området som senere kulminerte med en synoikisme (Nielsen 2004: 531; Ødegård 2005: 216). I følge Strabon (*Geographica* 8.3.2) gjennomgikk Tegea synoikisme fra ni *demoi*⁶, og navnene på disse gjengis hos Pausanias (8.45.1), se FIGUR 3.

FIGUR 3: Kart over de tegeatiske demene samt moderne tegeatiske landsbyer

Det har blitt foreslått ulike dateringer for Tegeas synoikisme, og disse spenner fra og med det 9. århundre til første halvdel av det 5. århundre (Demand 1990: 63; Ødegård 2008: 216). Det viktigste elementet forbundet med synoikisme er politisk forening (Snodgrass 1980: 34), og en indikasjon på dette kan være samarbeid mellom demene av ulik art. Når det første monumentale tempel til Athene Alea bygges ved slutten av det 7. århundre er dette et prosjekt som krever felles innsats, både økonomisk og organisatorisk, i tillegg til at det må ha

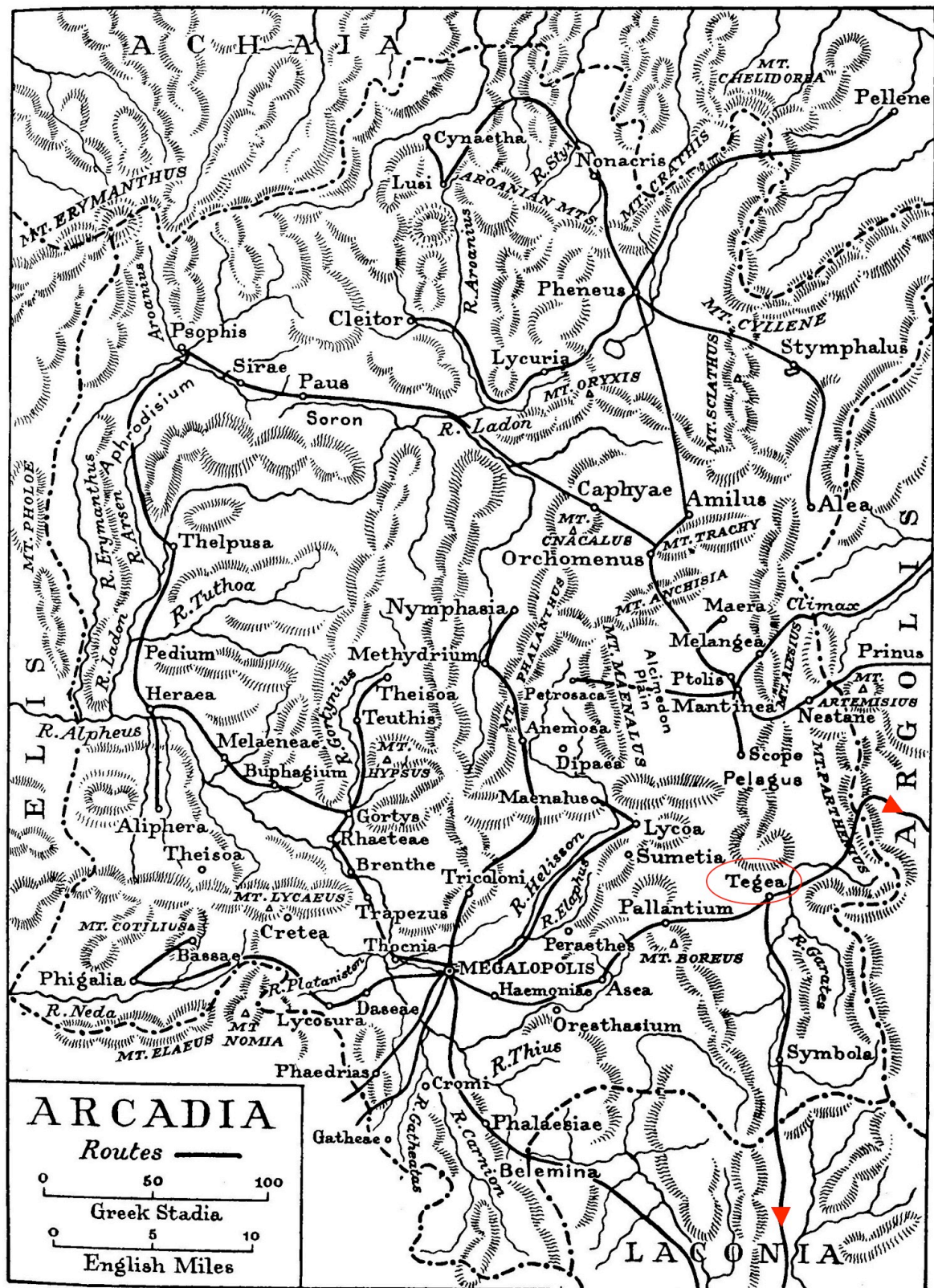
⁶ Inndeling av regioner, omtrent som dagens kommuner

foreligget en viss regional identitetsfølelse. Byggingen av det arkaiske tempel kan dermed være en indikator på når synoikismen i Tegea fant sted (Pretzler 1999: 106-107; Voyatzis 1990: 11-12, 48, 1999: 143-144; Ødegård 2008: 220-223). Tempelbyggingen i Tegea sammenfaller også med krigene mot Sparta som vi leser hos Herodot (1.65-68). Utviklingen i helligdommen kan dermed sees på som et uttrykk for en fremvoksende tegeatisk etnisk identitet eller gruppeidentitet og både konflikten med Sparta og synoikismen kan begge være medvirkende faktorer til dette (Nordquist 1999: 283; Ødegård 2010: 202-203). Funn fra den norske Arkadia-undersøkelsen viser at det må ha funnet sted drastiske endringer i bosetningsmønster og politisk organisering i siste halvdel av det 6. århundre, og det kan se ut til at selve urbaniseringen da finner sted, og byen blir grunnlagt i et område som ikke tidligere hadde vært bebodd (Ødegård 2005: 217, 2008: 217).

Til kontrast fra resten av Arkadia som er fjellrik og jordbruksmessig marginal, ligger Tegea på en fruktbar slette. Jordbruksmulighetene, sammen med Tegeas strategiske plassering på ferdselsveien mellom Lakonia og Argolis (se FIGUR 4), gjorde at spartanerne forsøkte å innta Tegea ved flere anledninger. Ikke før Tegea ble med i den peloponnesiske liga, og statene inngikk en avtale rundt 550, bedret forholdet seg (Voyatzis 1990: 266-268; Ødegård 2010: 203; Østby et al. 1994: 94). At Tegea maktet å stå mot Sparta gjennom så mange generasjoner vitner om stor militær makt og økonomiske ressurser, og skriftlige kilder vitner om at Tegea hadde en omfattende befolkning rundt slutten av det 5. århundre. I 480 sendte Tegea 500 hoplitter til slaget ved Thermopylene (Hdt. 7.202), og til slaget ved Plataiai ble det sendt 1500 hoplitter og 1500 *psiloi*⁷ (Hdt. 9.27.3, 9.61.2), tall som vitner om en nokså stor befolkning (Forsén 2000: 36-39).

Keramikk er en indikator som ofte brukes for å kaste lys over bydannelser. I det 8. århundre var keramikken svært regional. Hvert område hadde en selvbevissthet og stolthet over egne tradisjoner, og en bevisstgjøring av dette gjennom keramikk kan speile oppkomsten og veksten til ulike poleis (Coldstream 1968: 2, 1983: 18). Gjenstandsmaterialet fra helligdommen i Tegea er svært rikholdig fra og med det 9. århundre. Mye av keramikken er lokalt produsert, men med tydelig innflytelse fra Lakonia, Argos og Korint, noe som nok skyldes maktforholdene i Arkadia i geometrisk og tidlig arkaisk tid. I motsetning til det noe

⁷ Lett, eller ubevæpnet infanteri

FIGUR 4: Kart over Arkadia med ferdselsruter fra antikken som viser Tegeas strategiske beliggenhet. Ruten til Argos mot øst og Sparta mot sør er markert

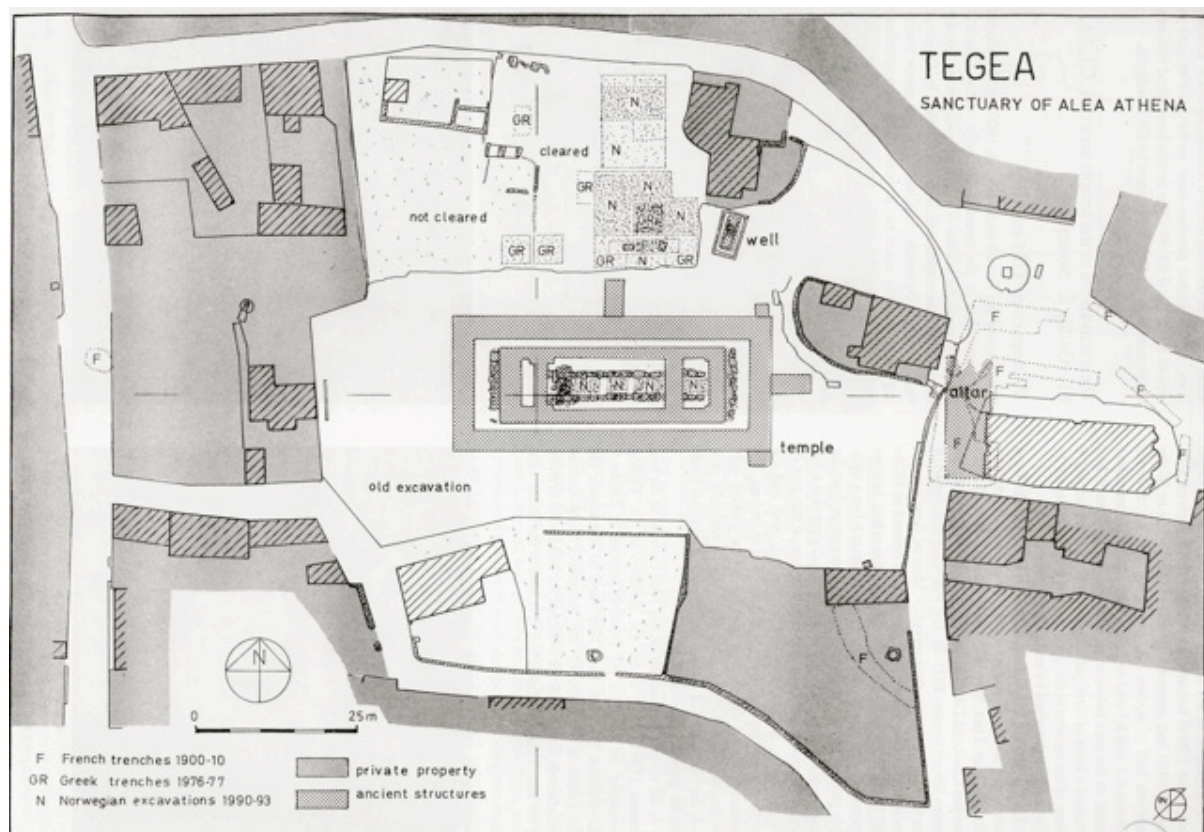
konserverve keramikk materialet er bronsearbeidene svært kreative, noe som gjerne knyttes til at det har blitt funnet et bronseverksted i helligdommen (Voyatzis 1990: 126, 2014a, 2014b, 2014c; Lamb 1926: 147). Det er imidlertid alltid risikabelt å argumentere *from pots to politics*, og at en regional stil oppstår vil ikke nødvendigvis si at en polis har oppstått. Kombinasjonen av økende velstand og ekstremt mangfold av gjenstander kan likevel brukes som en indikator på økende lokal stolthet og identitet i forbindelse med polisdannelsen (Coldstream 1983: 19-20, 1984: 12). Ulike uttrykk for regional stil oppsto gjerne i helligdommene, samtidig som at den lokale produksjonen fant sted her. Helligdommene hadde dermed stor innflytelse på det kulturelle mangfoldet i det 8. århundre, og spilte en viktig rolle for identitetsbygging ved polisdannelsene.

2.3 Forskning og utgravning i Tegea

Forskningen i Tegea går mer enn 130 år tilbake i tid. Etter at Edward Dodwell (1819: 418-20) identifiserte Tegea i 1806, ble de første utgravningene utført i 1879 under ledelse av Arthur Milchhöfer (1880: 67). I 1882 tok W. Dörpfeld over arbeidet i Tegea, og han gjorde et studie av det klassiske tempelet (1883: 274-285). Rundt 1888 foretok Victor Bérard undersøkelser av Tegeas sentrum, og forsøkte å lokalisere den antikke bymuren (1892: 547-549). Ved starten av 1900-tallet fikk den franske skolen i Athen rettighetene til å utforske Tegea, og flere undersøkelser ble utført mellom 1900 og 1902, da mer av tempelets fundament, arkitektoniske fragmenter, samt fragmenter av skulpturer og innskrifter ble avdekket. I tillegg fremkom en mengde bronsegjenstander og keramikk. Greske arkeologer ved Rhomaios foretok en utgravning i 1909, og den franske skolen under ledelse av Charles Dugas gjorde videre undersøkelser i årene fra 1910 til 1913, og et begrenset utvalg av gjenstandene fremkommet ved de tidligste utgravningene, samt undersøkelsene av fundamentet til det klassiske tempelet, ble publisert i artikkelform etter første verdenskrig (Bates 1911: 419; Dugas 1921; Dugas et al. 1924; Hammond 1998: 8-9; Voyatzis 1990: 20-21; Østby et al. 1994: 89-90).

På 1960-tallet ble arbeidet i Tegea gjenopptatt av den amerikanske skolen for klassiske studier i Athen som utførte et studie av det klassiske tempelet. I årene 1976-77 foretok den greske arkeologiske tjenesten en utgravning under ledelse av G. Steinhauer. Dessverre har ingen av resultatene fra disse undersøkelsene blitt publisert. Mary Voyatzis innlemmet imidlertid noen av funnene fra Steinhauers utgravning i sin doktoravhandling fra 1990. På

1980-tallet jobbet Erik Østby med å identifisere steinblokkene innenfor fundamentet til det klassiske tempelet, og etter de norske undersøkelsene i Tegea i 1990-94 ble det bekreftet at disse stammet fra det arkaiske tempelet fra sent 600-tall. I tillegg til at det ble utført utgravninger i tempelets *cella*, ble det også foretatt en utgravning nord for tempelet (Hammond 1998: 13-14; Voyatzis 1990: 22; Østby 1986; Østby et al. 1994: 94-95). I perioden 1998 til 2001 tok landskapsundersøkelsen *Kulturlandskapsprosjektet i Arkadia* sikte på å skaffe til veie mer informasjon om utstrekningen av Tegeas sentrum samt bosetningsmønstre (Ødegård 2008: 214-215), og som en direkte konsekvens av dette ble det i 2009 igjen initiert norske utgravninger i Tegea, hvor det i første omgang fokuseres på å utforske det antikke bysentrum.

FIGUR 5: Oversiktskart over utgravningsvirksomhet i helligdommen til Athene Alea i Tegea, samt avdekkede strukturer. Den hellige brønnen kan sees nord for tempelet, mens alteret er indikert mot øst. Tegning: Erik Østby

2.4 Votivforskning

I sin bok fra 1902 går William H. D. Rouse gjennom greske votivgjenstander og presenterer de ulike gavenes betydning både for giver, guddom og kult. Etter Rouses bok ble det lenge forsket lite på den religiøse betydningen til votivgjenstandene. Publikasjonene fra de største

utgravningene i det 20. århundre e.Kr. har i hovedsak begrenset seg til kataloger og medfølgende korte beskrivelser av gjenstandene, hvor gjenstandenes kunstneriske verdi har vært vektlagt mer enn det religiøse innholdet, noe også Folkert van Straten (1981) påpekte i sin artikkel. Walter Burkert (1985) tar for seg offerpraksis og votiver i forbindelse med sin grundige gjennomgang av gresk religion, men går ikke i noen særlig grad inn på det kultiske innholdet og betydningen av ulike typer votiver. Utgivelsene til Imma Kilian-Dirlmeier (1979, 1984) som utførte et svært etterrettelig studie av både anheng og nåler i bronse, og Klaus Kilian (1975) som gjorde et tilsvarende arbeid med fibler, dekker både det rent typologiske og kronologiske i tillegg til å omhandle både religiøs og kommunikasjonsmessig betydning. Det svenske instituttet i Athen har også gjennom konferanser og publikasjoner på både 1980- og 1990-tallet vært en viktig arena innenfor religions- og votivforskning. Det samme kan sies om Universitetet i Uppsala med sin serie *Boreas*.

Et utvalg publiserte doktorgradsavhandlinger om votiver burde også nevnes her. Elinor Bevan (1986) ser på bruken av dyreikonografi, mens både Susan Langdon (1984) og Brita Alroth (1989) studerer menneskefiguriner i bronse. Christopher Simon (1986) tar for seg votiver fra arkaisk tid i Ionia, men bruker materiale fra det greske fastland som referansemateriale, og avhandlingen gir dermed en grundig oversikt over giverens intensjon med votivene. Mary Voyatzis (1990) tar for seg geometriske helligdommer i Tegea og Arkadia, og Leslie Hammond (1998) publiserer all miniatyrkeramikk funnet ved de norske utgravningene i Tegea. Jens Baumbach (2004) sammenligner flere greske kultsteder, og mener at en analyse av votivene kan gi svar på både giverens intensjon og kultens natur.

3 Kultens rolle i samfunnet

I dette kapitlet presenteres religionen og hvilken rolle denne og helligdommene spilte i det antikke samfunnet. Helligdommene og kultene var ikke bare viktige innen det religiøse liv, men også i forbindelse med samfunnsutvikling og identitetsbygging for både tegeater og utenforstående. Athene Alea-helligdommens fysiske utforming og historiske utvikling vil også presenteres, i tillegg til at både kultens karakter og guddommens utvikling over tid illustreres gjennom ulike votivgjenstander. En nærmere gjennomgang av gjenstandenes ikonografiske betydning finnes i appendiks D.

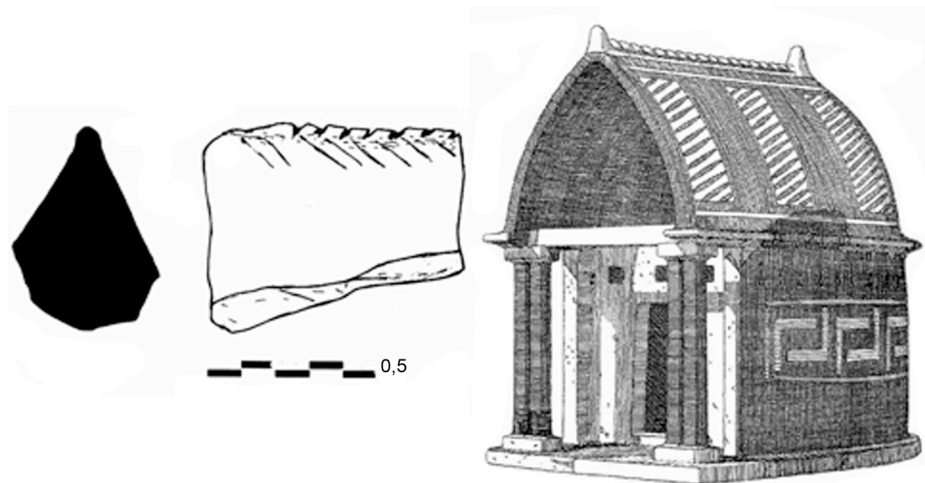
3.1 Helligdommens og religionens rolle i samfunnet

I mange tidlige samfunn er religion viktig som symbolsk kode for kommunikasjon og fokus for den sosiale organiseringen. Byens borgere aksepterte et kultfellesskap med en beskyttende guddom som garantist for byens eksistens. Borgerne viste guddommen respekt ved å ofre, og man kan si at ofringen til gudene var med på å styre samfunnet, noe som viser det gjensidige avhengighetsforholdet mellom polis og gudene (Burkert 1985: 256; Pretzler 1999: 106; Snodgrass 1980: 33). Religionen var svært sentral i det politiske, økonomiske og militære livet, og aktiviteten i en gresk helligdom var ikke utelukkende en adskilt og spirituell sfære. Bystatene formet sin identitet gjennom religionen, og religionen spilte en sentral rolle i polis. Helligdommene var fokus for bystatenes selvdefinering, og som følge av dette ble disse utvidet og monumentalisert, og ses gjerne på som indikatorer for generell vekst i samfunnet i den arkaiske perioden. Religionens symbolske betydning ble vektlagt i stor grad, noe det riktallige utvalget av votivgjenstander viser (Morgan 1990: 6; De Polignac 1995: 8; Schachter 1992: 9-10; Snodgrass 1980: 64; Sourvinou-Inwood 1988: 259, 1990: 322, 1993: 11).

Tempelbygging er en demonstrasjon av prestisje, rikdom og makt i form av en takk til gudene, og tempelet er i så måte den aller mest prestisjetunge og kostbare votivgave (Burkert 1996: 24). Utviklingen av helligdommene gir nye kontekster for investering, og kultstedenes offentlige rolle var svært viktig i en kompetitiv kultur. Polis ble raskt den foretrukne arena for kultvirksomhet, og tempelbyggingen reflekterte polis' status, identitet, styrke og samhold (Burkert 1985: 256; Marinatos 1993: 229; Morgan 1990: 6; Voyatzis 1999: 151). Å bygge boliger for gudene krevde at man gikk sammen for å skaffe tilstrekkelig arbeidskraft. Av

annen offentlig virksomhet var det bare krigføring som krevde større fellesskapstenkning enn tempelbygging (Starr 1977: 36). De Polignac (1995: 32-81) argumenterer for at polis i det 8. århundre var et formelt uttrykk for religiøs enhet, og at kultene beskyttet jordbruksland og befolkningene som tilhørte polis' territorium. Hellige steder var ofte plassert ved grensen til byenes territorium, og kulten fungerte som grensemarkør for polis' sosiopolitiske territorium (Morgan 1990: 6; de Polignac 1995: 32-81).

I Arkadia ser det ut til at tempelbyggingen gjenspeiler graden av konsolidering i de ulike samfunnene. Samfunn som tilpasset seg til polismodellen, slik som Tegea, Mantinea, Pallantion og Asea, ligger alle i tilknytning til sletter øst i Arkadia, og ser alle ut til å ha bygd tempel på et tidlig tidspunkt, samt ha hatt en agrarbasert økonomi. Noen av disse stedene har også vært bevisst tempelmodeller som var i bruk utenfor Arkadia, noe som viser at man også hadde interregional interaksjon (Voyatzis 1999: 151). I tidlig jernalder ser vi at nygrunnlagte helligdommer ofte ligger i lavlandet, de er svært ofte knyttet til ruter mellom regioner og har god tilgjengelighet. Det å plassere helligdommene steder som var lett tilgjengelige både regionalt og interregionalt, førte til at helligdommene var ideelle for samlinger, og gamle ideer og ritualer kunne videreføres gjennom helligdommene (Marakas 2007: 16; De Polignac 1995: 23).

FIGUR 6: Til venstre vises et fragment av en husmodell funnet i Tegea, og til høyre, Paynes rekonstruksjon av tempelmodellen funnet i Perachora

Det ser ut til at offermåltider alltid har vært en del av primæraktiviteten i helligdommene, noe som gjenspeiles i det arkeologiske materialet med rester av bein og utstyr brukt til spising og drikking. De tidligste templene ser ikke ut til å ha vært homogene over hele det greske

området, og det ser ut til at man fant regionale eller lokale løsninger på hvordan man ville huse kultstatuen og de rituelle måltidene (Marinatos 1993: 228-229). De tidligste kultbygningene som ble funnet under det arkaiske Athene Alea-tempelet er apsidale hus konstruert i flettverksteknikk, og kan ligne på husmodellene (FIGUR 6) som er funnet både i Tegea og i Perachora. De tidligste templene har blitt foreslått å ha utviklet seg fra typiske bolighus brukt i eldre jernalder og tidligere, og at offermåltidet i helligdommen er en videreføring av det homeriske gjestebud i høvdingens hus. Gullög Nordquist mener at de geometriske husmodellene dermed er et uttrykk for elitens symbolske adferd i et samfunn i endring, og at husmodellene reflekterer samfunnsutviklingen i sengeometrisk og tidligarkaisk periode. De fremvoksende helligdommene skulle bli svært viktige som arena for symbolsk adferd i denne fasen hvor det å uttrykke sin identitet ble mer nødvendig for ulike sosiale og etniske grupper (2005: 156).

Både arkeologiske funn og antikke kilder synes å bekrefte at Athene Alea-helligdommen var viktig for den tidlige samfunnsutviklingen samt for bevaringen av de mytiske tradisjonene. Tempelet symboliserte regionens innflytelse, makt og identitet, og ser derfor ut til å ha hatt betydning for både tegeater og utenforstående (*Paus.* 8.47.2; de Polignac 1995: 21-25; Pretzler 1999: 106-108; Voyatzis 1999: 131-132, 143-144). Arkadia har tradisjonelt sett ikke blitt sett på som en modell for polisutvikling, selv om dette synet har blitt moderert noe de senere år. At monumental tempelbygging som regel innføres senere i Arkadia kan skyldes at polis utviklet seg noe saktere her enn på andre deler av det greske området (Voyatzis 1990: 258, 1999: 141). Som den eneste helligdommen som har arkitektoniske levninger fra det 8. og tidlig 7. århundre kan Tegea likevel sies å være avansert når det kommer til arkitektonisk utvikling. At Tegea var tidligere ute enn mange andre steder i Arkadia kan skyldes både Tegeas plassering på den fruktbare tegeatiske høysletten, samt nærheten til, og konkurransen med Sparta og Argos (Voyatzis 2004: 194).

3.2 Sosial og samfunnsmessig kontekst

Det generelle trekket med økning i votivmateriale i helligdommer over hele det greske området i det 8. århundre, viser at både metallens spredning og kunnskapen knyttet til metallproduksjon øker (Coldstream 1977: 317-339; de Polignac 1995: 23-31; Snodgrass 1980: 52-62; Voyatzis 1990: 266; Østby et al. 1994: 94). Befolkningsøkning kan bare delvis forklare den plutselige økningen i votivgjenstander. Økt omfang av dedikasjoner er et tegn på

økte ressurser i samfunnet, og viser at en større *andel* av den tilgjengelige rikdommen ble dedikert til gudene, i tillegg til at mennesker fra ulike sosiale grupper begynte å dedikere i helligdommene. Samtidig sammenfaller den økte aktiviteten i helligdommene med nedgangen i bruk av gravgaver. Distribusjonen av geometriske metallgjenstander viser at før 800 kommer disse nesten utelukkende fra graver, mens i sengeometrisk tid blir metallgjenstander hovedsaklig dedikert i helligdommer (Coldstream 1977: 331, 338; Osborne 1996: 94; Snodgrass 1980: 42-44, 49-53; Treister 1996: 121). Både befolkningsøkning og økt velstand var altså medvirkende faktorer i den nye massededikeringen av votivgjenstander i helligdommene.

Å dedikere gjenstander i helligdommene utvidet muligheten til å markere personlig status i løpet av sitt eget liv, heller enn bare å markere familiestatus i forbindelse med et dødsfall. Å vise seg frem gjennom en begravelse var å vise seg frem for lokalsamfunnet, men ved å gi gaver i helligdommene kunne man vise seg frem for en større del av den greske verden, og vi ser en overgang fra gaver mellom menn til gaver til guder, noe som er et uttrykk for en videreføring av den konkurransemessige gaveutvekslingen fra eldre jernalder (Morris 1986: 12; Osborne 1996: 94). Økningen i dedikasjoner i løpet av den geometriske perioden kan derfor, sammen med monumentaliseringen av helligdommene, sies å reflektere økningen av fellesskapstankegangen rundt polis, i tillegg til de store sosiale og politiske omveltningene som samtidig fant sted. Det at man i store deler av den greske verden går bort fra å legge lignende gjenstander i gravene viser at private interesser underordnes interessene til det offentlige i denne perioden (Coldstream 1977: 339; Snodgrass 1990: 293).

Den tidlige religionen som beskrevet av Homer er utelukkende aristokratisk. Gudene er krigere og deltakere på gjestebud, og de er svært opptatte av ære, status, gaveutveksling, og balansen mellom gaver som blir gitt og mottatt (Langdon 1987: 110). Elitens gaveutvekslingssystem som Homer skriver om (blant annet *Il.* 6.119-231 og *Od.* 1.306-313) ble rekonstruert i den religiøse sfæren gjennom dedikasjonen av bronsegjenstander. Drivkraften for dedikasjonene var både politisk og religiøs, og ritualet med gavegivning til gudene medførte at man hadde guddommelig garanti for sin sosiale sikkerhet (Langdon 1987: 112). Å dedikere bronsegjenstander og figuriner i helligdommene utgjorde altså en guddommelig parallell til det heroiske, sosiale ritualet som aristokratisk gaveutveksling var. Særlig i de panhellenske helligdommene ser vi at denne ”utvekslingen” av bronsevotiver med gudene foregår i forbindelse med leker og musikalske konkurranser, og helligdommene blir

en arena for fremvisningen av aristokratiske ferdigheter og heroisk *ethos* (Langdon 1987: 109-110).

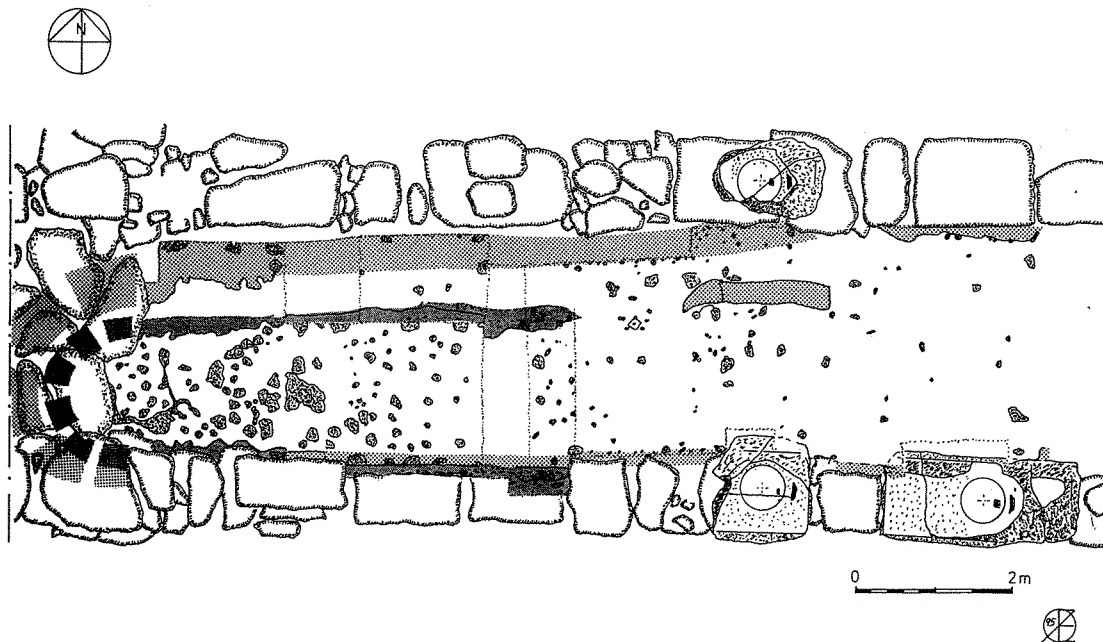
Utviklingen innen votivskikk og helligdommer i det 8. århundre må ha omfattet et radikalt skifte i mentalitet og bevissthet i samfunnet. Et aspekt av denne endringen er oppløsningen av det homeriske skillet mellom gaver til gudene som forgjengelige, slik som drikkoffer og dyreoffer, og gavene til dødelige som varige ”skatter” (Seaford 2004: 65). Dette førte til eksplosjonen av votivgjenstander over hele det greske området, og det ble fra nå av vanlig å gi varige gaver også til gudene. Votivaktiviteten i greske helligdommer i det 8. til og med det 6. århundre kan sees på som en måte å skape samhold på, på bekostning av den tidligere elitistiske ideologien basert på forbruk og fremvisning, og det offentlige får en viss kontroll med de rikes handlinger. Offentlig generøsitet er imidlertid alltid tvetydig. Samtidig som gavegivingen kommer til offentlighetens nytte ved at den skaper en form for fellesskap, får giveren og hans slekt nytte ved at gaven skaper status og fremhever giverens tilknytning til guddommen (Antonaccio 2005: 110; Hodkinson 2000: 272-273; Morris 1997: 36).

På et tidlig tidspunkt i det greske samfunnet ser den religiøse pilegrimsaktiviteten ut til å ha vært et mer privat anliggende enn en form for offisiell representasjon. Økonomiske og kommersielt motiverte forretninger ble foretatt på ens eget initiativ og for egen risiko. Selv diplomati, i den grad det eksisterte, gikk stort sett ut på gjestfrihet og gaveutveksling med ens likemenn, slektninger og gjestevenner (Snodgrass 1980: 57-58). Dette bildet endret seg diametralt gjennom arkaisk tid og ved overgangen til klassisk tid. I takt med de omgripende endringene i samfunnet ser det ut til at religionens funksjon også endret seg. Man har andre behov for å hevde seg i en etablert polis enn i en fremvoksende stat med rivalisering og maktkamp. I klassisk tid ser man en større grad av offentlighet, og ofring i helligdommen og utveksling av gaver er mer et offentlig og felles ansvar. Staten tar plassen klanen og familien tidligere hadde, noe som gjenspeiles i helligdommene.

3.3 Athene Alea-helligdommens utvikling

Helligdommen til Athene Alea skal i følge myten ha blitt grunnlagt av Aleos to generasjoner før Trojanerkrigen, og kulten ble i følge tradisjonen utøvd utendørs i lang tid før det første monumentale tempelet ble bygd (*Paus.* 8.45.4-5; Østby 1986: 75; Østby et al. 1994: 92). Det ser ut til at helligdommen først ble etablert på en lav, men opprinnelig ganske prominent ås

hvor en kilde springer ut nord for høyden. I tillegg til eventuelle religiøse funksjoner området hadde, ville kilden gjøre Tegea til et naturlig stoppested for reisende, og den hellige brønnen kan være en av de tidligste stedene knyttet til kultutøvelse i helligdommen og også grunnen til at helligdommen ble anlagt akkurat her (Østby 1997: 90; Østby et al. 1994: 96).

FIGUR 7: Plantegning av tempelområdet som viser de to geometriske kultbygningene innenfor fundamentet til det arkaiske tempelet. Tegning: Erik Østby

Den tidligste bygningen som så langt er dokumentert er en liten, stolpebåret øst-vest-orientert apsidal bygning i flettverk og leirklining (svart skravering FIGUR 7). I apsen har det vært et gjerde eller en avgrensning av treverk, og det at apsen var adskilt fra resten av bygningen antyder at den må ha vært viktig for aktiviteten som fant sted i bygningen (Nordquist 2002: 153-4; Østby et al. 1994: 101). Både arkitekturen og funnene fra bygningen indikerer at vi har med en kultbygning å gjøre. Funnmaterialet omfatter både smykker, figuriner og en stor mengde mellomgeometrisk keramikk, noe som indikerer at bygningen kan ha vært i bruk så langt tilbake som første halvdel av det 8. århundre. Ødeleggelsen av bygningen dateres til siste halvdel av det 8. århundre (Nordquist 2002: 155; Østby 1997: 97; Østby et al. 1994: 103). Etter ødeleggelsen av den tidligste kultbygningen ble det satt opp en lignende struktur på samme sted. Den nye bygningen har lik orientering som den eldre, og er en noe større, stolpebåret apsidal bygning med åpen *pronaos* i øst, bygd av flettverk og leirklining med puss (grå skravering FIGUR 7) (Nordquist 2002: 151, 153; Østby 1997: 92, 94; Østby et al. 1994: 101). Funn av keramikk og gjenstander i bygningen viser at denne kultbygningen mest sannsynlig ble reist i løpet av sengeometrisk periode (Nordquist 2002: 150, 152; Østby et al.

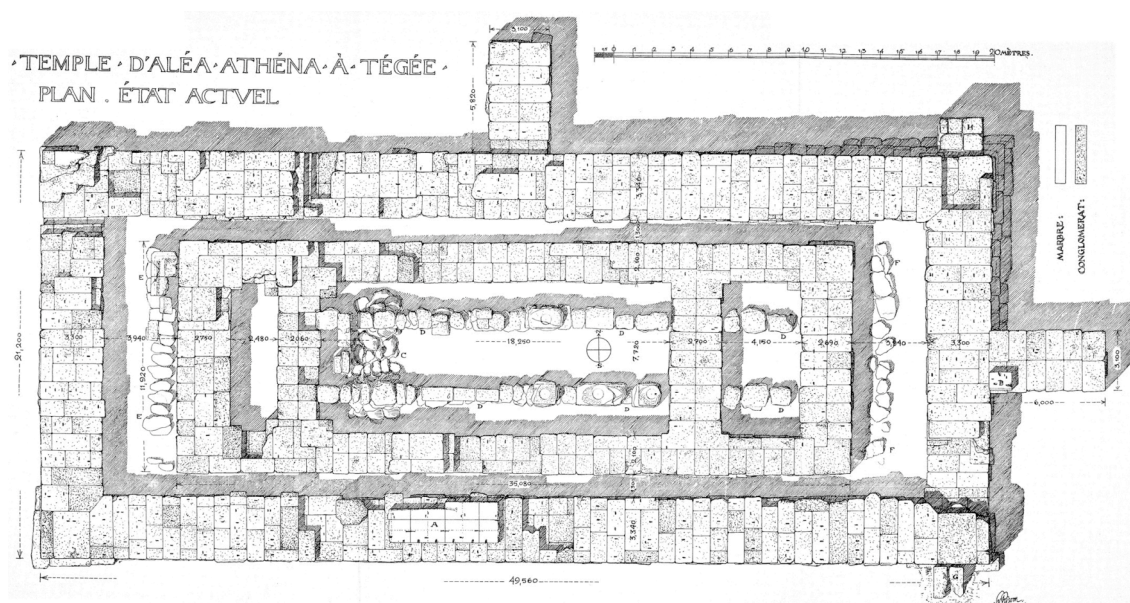
1994: 101), altså mellom ca. 760 og ca. 700. Den endelige ødeleggelsen av bygningen kan dateres til rundt 680-70 basert på en protokorintisk *aryballos* funnet i ett av stolpehullene, og rester av aske og kull tyder på at bygningen ble ødelagt av brann (Nordquist 2002: 153; Østby 1997: 92, 95; Østby et al. 1994: 101).

Vest i *cella* ligger en steinplattform som er konstruert av store, ubearbeidede steinblokker som danner en slags brolegning (FIGUR 7). Plattformen skjærer gjennom de to geometriske bygningenes apser, og ligger under fundamentene til både det senarkaiske og det klassiske tempelet, og må derfor ha blitt konstruert en gang i løpet av det 7. århundre. En nisje i steinplattformen følger formen på apsen i de to foregående kultbygningene, og ser dermed ut til å knytte platformen til disse tidligere strukturene. Plattformen kan således være det eneste gjenværende spor etter en struktur som må ha vært i bruk mellom ødeleggelsen av den siste sengeometriske kultbygningen og byggingen av det senarkaiske tempelet (Nordquist 2002: 155; Østby 1997: 90, 96; Østby et al. 1994: 103), noe som antyder bruk mellom ca. 680-70 og ca. 625-600. Det er rike funn fra det 7. århundre fra det nordre området, noe som viser en høy grad av aktivitet i helligdommen i denne perioden. Det virker derfor lite trolig at et så blomstrende kultsted som Athene Alea-helligdommen ville stått uten en passende struktur i lang tid (Østby 1997: 96).

Fundamentet til det arkaiske Athene Alea-tempelet følger forgjengernes øst-vest-orientering, og kan teknisk sett sammenlignes både med det Argiviske Hera-tempelet og tempelet til Hera i Olympia. Det tegeatiske tempelet kan dermed sies å være del av en tidlig peloponnesisk tradisjon av monumental arkitektur. På grunnlag av den stilistiske sammenligningen med de to Hera-templene, fundamentets byggeteknikk, samt dateringen av et votivdepot under det arkaiske tempelets *peristasis*, dateres byggingen av det første monumentale tempelet i Tegea til slutten av det 7. århundre (Nordquist 2002: 149; Østby 1986: 76-77, 79, 97, 101, 1997: 96; Østby et al. 1994: 94). Det arkaiske tempelet skal ha blitt ødelagt av brann i 395, men kan ikke ha blitt totalt ødelagt da flere av gjenstandene fra den gamle helligdommen fortsatt var utstilt i det klassiske tempelet i det 2. århundre e.Kr. (*Paus.* 8.45.4, 8.47.2; Østby et al. 1994: 94).

Det klassiske tempelet til Athene Alea ble av Pausanias (8.45.5) beskrevet som det største og flotteste på Peloponnes. Selv om Pausanias tok feil angående størrelsen, kan Athene Alea-tempelet likevel sies å ha representert det ypperste innen arkitektur i det 4. århundre (Norman

1984: 193; Østby et al. 1994: 89). Det hersker stor uenighet omkring dateringen av tempelet, men basert på karrieren til den angivelige arkitekten, Skopas fra Paros, den arkitektoniske stilen og det skulpturelle programmet, er det stor sannsynlighet for en datering mellom 345 og 335 (Norman 1984: 191-193). Tempelet er som alle sine forgjengere også orientert i øst-vest-retning. Foran inngangen i øst er det en rampe, og tempelet har også en rampe eller plattform ut fra den nordre langsiden. Den nordre plattformen kan ha vært brukt i forbindelse med ritualer i helligdommen (Norman 1984: 170; Pakkanen 1998: 8-9; Tarditi 2005: 201; Østby 1997: 89).

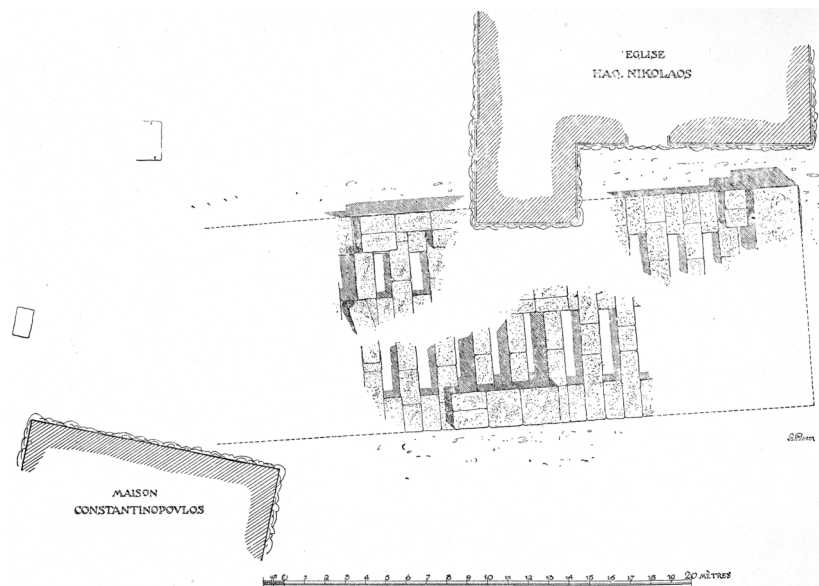

FIGUR 8: Det klassiske tempelet til Athene Alea. Fundamentet til det arkaiske tempelet kan sees som grovt bearbejdede blokker innenfor de klassiske blokkene

Det har ikke vært mulig å fastslå plasseringen til eventuelle tidlige altre. De tidligste altrene kan mest sannsynlig ikke ha vært plassert hvor det klassiske alteret sto, siden avstanden på 30 meter virker å være for stor til de små, tidlige bygningene. Som ganske unikt blant tidlige greske helligdommer ser altså det faste punktet i helligdommen ut til å være plasseringen av tempelet, og ikke alteret (Milchhöfer 1880: 57; Norman 1984: 190; Østby 1997: 104). Et annet uvanlig element ved Athene Alea-helligdommen er metallverkstedet⁸ som kan dateres

⁸ Verkstedet har en midlertidig karakter, og ble antakeligvis brukt til metallarbeid i forbindelse med religiøse festivaler i helligdommen, muligens av omreisende håndverkere. Gjenstander funnet i tilknytning til verkstedet indikerer at både bronse og jern ble bearbejdet (Nordquist 2002: 156-158; Østby 1997: 102; Østby et al. 1994: 103-104, 133). Råmaterialet kan ha blitt brakt med av håndverkeren selv, alternativt kan kunden ha hatt med seg

til sengeometrisk eller tidligarkaisk periode, altså samtidig med de tidlige kultbygningene på stedet. Metallverksteder i helligdommer er kjent fra flere andre helligdommer⁹, men kun i Tegea har verkstedet vært anlagt der man vanligvis ville ha forventet å finne alteret (Østby 1997: 102-103).

FIGUR 9: Alterets fundament, beliggende like foran dagens landsbykirke

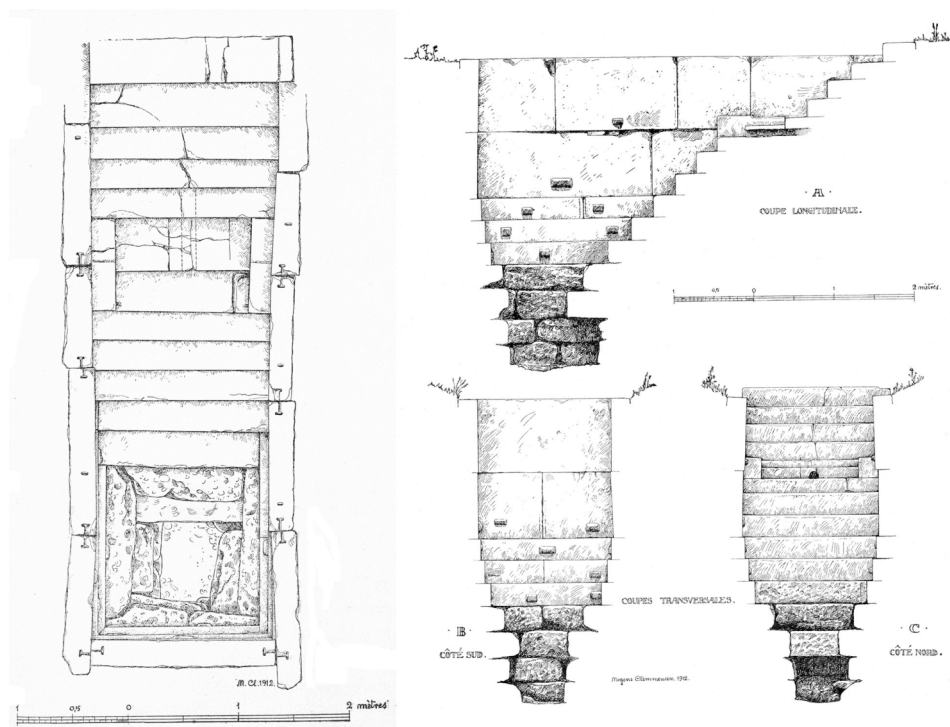
Området nord for templene ser ut til å ha vært spesielt viktig. Både den hellige brønnen, rampen på den nordre langsiden av det klassiske tempelet, samt de to klassiske statuebasene som har blitt funnet her, vitner om dette (Dugas et al. 1924: 71-72; Tarditi 2005: 198, 201; Østby et al. 1994: 112-114). Det ser ut til at det nordre området ble planert i løpet av geometrisk og orientaliserende periode, og ut fra funn i massene virker det som om man har benyttet rester av en brent bygning som fyllmasse, antakeligvis en av de tidligere kultbygningene (Tarditi 2005: 198-99). Så tidlig som i det 7. og 6. århundre har helligdommen strukket seg til det nordlige området, og man har funnet rester av en vegg av soltørket tegl som kan ha markert grensen til *temenos*.¹⁰ Det er også funnet fragmenter av taktegl og arkitektoniske fragmenter som kan tyde på at det har vært monumentale strukturer her i arkaisk tid (Tarditi 2005: 200; Østby et al. 1994: 117). Hardpakkede overflater og et

eget metall til omsmelting (Risberg 1992: 39; Rowlands 1971: 211), noe som ville ha forenklet betalingen i et premonetært samfunn

⁹ Det har blitt funnet spor etter metallarbeid i helligdommene i både Eretria, Olympia, Isthmia, Nemea og i Hephaisteion i Athen, samt i Bassai, Philia i Thessalia og i Kalapodi (Langdon 1984: 280; Risberg 1992: 34-37; Østby et al. 1994: 107, 133)

¹⁰ Helligdommens avgrensede, hellige område

kompakt grusgolv viser at det nordre området var i kontinuerlig bruk gjennom hele den arkaiske perioden, og mange små stolpehull vitner om at det har vært satt opp små, lette, midlertidige strukturer her i senarkaisk tid, kanskje i forbindelse med aktiviteter i helligdommen (Tarditi 2005: 200; Østby et al. 1994: 111-112). I det 4. århundre ble igjen jord og gjenstander fra tempelområdet, antakeligvis fra fundamenteringsgrøftene til det klassiske tempelet, brukt for å planere ut deler av det nordre området. Overflaten på det nordre området var dekket av marmorfragmenter som mest sannsynlig stammer fra fullførelsen av det skopadiske tempelet (Tarditi 2005: 200-201; Østby et al. 1994: 109-111).

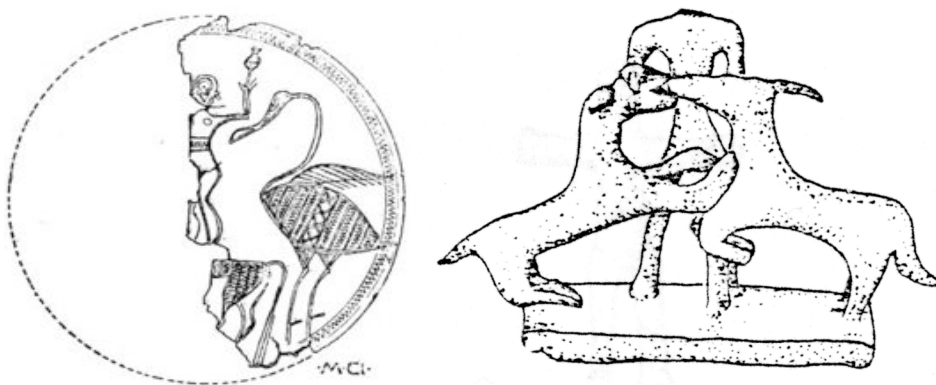

FIGUR 10: Brønnen nord for tempelet

Helligdommen ser ut til å ha vært i bruk helt til det klassiske tempelet ble ødelagt. Da Pausanias (8.45.4-47.4) besøkte området i det 2. århundre e.Kr. var helligdommen fortsatt i bruk, og tempelet later til å ha blitt ødelagt av et jordskjelv antakeligvis en gang mellom det 3. og 6. århundre e.Kr. Det ser ut til at blokkene fra det sammenraste tempelet umiddelbart ble gjenbrukt som byggemateriale (Tarditi 2005: 201-202; Østby 1997: 86; Østby et al. 1994: 109).

3.4 Kulden til Alea og Athene

De arkeologiske funnene fra Athene Alea-helligdommen indikerer at det alltid har vært en kvinnelig guddom som ble tilbudt her. Siden det har blitt funnet fragmenter av husmodeller i Tegea, er det foreslått at gudinnen var en *despoina*, en feminin autoritet og herskerinne over huset, og at husmodellene (FIGUR 6) funnet her dermed representerer en bolig for guddommen, og ikke en hersker (Nordquist 1999: 282, 2005: 159-60). I utgangspunktet behøver ikke kulden å ha vært assosiert med noen spesiell guddom, og det ser ut til at aspekter fra både Artemis, Demeter og Athene kan ha sameksistert i den tidligste kulden (Voyatzis 1990: 269-270). Disse tre gudinnene er alle forbundet med fruktbarhet og beskyttelsen av både ville og domestiserte dyr, mennesker og avling. Kulden i Tegea er flertydig, og mange av votivene fra Athene Alea-helligdommen indikerer at den tidligste guddommen som ble tilbudt hadde egenskaper som herskerinne over dyr, en *potnia theron*, samtidig som at hun hadde innflytelse over vegetasjon og fruktbarhet. Disse trekkene ble overskygget av andre, mer passende for den panhellenske Athene fra det 6. århundre og fremover (Voyatzis 1990: 120, 187).

FIGUR 11: Til venstre: Gravert bronseskive som viser en naken kvinnelig figur som holder en valmue mens hun står på ryggen av et dyr, flankert av en fugl. Til høyre: Figurin av en person som håndterer en hund og en geit. Illustrasjonene er ikke i henhold til målestokk

Dyrefiguriner dedikert i helligdommen til Athene Alea kan tolkes som representasjoner av *potnia therons* ulike attributter, og dyrene representerer ulike aspekter ved guddommen. Både den graverte bronseskiven, fremstillingen av en person som håndterer en geit og en hund (FIGUR 11), figurinen av en person som rir sidelengs i "damesal" (Dugas nr. 49), samt fremstillingen i gullfolie av en bevinget kvinne flankert av dyr (Dugas nr. 365), viser ulike aspekter ved *potnia theron* og hennes måte å håndtere dyr på (Dugas 1921; Voyatzis 1990: 109), mens løvefigurinene kan representere gudinnens dominans over naturens ville og voldsomme sider (Bevan 1986: 235-236; Christou 1968: 13, 25, 52, 55 og 100). Bjørnen ble i

den antikke verden sett på som et symbol for morsrollen (Bevan 1986: 21; Plutark *Moralia* 494; Voyatzis 1990: 120), og figurinen med bjørnehode kan representere aspekter ved den lokale kulten i Tegea og Arkadia. Andre motiver som regnes som fruktbarhetssymboler er også representert blant figurinene fra Tegea, blant annet granatepler og kvinner som tar seg på brystene (Voyatzis 1990: 123, 184, 187). De kannebærende figurinene forekommer utelukkende i helligdommer og kan se ut til å ha vært relevant for kulten, og figurinene kan muligens bære med seg en bønn om regn (Jost 1985: 373; Voyatzis 1990: 116). Mange skjold, pilespisser og sverd i miniatyr, samt figuriner av bronsekrigere med hjelm har blitt funnet i Tegea, og det forholdsvis store antallet ”krigerske” votiver kan ses i sammenheng med den tidlige kulten i Tegea, og at guddommen som ble tilbedt her var en beskytterinne (Voyatzis 1990: 200). Rent etymologisk ser det også ut til at Alea har betydd beskytterinne (Jost 1985: 370-372), og votivene viser gudinnens funksjon som beskytterinne over både jordens, dyrenes og menneskenes fruktbarhet, i tillegg til at gudinnen, etter at hun ble assosiert med Athene, antakeligvis også har fungert som bybeskytterinne (Voyatzis 1990: 270).

Ved utgangen av det syvende århundre bygges det første monumentale tempelet, og det ser ut til at den lokale gudinnen Alea og den panhellenske guddommen Athene på dette tidspunktet er mer eller mindre smeltet sammen (Jost 1985: 368-70; Voyatzis 1990: 266, 269-73, 2004: 191). Dedikasjonen av en figurin av den bevæpnede Athene (FIGUR 12) kan vitne om denne syntesen (Dugas 1921: 359-63; Voyatzis 2004: 193), og etter det 7. århundre ser det ut til at de militære aspektene blir de mest fremtredende. Det kan se ut til at kultens fokus endret seg, og dette kan ha resultert i at Alea ble assosiert med det mer generelt anerkjente bildet av bybeskytterinnen Athene (Voyatzis 1990: 269-270). Med syntesen av Alea og Athene fra og med det 6. århundre blir det mer vanlig å fremstille gudinnen selv, og ikke bare hennes attributter eller egenskaper. Dette ser vi blant annet i terrakottafigurinene som blir vanlige fra samme tidspunkt (se kvinnefigurinene hos Voyatzis 2014c).

En godt etablert kult vil alltid ha en bestemt, godt bekreftet, guddom knyttet til seg, men dette forhindrer ikke at nye epiteter kan komme til. I Tegea ser vi nettopp dette, at to tidligere uavhengige guder smeltes sammen til én som omfatter begge egenskaper (Burkert 1985: 184). Som i Tegea refererer også de tidlige votivene fra Gortyn til elementer innen både fruktbarhet og krig, og det kontrastfylte materialet har blitt forklart med at guddommen har gjennomgått en evolusjon, og at den opprinnelige gudinnen enten gradvis ble tatt opp i en

annen, eventuelt at tilbedelsen av én gudinne måtte vike for tilbedelsen av en annen (Brandt 2006: 44). Nanno Marinatos (2000: 84-91) diskuterer muligheten for at tidlige fremstillinger av gudinnen som herskerinne over dyr kan ha fungert som beskytterinne for spesielt maskuline aspekter i tidlig gresk religion. Brandt mener også at den bevæpnede gudinnen kan ha hatt en lignende rolle (2006: 44). Marinatos' eksempel fra Gortyn viser at også her opphører bruken av nakne gudinner rundt slutten av det 7. århundre, og at de erstattes av figuriner av Athene. Det var en endring i måten gudinnen i Gortyn ble fremstilt, og den "farlige" og seksualiserte gudinnen fra det 7. århundre ble erstattet med den aseksuelle jomfrugudinnen Athene (Marinatos 2000: 91).

FIGUR 12: *Athene Promachos*

Fra og med arkaisk tid ser vi også at de greske gudene eksisterte på to ulike nivåer, både som panhellenske guder og som lokale polisguder. En kunne tillegge guddommen andre egenskaper i lokale helligdommer enn det som normalt ble sett på som gudens virkeområde. Gudene som ble tilbedt i de ulike poleis ble oppfattet som panhellenske guder, men ulike byer kunne fremheve ulike aspekter ved gudene, alt etter hva som hadde størst betydning for akkurat den byen. Spesielle sosiale og kulturelle forhold ville dermed reflekteres i kultens karakter, og byenes særegenheter ble uttrykt i kultene (Baumbach 2004: 4; Sourvinou-Inwood 1990: 300-301). Athene var nært forbundet med staten som garantist for den fysiske sikkerheten til staten, samt byfolkets fremgang og velstand (Schachter 1992: 40). Fra det 6.

århundre og fremover blir fruktbarhetsaspektene til Alea overskygget av aspektene fra den panhellenske Athene (Voyatzis 1990: 120). At dette sammenfaller både med byggingen av det første monumentale tempelet og antakeligvis også Tegeas urbanisering er neppe tilfeldig.

Kulten til Alea og senere Athene Alea i Tegea kan arkeologisk dateres tilbake til det 10. århundre (Voyatzis 2004: 188). Kulten var i tillegg svært utholdende, og helligdommen fortsatt i bruk i det 2. århundre e.Kr. (*Paus.* 8.45.4-47.4). Mary Voyatzis mener sågar at det må ha foregått rituell aktivitet gjennom hele senklassisk tid til slutten av antikken, og at ritualene mest sannsynlig var basert på veltetablert kultpraksis (2004: 193). Noe som antakeligvis begynte som en kult primært viet en lokal fruktbarhetsguddom i en beskjeden helligdom utviklet seg til tilbedelsen av en panhellensk bygudinne i en monumental helligdom (Voyatzis 2004: 196).

4 Votiv, helligdom og samfunn

For å kunne forklare årsaken til nedgangen i votivmateriale fra arkaisk til klassisk tid vil jeg beskrive hva votiver og dedikasjoner er, og hva som gjør at gjenstander blir tolket som religiøse objekter. Jeg vil også gå inn på hvilke kriterier som lå til grunn for valget av votivgjenstand, og hvorfor ulike mennesker gav ulike ting til ulike tider. Votivenes rolle og funksjon innad i helligdommen vil også presenteres, i tillegg til hvordan overfloden av votiver ble håndtert praktisk i helligdommen. De greske helligdommene var ikke utelukkende religiøse sentre, men spilte også en viktig rolle i samfunnslivet. Dette vil jeg gå nærmere inn på når jeg presenterer helligdommens økonomiske liv, og vi skal se at de greske helligdommene i større eller mindre grad var økonomisk uavhengige.

4.1 Gaver til gudene

Ofring til gudene kunne innebære mange ting, alt fra dyreoffer, til å ofre de første fruktene av grøden, å bygge et tempel, eller å love bort en slave eller et familiemedlem til tjenestegjøring i tempelet. Man kunne også gi bort kostbare gjenstander og landområder til helligdommen, eller tiende, som ble behandlet som en slags skatt til helligdommen. Det mest vanlige var likevel praksisen med å stille opp gjenstander man hadde laget eller kjøpt, votiver i ordets sanne mening, *anathemata* (Burkert 1985: 67, 69). Både arkeologiske funn og litterære kilder viser at nesten alt kunne fungere som et votivoffer (Baumbach 2004: 1; Burkert 1985: 93; van Straten 1981: 80). Fra og med klassisk tid ser man at det ble vanlig å sette opp offerbord, *trapezai*, i nærheten av alteret, hvor utvalgte biter av stekt kjøtt, kaker og lignende gaver ble plassert, og disse gavene tilfalt prestene i helligdommen (Burkert 1985: 68). Denne typen gavegiving blir rasjonalisert ytterligere når enkelte dedikasjoner fra klassisk tid blir gitt som kontanter plassert direkte i en gaveboks, *thesauros* (Burkert 1985: 97; *LSCG* 88, 155; Rouse 1902: 356).

Det kan diskuteres om det fantes gjenstander i en helligdom som *ikke* var dedikasjoner. Tempelet og statuen av guden inne i tempelet hadde normalt sett ikke dedikasjonsinnskrifter, og var som oftest ikke bygget for å oppfylle et løfte, og hvis man legger dette til grunn ser vi at både templene og gudestatuen skiller seg fra ordinære votiver. Hvis man derimot definerer et votiv som en gave til en gud, deponert eller plassert på et hellig sted, da vil både tempel og kultstatuer komme inn under definisjonen dedikasjoner (Boardman et al. 2004:

288; Parker 2004: 271). Mange av gjenstandene som er tolket som votivgjenstander inneholder religiøs ikonografi eller er fremstilt av spesielt verdifullt eller eksotisk materiale. Funn av større konsentrasjoner ikke-funksjonelle gjenstander blir også ofte tolket som religiøse. Mange deponier av gjenstander inneholder imidlertid svært tvetydig materiale, som keramikk og smykker, og disse kan være vanskelig å bruke som bevis for religiøs aktivitet. Hvis gjenstandene er funnet innenfor grensene til en helligdom, blir likevel gjenstandene tolket som votiver (Langdon 1984: 42; Osborne 2004: 4). Votivene skiller seg signifikant fra offer siden de er varige gjenstander som skal oppbevares og utstilles i helligdommen etter dedikasjonen (Baumbach 2004: 1; van Straten 1981: 66). En kan imidlertid argumentere for at offeret også er varig, siden det er de varige delene av dyret som blir brent og dedikert til gudene, eller at man gir offerutstyr som votiv (Seaford 2004: 78).

4.1.1 Valg av votiv

I følge Kilian-Dirlmeier er det tre faktorer som er med på å påvirke sammensetningen av votivmaterialet i en helligdom. Det første som påvirker valg av votiv er kultens og helligdommens karakter, det andre er helligdommens geografiske plassering, og det tredje er polis' og regionens økonomiske og politiske situasjon (1985: 243). I tillegg kan også dedikantens livssituasjon og motiver ha spilt inn på valget av votivgave (Baumbach 2004: 4). Fra arkaisk tid av ser det ut til at de fleste votivene i de lokale helligdommene ble gitt av medlemmer av bystaten, mens panhellenske helligdommer og de større, mer betydningsfulle lokale helligdommene også tiltrakk seg ikke-greske og ikke-lokale dedikanter. De ikke-lokale votivene behøver ikke å ha blitt dedikert av besøkende, men kan også ha blitt gitt av lokale som har kjøpt gjenstanden utenfor lokalsamfunnet, eventuelt at gjenstanden har blitt produsert lokalt av en håndverker utenfra. Samtidig kan lokalt produserte votivgjenstander ha blitt dedikert av ikke-lokale givere, og det er dermed vanskelig å si noe om dedikantenes opprinnelse gjennom votivene (Baumbach 2004: 5). Det de ikke-lokale votivene derimot *kan* reflektere er helligdommens geografiske nærhet til andre kulturgrupper, samt bystatens politiske og økonomiske kontakter (Kilian-Dirlmeier 1985: 243). Votivene forteller oss altså ikke bare om aktiviteter innenfor de greske helligdommene, men kaster lys over mekanismene i det greske samfunnet som helhet (Simon 1986: 420).

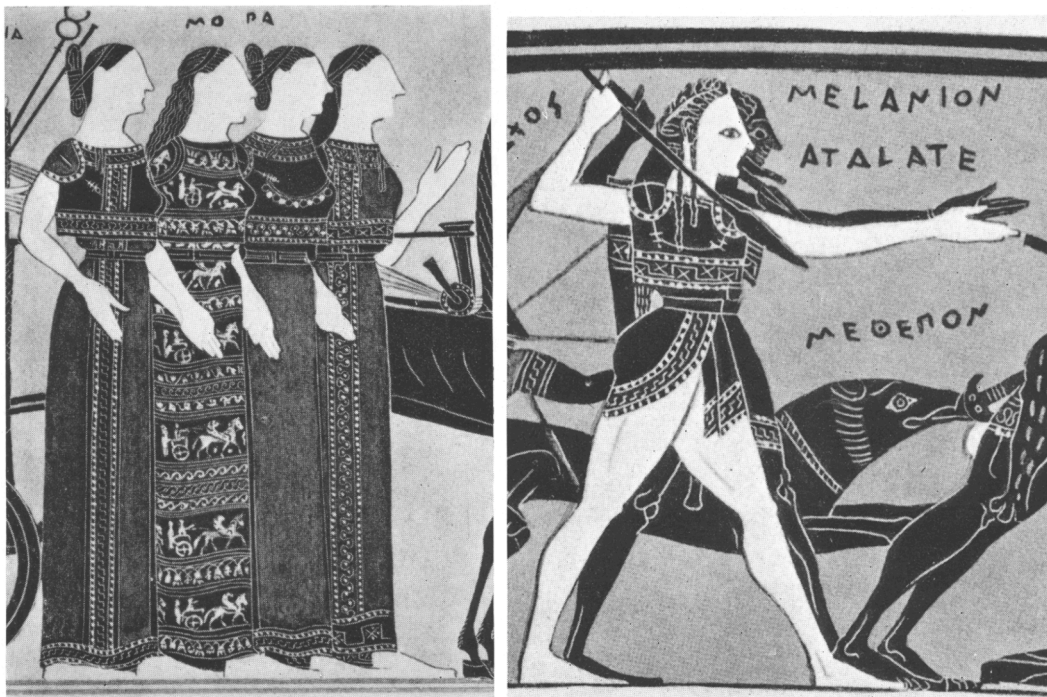
Sett bort fra votivgjenstander man finner i alle helligdommer, slik som draktnåler og keramikk, ser de fleste votivgavene ut til å ha vært tilpasset kultens karakter. Figuriner ble

spesiallaget som dedikasjoner til guddommen, og kan være nyttige for å få innsikt i det symbolske systemet rundt det overnaturlige. Ved å se på figurinenes ikonografiske enkeltelementer kan det være mulig å få innsikt i antikkens religiøse prosesser (Bevan 1986: 336; Langdon 1984: 5-6). Votivene funnet i Tegea har blitt tolket som uttrykk for ulike aspekter ved gudinnen, og gjennom votivene kan vi se hennes endring over tid. Den tidlige gudinnen ble tilbudt for fruktbarhet og beskyttelse, før gudinnen fra og med det 7. århundre ble forbundet med det mer konvensjonelle bildet av Athene (Voyatzis 1990: 270-273, se også kapittel 3.4). Simon (1986: 418) mener at det var først etter arkaisk tid man så noen utpreget korrelasjon mellom dedikasjonene og guddommen. Attributtene til de tidlige guddommene var nok vagere og mer flytende enn attributtene til de etablerte, panhellenske gudene, så det er ikke underlig at korrelasjonen virker sterkere etter arkaisk tid. Jeg er imidlertid av den oppfatning at guddommens karakter i stor grad dikterer valget av votiv, også i arkaisk tid og tidligere, slik blant andre Jens Baumbach (2004: 2-3) og Jennifer Larson (2009: 130) mener.

At votivene ser ut til å reflektere guddommens og kultens karakteristika utelukker ikke at også giverens behov, ønsker og smak speiles av votivet (Baumbach 2004: 2-5, 184; Rouse 1902: 63-69, 380-394). En analyse av votivene kan til en viss grad spore yrker, status, og kjønn, selv om dette kan være noe spekulativt. For å finne ut om en gjenstand ble dedikert av en kvinne eller mann går man gjerne til hus- eller gravkontekster for å finne paralleller, selv om man ikke kan gå blindt ut fra at kvinner og menn dedikerer gaver ”typiske” for sitt kjønn (Baumbach 2004: 5). Både kvinner og menn kan dedikere gjenstander ”typisk” for det andre kjønn på vegne av noen andre, og valget av votiv følger da behovene til personen gjenstanden dedikeres på vegne av (Foxhall 2000: 486; Salapata 2011: 4). Vi må heller ikke glemme at guddommens kjønn og natur kan spille en rolle for valget av votiv og eventuelt overstyre personlige valg. Valget av votiv kan dessuten i mange tilfeller ha vært mindre gjennomtenkt enn vi skal ha det til. Kanskje det tilgjengelige utvalget av votiver var begrenset, og at man var prisgitt typene votiver håndverkeren hadde produsert, eventuelt hva helligdommen tillot som votiver (Salapata 2011: 1; Simon 1986: 417). Votivene i tidligarkaisk tid kan sies å reflekterte giverens behov i større grad enn kultens natur (Larson 2009: 126; Simon 1986: 418), selv om det later til at det viktigste var handlingen å gi, ikke nødvendigvis korrelasjonen mellom guddommen og en spesiell gave (Salapata 2011: 1).

Herodot (V.82-99) gjengir en lov angående passende dedikasjoner, og sier at den viktigste dedikasjonen fra kvinner var lange draktnåler. Tempelnedtegnelser viser også at smykker

oftest dedikeres av kvinner, og det kan derfor se ut til at kvinner hovedsaklig dedikerte votiver til kvinnelige guddommer, selv om mannlige guddommer også har mottatt et mindre antall slike votiver (Baumbach 2004: 36; Coldstream 1977: 333; Dunbabin 1937: 85; Rouse 1902: 253; Simon 1986: 199-200; Voyatzis 2002: 165-166, 2014a). Selv om det nok var mest vanlig at kvinner brukte smykker, har gravfunn bekreftet at både kvinner og menn brukte draktnåler, noe som også er illustrert på François-vasen (FIGUR 13). Ioniske menn skal visstnok også ha brukt øreringer (Baumbach 2004: 35; Foley 1988: 81; Jacobsthal 1956: 93-95; Kilian-Dirlmeier 1984: 160, 293; Strøm 1995: 78).

FIGUR 13: Utsnitt av François-vasen som viser draktnåler i bruk hos både kvinner og menn. Vasen er datert til 570

Dedikasjoner behøver heller ikke å ha hatt utelukkende religiøs motivasjon. Dyre votivgjenstander dedikert av polis eller medlemmer av aristokratiet reflekterte hovedsaklig et ønske om prestisje. Å gi en gave i helligdommen kan være med på å befeste noens sosiale posisjon, og analysen av votiver kan derfor si noe om hvordan et individ ønsket å fremstå i offentligheten (Baumbach 2004: 4; Kyrieleis 1988: 215; Salapata 2011: 1; van Straten 1981: 66). Det er en klar distinksjon mellom offentlige og private dedikasjoner, og vi ser at størrelsen og typen votiv, samt anledningen for dedikasjonen avhenger av hvem som gir og hvilke midler dedikanten har til rådighet (Antonaccio 2005: 101). En finner også beskjedne, billige imitasjoner av de mest fremstående votivene. Selv om votivene er av enkel utførelse

og i et billig materiale kan gjenstandene ha en symbolsk betydning for kulten, og behøver ikke nødvendigvis å reflektere giverens lave sosiale status (Baumbach 2004: 5; Kyrieleis 1988: 215-217). Det er sannsynlig at mange av de billige votivene som har blitt funnet i store kvanta kan ha vært gitt av mennesker hvis primære formål for besøket i helligdommen ikke var å ofre, men kanskje for å delta i en religiøs festival (Foxhall 2000: 488; Parker 2004: 280), og ofte var den materielle verdien til votivene begrenset. Både kar og statuer kunne gjerne være laget av hamrede metallplater rundt en kjerne av for eksempel tre eller bronse, og ikke helstøpt av verdifullt metall. Thukydide (6.46.3-4) forteller at mange votiver så flottende ut enn deres reelle verdi skulle tilsi. At votivene var iøynefallende virker dermed å være viktigere enn at den faktiske verdien var høy (Linders 1996: 123), og viktigheten av offentlig fremvisning i helligdommene i arkaisk tid blir nok en gang understreket.

4.2 Votivenes rolle i helligdommen

Akkumuleringen av votivgjenstander i helligdommen økte helligdommens og kultens rikdom og prestisje (Antonaccio 2005: 102). Det ekstremt store antallet votivgjenstander krevde også oppbevaring, og Susan Langdon foreslår at byggingen av et fysisk tempel og adskilt hellig område i utgangspunktet var for å dekke behovet for et skattkammer for votivgjenstandene, heller enn et hus for kultbildet (1984: 284). Paul Cartledge sier seg enig, og mener at en permanent struktur med tak på gav anledning til å dedikere gjenstander laget av verdifullt, men forgjengelig materiale (2002: 103), og en av templeres viktigste funksjoner var nemlig å huse votivgavene (Seaford 2004: 64).

Templene fungerte i mange tilfeller som byens skattkammer, og den guddommelige beskyttelsen var en ekstra form for sikkerhet for verdiene. Byen kunne imidlertid bare bruke av sine egne midler oppbevart i tempelet, eller eventuelt *låne* av tempelets verdier. De verdifulle gjenstandene gitt som votiver til guden var uavhengelige og kunne ikke under noen omstendighet brukes av polis. Votivene kan likevel ha blitt sett på som finansiell reserve, men da som aller siste utvei (Linders 1987: 121, 124). Perikles skal på et tidspunkt ha erklært alle votivene i Athen som krigsreserve, men at dersom man måtte låne fra guden måtte man gi nøyaktig like mye tilbake (Thuc. 2.13.5). Det fins ingen dokumentasjon på at dette var vanlig praksis, og å ha verdier i reserve var heller ikke det viktigste motivet da verdifulle gaver ble dedikert (Linders 1987: 117-118, 1996: 122).

Votivgavene stimulerte også til videre byggeaktivitet i helligdommen, og man bygde gjerne *stoai* eller skatthus for å beskytte votivgavene, noe som er svært tydelig i de panhellenske helligdommene i Delphi og Olympia (Burkert 1985: 94). I de tilfellene dedikasjonene var laget av verdifullt materiale er verdien av råmaterialet en del av gaven, særlig siden dedikasjonen fjerner ressursen fra sirkulasjon (Langdon 1984: 52; Snodgrass 1980: 50). Tidlige bronsevotiver var imidlertid også med på å oppmuntre til industriell aktivitet mer enn å immobilisere ressurser (Starr 1977: 38). Etterspørselen etter spesiallagede bronsefigurer og andre gjenstander for utstilling i helligdommene førte til et behov for spesialisert arbeidskraft, og håndverkere reiste rundt mellom helligdommene og produserte votivgjenstander (Cartledge 2002: 103; Langdon 1987: 108; Østby 1997: 102-103).

Ved dedikasjonen i helligdommen ville dedikanten forsøke å plassere votivgjenstanden i en prominent posisjon, gjerne så nært alteret eller kultstatuen som mulig (van Straten 1992: 254). Platon (*Leg.* X 909e-910a) uttrykte misnøye med at hvem som helst dedikerte hva som helst av hvilken som helst grunn, og mislikte at helligdommene ble fylt opp av dedikasjoner. Pausanias (2.11.6, 3.26.1) forteller at helligdommene ofte var så fulle av votiver at det kunne være vanskelig å se selve kultstatuen, og helligdommene selv måtte i enkelte tilfeller legge ned lover som regulerte plasseringen av votivene. Votivgjenstandene ble i mange tilfeller som turistattraksjoner å regne for besøkende til helligdommen (van Straten 1992: 269, 271).

4.2.1 Håndtering av votiver

Siden dedikasjonene hovedsaklig besto av varige votivgjenstander ble helligdommene uunngåelig nok nærmest oversvømt med votivgaver. Særlig i arkaisk tid var det svært vanlig å med jevne mellomrom rydde bort småvotiver. Fra det arkeologiske materialet vet vi at gamle votiver enten ble strødd utover bakken i helligdommen eller gravd ned i brønner eller groper, alternativt smeltet om. Rester av dyrebein og votiver av keramikk og terrakotta kunne brukes til å planere områder i helligdommen for eksempel i forbindelse med byggeprosjekter (Coldstream 1973: 8; Lindenlauf 2006: 31-32; Linders 1991: 282; Parker 2004: 281; Simon 1986: 172), noe som også var tilfelle i Tegea. Gjenstandene funnet i *bothros*¹¹ i Athene Alea-helligdommen var svært fragmenterte, noe som sannsynliggjør at gropen ble brukt til å dumpe brukte gjenstander fra tid til annen (Hammond 1998: 50). En rekke postarkaiske innskrifter regulerer plasseringen av votivene for at disse ikke skulle rote til viktige områder i

¹¹ Offergropen funnet under tempelfundamentet

helligdommen, og oppsettet av votivene ble overvåket av prestene (Burkert 1985: 94; *LSS* 43, 107, 123; *LSCG* 43; Simon 1986: 171). Fra og med det 5. århundre ser det ut til at de dyrer votivene, gjerne dedikert av stater, får stå der de ble plassert ved dedikeringen (Snodgrass 1990: 292; Whitley 2001: 313).

Skriftlige kilder forteller om resirkulering av votivgjenstander, og gamle, kanskje ødelagte votiver ble smeltet om til nye votiver eller bruksgjenstander til kulten. Navnene til de opprinnelige dedikantene, samt vekten på dedikasjonen, ble nøye bokført (Burkert 1985: 94; Lindenlauf 2006: 31; Linders 1991: 282; *LSCG* 41, 42, 70; Morgan 2003: 154; Parker 2004: 281; Rous 1902: 342-346; Simon 1986: 171). Resirkulering av votiver til gjenstander til bruk i forbindelse med kulten ser ut til å ha vært sosialt akseptert. Resirkuleringen var imidlertid ingen rutinesak. Innskrifter fra hellenistisk tid beskriver prosessen i detalj, og resirkuleringen var så viktig at både sekulære og hellige tjenestemenn var involvert for å sikre at guden ikke ble snytt for eiendommen sin. Engasjementet fra statlig hold viser også hvor integrert kulten var i samfunnet (Lindenlauf 2006: 31; Linders 1991: 282-283). Det var viktig å bevare et fromt forhold til gudene, og prosessen for å ta vare på ødelagte eller overflødige dedikasjoner på en respektfull og uklanderlig måte var nøye regulert (Linders 1991: 285). Det ser imidlertid ikke ut til å ha vært akseptert å bruke metallet fra tempelskattene til å slå mynt, og det er lite sannsynlig at gjenstander av edelt metall dedikert i helligdommen ville smeltes om til mynt, selv om noen helt få tilfeller i forbindelse med krig er kjent (Diod. Sic. 16.27.1-30.1; Kraay 1976: 106; Linders 1987: 116-117, 1996: 123).

4.3 Helligdommen som økonomisk enhet

Helligdommene var ikke utelukkende religiøse institusjoner, men hadde en rekke måter å generere egne inntekter på. Statlige foretak var også avhengig av velgjørenhet, og det greske liturgisystemet, altså at private dekker kostnaden for dyre offentlige aktiviteter, spilte en svært stor rolle i klassisk tid og senere. Liturgiene var øyensynlig også viktig i arkaisk tid, siden liturgisystemet ser ut til å ha rotfeste lenge før polis' fremvekst. I et premonetært samfunn var økonomien integrert i andre institusjoner og strukturer, slik som slektskapsrelasjoner, sivil status og religion. Bidragene til fellesskapet ble gjort i *naturalia*, og siden samfunnet var dominert av aristokratiet, er det sannsynlig at adelen bekostet ressursene som skulle til for å bygge og vedlikeholde et tempel. De tidligste templene er blant de første kjente eksempel på liturgisystemet som senere ble institusjonalisert. I den klassiske polis var

liturgier obligatorisk, samtidig som det ble sett på som et ærefullt oppdrag. Det var en måte for staten å få ting gjort på, uten at polis selv måtte dekke kostnaden. I Athen kunne man blant annet bekoste arrangementer ved religiøse festivaler, inneha militære verv, eller utstyre skip for krig (Cartledge 2002: 103; Finley 1985: 151; Kurke 1999: 5; Linders 1992: 12; Polanyi 1968: 84; Risberg 1992: 39), noe som høyst sannsynlig er representativt for andre poleis også. Også etter at en pengeøkonomi hadde blitt innført var det å bruke personlig formue på offentlig velgjørenhet en form for aristokratisk konkurranse for å skaffe seg politisk innflytelse. I hellenistisk tid var *euergetisme*, eller velgjørenhet, den viktigste måten rike borgere kunne definere og fastslå sin innflytelse på (Schaps 2004: 129), og sosial ulikhet, eller hierarki, var forutsetningen for denne typen velgjørenhet. Dersom en var bemidlet ble det dessuten forventet at man skulle gi til fellesskapet (Zuiderhoek 2009: 56, 94-95).

4.3.1 Helligdommen som landeier

Land som tilhørte gudene, *temenos*, var hellig land reservert for gudene og dermed fjernet fra all menneskelig bruk, så fremt bruken ikke kom helligdommen eller de religiøse festivalene til gode (Burkert 1985: 95; Isager og Skydsgaard 1995: 182). Man kunne dedikere land til helligdommen, og Xenophon skriver om hvordan han brukte krigsutbytte for å kjøpe jord til Artemis hvor han anla et tempel med et alter. Her skulle både hellig kveg og vilt holdes, slik at gudinnen selv var den som sørget for mat og drikke til festivalene som skulle avholdes i helligdommen (*An.* 5.3.4-13; Isager og Skydsgaard 1995: 184). En lignende beretning finner vi hos Platon. Det var svært viktig at gudene fikk tildelt gode *temene* i koloniene, for alt som skulle spises og drikkes ved festivalene skulle komme fra *temenos*, og for å få til dette måtte jorden kultiveres (*Leg.* 738 d-e; Isager og Skydsgaard 1995: 184). Som både Xenophon og Platon skriver ser vi at avlingen og dyrene fra *temenos* ble brukt under de religiøse festivalene. En kan også tenke seg at et eventuelt jordbruksoverskudd av korn, vin eller oliven, kunne ha blitt byttet i andre varer, alternativt solgt, for å skaffe nye verdier til helligdommen.

Fjellområder var ofte grenseland mellom poleis, og ble gjerne regnet som gudenes eiendom. Dette var områder som kunne benyttes til beite for husdyr, og jakt på vilt (Isager og Skydsgaard 1995: 185), og kunne dermed generere inntekter for helligdommene. De hellige jordstykkene kunne leies ut, og leieinntektene ble ofte brukt til å vedlikeholde kulten. Gudenes inntekter skilte seg imidlertid fra statens inntekter siden disse midlene var øremerket

til hellig bruk. Byen, *demos* eller privatpersonene som administrerte gudenes inntekter kunne forvalte overskuddet på vegne av guden, noe som førte til at overskuddet kunne bli betydelig. Dette la grunnlag for guddommelig utlånsvirksomhet, noe flere innskrifter forteller om. I mange tilfeller var likevel ikke inntektene tilstrekkelige til alene å kunne vedlikeholde kulten (Isager og Skydsgaard 1995: 187-188).

4.3.2 Hellige dyr

Gudene kunne ikke bare eie land men også dyr, selv om dette forekom noe sjeldnere (Isager 1992: 15; Isager og Skydsgaard 1995: 191). Et dyr kunne bli hellig på tre måter. For det første, dersom dyret beitet på land som tilhørte guden og dette ikke var tillatt, kunne dyret overdras til guddommen. En innskrift fra Amorgos (*SIG*³ 963) forteller at dersom kyr kom inn på det hellige området til Zevs ble de regnet som gudens helligdom. I Ios mellom Lakonia og Arkadia forteller en innskrift fra det fjerde århundre (*IG* XII 5 2) at dersom man lot dyrene sine beite innenfor *temenos* ville dyrene bli merket slik at alle kunne se at dyrene tilhørte guden. For det andre kunne dyr bli hellige ved å ha bli gitt som gave til helligdommen, eller for det tredje å ha blitt født hellige. Hellig land ser dermed ut til å være forutsetningen for hellige dyr, men ikke omvendt (Isager 1992: 19). At det stadig kom til nye dyr i helligdommen, enten ved som gaver eller ved at dyrene formerte seg, må også ha vært kilde til inntekt for helligdommen. Muligens kan det ha forekommet avl på de hellige dyrene, slik som at den hellige jorden ble dyrket for å få størst mulig avkastning fra den hellige eiendommen kunne man ale opp dyr, enten for salg eller til bruk som nye offerdyr.

FIGUR 14: Oksehode i bronsefolie

En innskrift fra Tegea datert til første halvdel av det fjerde århundre forteller om bruken av Athene Alea-helligdommen som beiteland. Landet rundt helligdommen var svært godt egnet for beite, og tilgangen til dette privilegiet ble regulert av innbyggerne i Tegea. Ved slutten av

det femte eller begynnelsen av det fjerde århundre innførte man en lov som regulerte tilgangen til gresset. Hellige dyr hadde, antakeligvis i forbindelse med overgang mellom beiter, rett til å beite og hvile i en dag og en natt på det hellige området. Hvis man overskred tiden man hadde lov til å benytte seg av beitet måtte man betale bøter, en *drachma* per dag for kyr og griser, og en *obol* per dag for geiter og sauer (IG V.2.3; Isager 1992: 15-16; Isager og Skydsgaard 1995: 191-192; Jost 1985: 382-385). Administratorene i helligdommen hadde tillatelse til å la dyr passende for ofring beite på helligdommens område, og presten til Athene Alea hadde tillatelse til å la et begrenset antall av sine egne dyr beite på det hellige området. Dersom han lot flere dyr beite her, ble selv presten ilagt bøter, og dyr som tilhørte privatpersoner fikk kun beite på det hellige området hvis eieren hadde et ærend i helligdommen (Isager 1992: 16). En annen innskrift fra Tegea datert til rundt 400 viser at helligdommen til og med solgte gjødsel (IG V.2.3; LSCG 67.28-30). Det var altså mange måter man kunne tjene penger på gudinnens dyr på.

4.3.3 Hellig økonomi

Innføringen av mynt på det greske området regnes tradisjonelt sett til overgangen fra det syvende til det sjette århundre. Innføringen av en myntøkonomi gjorde det enklere å betale tiende til tempelet eller å gi et bidrag til helligdommen. Det er imidlertid forskjell på mynt gitt som votivgave og inntekter generert fra helligdommens eiendom. Disse sistnevnte midlene ble også oppbevart i helligdommen, men kunne brukes til å bekoste driften av helligdommen og kulten, og skiller seg derfor fra thesauros-skrinene som ble brukt til å oppbevare votivgaver gjort i penger (Seaford 2004: 79). Dedikert mynt hadde altså ingen reell monetær verdi, og ser kun ut til å ha blitt smeltet om til utstyr til helligdommen, og ikke brukt som betalingsmiddel. Dette betyr at helligdommene må ha vært helt avhengig av andre inntekter enn pengegaver. Opprinnelig besto tempelets inntekter av dedikasjoner, frivillige eller tvungne. Fra arkaisk og klassisk tid har vi en rekke innskrifter som forteller om templenes inntekter, og disse kunne genereres fra tempelets skattkammer, innkreving av skatter, driften av hellige landområder, inngangspenger, leieinntekter, bøter, salget av skinn fra offerdyr, frivillig arbeid, i tillegg til dedikasjon av både naturalia og sølv. En innskrift fra Tegea fra det 4. århundre forteller at det ikke påløp skatter på handel i helligdommen under festivalene, noe som forteller oss at skattlegging var vanlig ellers i året (Hdt. 1.14; LSCG 67.26-7; Seaford 2004: 79-80; Sokolowski 1954: 159-160).

Siden polis og dens kulter var uadskillelige er det naturlig at finansieringen av kulten ble garantert for av bystaten, og at kultens økonomi fulgte de økonomiske modeller som til en hver tid var gjeldende i samfunnet. Helligdommene var religiøse sentre og fungerte som kommunikasjonssentre for besøkende og handelsmenn, og i antikkens statiske økonomi virket helligdommene som økonomiske insentiver. På den ene siden ble helligdommene støttet av inntekter fremskaffet av byen, og på den annen side stimulerte helligdommen til produksjon av ”spirituelle varer”, og fungerte mer eller mindre som arbeidsgiver for borgere og tilreisende (Linders 1992: 9, 11).

Fra og med det femte århundre ser vi en økende monetarisering av dedikasjoner¹², og at kultene i større grad blir avhengig av penger (Seaford 2004: 84). Helligdommene speiler samfunnet, og med innføringen av en myntøkonomi i løpet av arkaisk tid er det naturlig at også bidrag til kulten i økende grad blir gjort i penger og ikke i naturalia. Til tross for dette er det numismatiske materialet fra Athene Alea-helligdommen, og fra andre helligdommer, overraskende fattig (Ingvaldsen 2014). Fra templenes inventarlistene ser vi imidlertid at mynt var mye brukt i helligdommene, og en utviklet pengeøkonomi gjorde det mye enklere å holde løftet om tiende til helligdommen (Boardman et al. 2004: 282, 314). Ikke bare ble det enklere for dedikantene å beregne hva man skulle betale, men det ble også enklere for helligdommene å administrere verdiene sine, og ved slutten av arkaisk tid kan vi virkelig begynne å snakke om de greske helligdommene som selvstendige, økonomiske enheter (Strøm 1992: 50; Treister 1996: 123).

Innskrifter funnet i arkadiske helligdommer viser at helligdommene administrerte områder av samfunnslivet en gjerne ser på som det offentlige ansvar (Morgan 2003: 79). En innskrift fra Tegea (*IG V.2 159*; *IPArk 1*) viser for eksempel at Athene Alea-helligdommen fungerte som bank, og tok imot deponeringer av verdier fra folk utenbys fra. Athenaios (6.233f.) forteller at spartanerne deponerte sine verdier i Arkadia siden de selv ikke hadde lov til å eie gull eller sølv, og Athene Alea hadde således en beleilig plassering (Gomes 1995; Morgan 2003: 79,

¹² Eksempel på dette er *pelanos*-avgiften (Ar. *Plut.* 655; *CID* 1:1; Davies 2001: 119; Dillon 1997: 84, 167; *LSS* 38A26, 39.2, 41.8; Payne 1940: 67-69; Rouse 1902: 200, 290; Seaford 2004: 78; Sokolowski 1954: 157; Voyatzis 2014a), gebyrer for ofring i helligdommen (Davies 2001: 120; Sokolowski 1954: 156-157), salg av kjøtt og skinn fra offerdyr (Burkert 1985: 95-96; Seaford 2004: 84), og salg av dedikert korn (Burkert 1985: 67-8; Davies 2001: 123; *ML* 73=*IG* 1³ 78)

148; Pretzler 1999: 110). En innskrift fra det attiske demet Rhamnous (ML 53=IG 1³ 248) forteller at tempelet oppbevarte mynt i tillegg til at de lånte ut penger til en fastsatt rente. Etter innføringen av mynt ser vi at økonomien var mer fleksibel, og helligdommene kunne bruke de passive ressursene som ellers ville vært – antakeligvis bokstavelig talt – låst inne, som produktive aktiva for helligdommen (Davies 2001: 117-118, 122).

Mynter kan sees på som en lite spektakulær gave, men pengegavene ble i likhet med andre votivgaver registrert med navn i tempelinventarene, og en rekke privatpersoners dedikasjoner og testamentariske gaver er overført gjennom de skriftlige kildene. Et større pengebidrag ble for eksempel gitt i forbindelse med gjenbyggingen av Apollon-tempelet i Delphi etter jordskjelvet i 373, hvor det ble gitt en *obol* per borger i det Amfiktyoniske råd¹³ (Boardman et al. 2004: 314). Pausanias (1.34.3) forteller at i Oropos kastet man mynter i en kilde til guden Amphiaraos når man hadde blitt helbredet fra sykdom. Mynter kunne også plasseres foran gudebildet, eller til og med festes på gudebildet som Lukian (*Philops.* 20) beskriver i en tekst fra det andre århundre. Det vanligste var nok likevel at myntene ble lagt i skattkammeret for trygg oppbevaring (Boardman et al. 2004: 308, 314-315; Parker 2004: 272; Rouse 1902: 92).

¹³ En forsamling av representanter fra seks greske stammer som kontrollerte Delphi og de pytiske leker

5 Gjenstandsmateriale

Mer enn 900 objekter ble katalogisert etter de norske undersøkelsene i Athene Alea-helligdommen. Rundt 600 av disse gjenstandene ble funnet i området nord for tempelet, mens de resterende kom fra tempelområdet. I tillegg ble over 1000 gjenstander funnet ved utgravningene til Dugas og Steinhauer (se kapittel 2.3). Funnene fra Tegea er sammenlignbare med materiale fra både andre peloponnesiske helligdommer, samt helligdommer over hele det greske området, og materialet er svært variert (Dugas 1921; Iozzo 2014b; Milchhöfer 1880: 66-9; Voyatzis 1990: 62-248, 2014a, 2014c; Østby et al. 1994: 117-133). Det har blitt funnet gjenstander i både lokal stil, samt peloponnesisk og sentralgresk stil, og gjenstandene relaterer seg ikonografisk til både kulten og dedikantenes interesser. Kun monumentale bronser er fraværende i det arkeologiske materialet fra Tegea (Morgan 1997: 187). Materialkapitlet vil kort presentere votivgjenstandene som faller inn under den kronologiske avgrensningen for undersøkelsen. Alle gjenstandene, uavhengig av periode, presenteres i tabellform i appendiks B og C, mens ikonografien knyttet til de ulike gjenstandsgruppene forefinnes i appendiks D.

5.1 Introduksjon til materialet

De fleste votivene funnet i Athene Alea-helligdommen er smykker og anheng produsert av bronse. De resterende dedikasjonene er hovedsaklig figuriner av terrakotta, selv om også omtrent alle andre typer materiale er representert (Voyatzis 2014a). Svært mange av både bronsegjenstandene¹⁴, terrakottafigurinene og keramikken ser ut til å ha vært produsert lokalt, og funnet av metallarbeidsverkstedet omtalt i kapittel 3.3 styrker hypotesen om lokal produksjon. Mary Voyatzis mener at Tegea må ha vært ett av de mest produktive og kreative steder innen bronseproduksjon i Arkadia i geometrisk tid (1990: 264, 2002: 161-162, 2014a). I motsetning til bronsegjenstandene funnet i Tegea, er keramikkmaterialet nokså lite kreativt. Selv om det har blitt funnet en del importert materiale, er keramikken hovedsaklig lokalt produsert, og ser ut til å ha tatt til seg trender fra andre produksjonssteder (Voyatzis 1990: 259, 2014b). Tegea har rikelig med tilgjengelige naturressurser, og store leireforekomster i tillegg til omtrent ubegrensede mengder vann og brensel kan ha vært medvirkende årsaker til

¹⁴ Bronsefigurinenes nummereringssystem blir heretter kun angitt med forfatterens forbokstav og gjenstandsnummeret som angitt i publikasjonen: D – Dugas 1921, L – Lamb 1926 og V – Voyatzis 1990

at en så stor andel av keramikken er lokalt produsert. Enkelte løsfunn av slagg og ringer for stabling av keramikk under brenning funnet ved den norske Arkadia-undersøkelsen, indikerer at det har forekommet keramikkproduksjon i og rundt Tegeas urbane sentrum (Cracolici 2005: 124-125). Hovedvekten av terrakottafigurinene ser også ut til å være av lokal produksjon med sterk argivisk påvirkning (Foley 1988: 109-110; Higgins 1967: 268, 272; Jenkins 1931: 23, 34-35; Voyatzis 2014c). En stor del av materialet har blitt utsatt for overlatt ødeleggelse, og dette kan ha blitt utført for å hindre at gjenstanden skulle komme i sekulær bruk igjen. Brettete og bøyde metallvotiver kan ha vært del av forberedelsene til omsmelting, alternativt kan ødeleggelsen ha vært rituell for å markere gjenstandene som votiver, og for å gjøre votivene *enda helligere* (Coldstream 1977: 332; Frielinghaus 2006: 36, 38; Philipp 1981; Østby 1997: 100).

5.2 *Menneske- og dyrefiguriner i bronse*

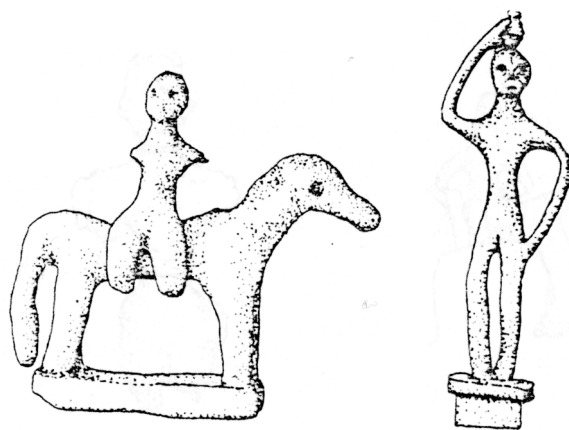
Alle antropomorfe figuriner kommer fra steder som var helligdommer i det 9. og 8. århundre. Dette gjelder også for dyrefigurinene, foruten et lite antall som har blitt funnet i gravkontekster. Bronsefiguriner regnes oftest for utelukkende å ha votivfunksjon, noe som støttes av det faktum at bronsefiguriner ikke ble brukt som votiver innen heltekult. Heltekultene mottok samme type gaver som gravgaver til vanlige døde, og distingverer dermed bronsefigurinene som rene votiver (Langdon 1984: 43-44, 46). Figuriner fra post-geometriske kontekster har ofte inskripsjoner, og annet enn votivfunksjon kan utelukkes. Blant geometriske bronser er det ingen inskripsjoner, men basert på funnkontekst synes de likevel å ha vært votivgaver (Langdon 1984: 3, 48). Det har vært foreslått at figurinene var en slags betaling for å komme inn i helligdommen (Alroth 1988: 203).

5.2.1 *Menneskefiguriner*

Det er generelt funnet færre menneskefiguriner enn dyrefiguriner, og sammenlignet med dyrefigurinene er menneskefigurinene mye mer variert i stil og motiv. Figurinene funnet i Tegea er gjennomsnittlig mellom ca. 3 og 10 cm høye, og både den kvalitetsmessige utførelsen og utførelsen av anatomiske detaljer er svært forskjellig. Noen figuriner er nokså naturalistiske, mens andre er rent skjematisk utført (Langdon 1984: 2). Det har blitt funnet totalt 13 menneskefiguriner ved utgravningene i Athene Alea-helligdommen (Dugas 1921: 353; Voyatzis 1990: 103). Winifred Lamb tar for seg ytterligere fem gudinnefiguriner som skal være fra Tegea, men hvor funnkonteksten ikke fremkommer (1926: 133-134, 142, 145,

1929: 94, 149, 153). Det er stor sannsynlighet for at figurinene er funnet i helligdommen til Demeter i nabobyen Hagios Sostis, og utelates derfor fra beskrivelsen av votivene fra Tegea.

Den største gruppen menneskefigurer fra Tegea er datert til det 8. århundre. En figurin (D: 49; V: B1) forestiller en kvinne som rir til hest i sidevendt sal. Figurinens enkle form sammen med parallellene blant både heste- og menneskefigurer fra Tegea, gjør at man tror figurinen er lokalt produsert (Langdon 1984: 199; Voyatzis 1990: 106-108, 1992: 275). To andre figurer forestiller også kvinner, en kannebærende figurin (D: 51; V: B4), samt en figurin av en naken kvinne med *polos* (D: 57; V: B7). Kannebæreren har ingen kjønnskarakteristika indikert, men tilsvarende figurer funnet i andre helligdommer forestiller kvinner. Figurtypen er sjelden i geometrisk kunst, og dette eksemplaret antas å være av lokal eller arkadisk produksjon (Langdon 1984: 193, 195, 197; Voyatzis 1990: 116). Figurinen av en naken person som står mellom en hund og en geit (D: 50; V: B2) er den eneste figurinen fra Arkadia som avbilder tre individer. Personen har ingen kjønnskarakteristika, så det er uklart om figuren forestiller kvinne eller mann (Jost 1985: 152, 373; Voyatzis 1990: 108). Én figurin forestiller et vesen (D: 52; V: B3) med så tvetydige trekk at det er vanskelig å avgjøre om det skal forestille et dyr eller menneske. Vesenet har nærmest en snute, og med sine utstående ører og overdrevent lange lemmer er den et antropomorft ”apemenneske” (Dugas 1921: 354-355; Langdon 1984: 144, 1990: 415, 423-424; Voyatzis 1990: 110).

FIGUR 15: Til venstre: Kvinnefigurin til hest i sidevendt sal. Til høyre: Kannebærende figurin

I Dugas' publikasjon (1921: 355-356) beskrives to figurer (D: 53, 54; V: B5) av nakne menn med konisk, fremoverbøyd hjelm og utstrakte armer. Fremoverbøyde hjelmer ble båret av geometriske krigere, spesielt av spydbærere (Langdon 1984: 99; Snodgrass 1964: 5-35). Figurinen med bjørnehode (D: 55; V: B6) er datert til det syvende århundre (Bevan 1986: 22,

1987: 17, 21). Ved Dugas' utgravninger i helligdommen ble det funnet to Athene-figuriner. Den bevæpnede Athene (D: 58; L: 19) fremstiller sannsynligvis Athene Alea, og er muligens en lokal kunstners gjenskapelse av kultstatuen (se FIGUR 12, kapittel 3.4). Figurinen er iført hjelm og *aegis*, og hun er utrustet med spyd og skjold. Figurinen dateres til ca. 550-500 (Alroth 1989: 46-48; Bates 1911: 420; Lamb 1926: 140-141, 1929: 93). Den andre Athene-figurinen ser typisk arkaisk ut, og er datert til ca. 550. Inskripsjonen langs kanten på skjørtet er imidlertid datert til det 5. århundre (Alroth 1989: 47-48, note 245; Dugas 1921: 362, note 8; *IG V 2*, 76).

5.2.2 Dyrefiguriner

Det har blitt funnet ekstremt mange dyrefiguriner i helligdommer over hele det greske området, og i Tegea har det blitt funnet 61 dyrefiguriner i bronse som fordeler seg på et utall ulike dyr. Siden figurinene er svært standardiserte i form har de vært brukt til å belyse spørsmål angående verksteder, kronologi og produksjonsteknikk (Langdon 1984: 2). Det har blitt dedikert mange figuriner av dyr som passer spesielt godt inn i det arkadiske landskapet, figuriner av blant annet storfe og småfe, og hjort og annet vilt (Coldstream 1977: 156). Det har vært diskutert hvorvidt figuriner av dyr skal forstås som et substitutt for dyreofferet, eller om det skal tolkes som et varig minne om ofringen. Det har blitt foreslått at dette kan variere fra dyretype til dyretype, og at hestefiguriner muligens representerer giverens status, mens for eksempel okser, geiter og bukker må sees i sammenheng med dyreofferet (Alroth 1988: 203; Bevan 1986: 9; Burkert 1985: 93; Coldstream 1977: 332; Rouse 1902: 67, 295-301). En annen forklaring som er særlig relevant i helligdommen til en gudinne assosiert med landbruk og fruktbarhet, er at figurinene kan ha blitt dedikert for å sørge for beskyttelse for levende dyr (Warden 1992: 52).

Hester

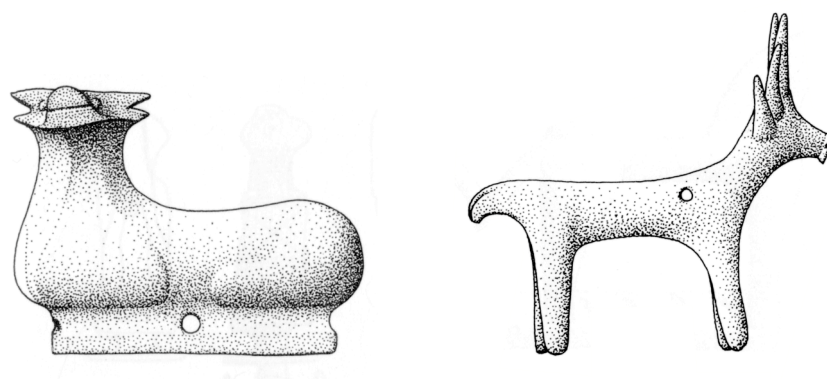
Hesten er den dyrerepresentasjonen som oftest blir dedikert i helligdommer. Det store antallet dedikerte hestefremstillinger kan ikke forklares som noe som skal minne om, eller være substitutt for, dyreoffer, siden hestefring forekom svært sjelden (Bevan 1986: 203; Rouse 1902: 67). Til kontrast fra det høye antallet hestefiguriner funnet ved andre helligdommer i Hellas har det blitt funnet kun 10 i Tegea, alle datert til geometrisk tid (Dugas 1921; Voyatzis 1990: 127, 2014c).

Okser

Relativt få bronsefiguriner av kveg er kjent fra resten av det greske området. Flest figuriner er faktisk funnet i Tegea, noe som tyder på at motivet må ha vært spesielt viktig her (Dugas 1921: 342; Voyatzis 1990: 144, 191). Figuriner av seks liggende og to stående okser har blitt funnet i Tegea. I tillegg har det blitt funnet fem anheng som forestiller oksehoder (Dugas 1921: 342-346, 368-369; Voyatzis 1990: 143, 191-192). Oksefigurinene kan sannsynligvis dateres til slutten av det åttende århundre eller tidlig syvende århundre (Voyatzis 1990: 147).

Hjort

Hjortedyr kan knyttes opp til mytene om både det kalydonske villsvin og Kallisto, begge med sterk tilknytning til Tegea. Basert på funn av hjortegevir og villsvintenner i Tegea, samt tilknytningen til mytene, har det blitt foreslått at helligdommen til Athene Alea ble oppsøkt av jegere (Bevan 1986:77, 100, 105; Dugas 1921: 347). Syv geometriske hjortefiguriner har blitt funnet i Tegea, og dette er et større antall i noen annen gresk helligdom. De tegeatiske hjortene er svært individuelle i stil, og alle hjortefigurinene dateres til det åttende århundre (Dugas 1921: 346-347).

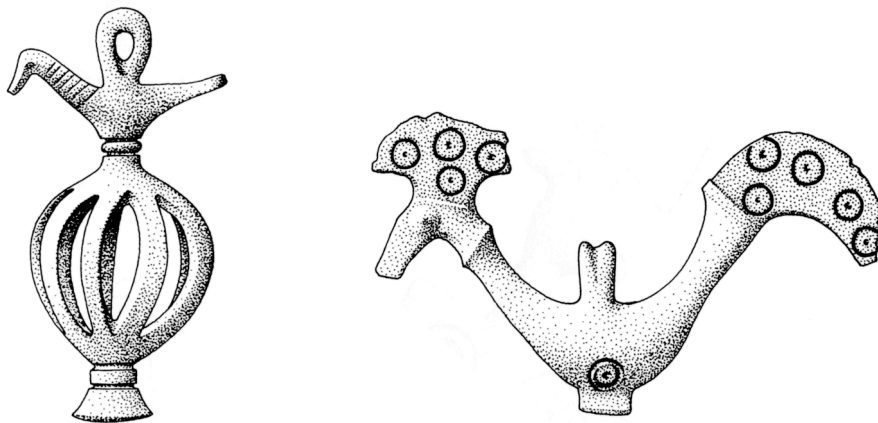

FIGUR 16: Til venstre: Liggende oksefigurin. Til høyre: hjortefigurin

Fugler

I tillegg til motiv for figuriner brukes fugler som dekor på gjenstander, og fuglemotivet var svært vanlig i geometrisk tid og den tidligarkaiske perioden (Bevan 1986: 28, 59, 1989: 168). 20 fuglefiguriner er funnet i Tegea. Figurinene er svært varierte, og stilen ser ut til å ha innflytelse fra ulike steder, noe som gjør det vanskelig å fastslå produksjonsstedet (Voyatzis 1990: 147). Fuglefigurinene kan grovt sett deles inn i to grupper. Den første gruppen fugler består av 13 figuriner i svært enkel stil som gjerne blir fortolket som vannfugl grunnet den flate formen på nebb og stjert, og at de er nokså langbeinte. Denne typen figurin er svært

vanlig, kan dateres til det 8. århundre, og har blitt funnet i nesten alle helligdommer på det greske området (Dugas 1921: 350; Voyatzis 1990: 150-153). Den andre gruppen består av syv formstøpte, hule hanefiguriner også kjent som *Hähne vom Typ Tegea* siden de fleste av denne typen har blitt funnet i Tegea, og etter all sannsynlighet har sin opprinnelse her (Bouzek 1967: 125-127; Kilian-Dirlmeier 1979: 128; Voyatzis 1990: 147-149). Figuriner støpt i form har generelt en senere datering enn massivt støpte figuriner, så det er sannsynlig at disse fuglene kan dateres til tidligst 700 (Coldstream 1977: 175; Rolley 1969: 88-89).

FIGUR 17: Til venstre: Anheng med fuglefigurin. Til høyre: "Hähne vom Typ Tegea"

Andre dyrefiguriner

Totalt ni bronsefiguriner av andre typer dyr enn listet opp ovenfor har blitt funnet i Athene Alea-helligdommen. Blant disse er en harefigurin datert til midten eller slutten av det 8. århundre (Voyatzis 2002: 161; 2014c) og en figurin av et dyr som muligens kan være en sau, potensielt et kattedyr (D: 19; V: B29) (Dugas 1921: 348; Voyatzis 1990: 142). En bronsefigurin av en løve (V: B33) datert til det 7. århundre (Voyatzis 1990: 143), samt en løvetann har også blitt funnet (Østby et al. 1994: 111). I tillegg til hunden fremstilt sammen med et menneske og en geit som beskrevet i kapittel 5.2.1, har det blitt funnet en figurin av en hund alene (D: 20; V: B30) (Dugas 1921: 348; Voyatzis 1990: 143). En grisfigurin (D: 21) ble beskrevet av Dugas og datert til geometrisk tid (1921: 348). Det er også to figuriner av skilpadder (D: 40; V: B184) blant funnene fra Tegea (Dugas 1921: 351-352; Voyatzis 1990: 197). Ytterligere en skilpaddefigurin, eventuelt skarabé, har også blitt funnet (Bevan 1988: 1; Dugas 1921: 352; Voyatzis 1990: 197). Én fiskefigur i bronseblekk har fremkommet ved utgravning i Tegea, og denne er svært lik et funn med arkaisk datering fra Olympia (Dugas 1921: 352; Furtwängler 1890: 108, plate XLI, 728).

5.3 Smykker og andre bronser

En annen stor votivkategori er gjenstander som var ment for personlig bruk og utsmykning, slik som lange nåler, perler, *fibulae* og smykker. I tidligere faser av geometrisk tid ble disse gjenstandene hovedsaklig funnet i gravkontekster, men fra og med slutten av det 8. århundre blir gudene hovedmottaker av slike gjenstander (Coldstream 1977: 333).

5.3.1 Anheng

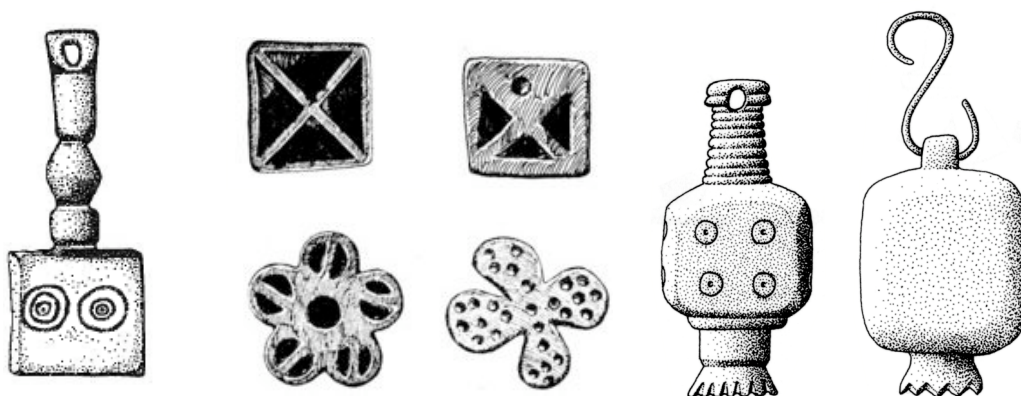
Totalt 181 anheng har blitt funnet i Tegea, noe som er det største antallet anheng på hele det greske området. Omlag 75% av alle stempel- og granatepleanheng har blitt funnet her, mot ca. 10% i Sparta, noe som argumenterer sterkt for at det var lokal produksjon av slike anheng i Tegea (Voyatzis 1990: 186). Felles for alle gjenstandene i denne kategorien er at de enten er gjennomhullet eller har en løkke som muliggjør opphenging. Dedikeringen av gjenstander som kunne henges opp virker å ha vært en viktig del av kulten og ritualene i helligdommen. Enkelte av gjenstandene ser ut til å ha vært laget spesielt for dedikering, mens andre kan ha vært til personlig bruk før dedikeringen fant sted (Kilian-Dirlmeier 1979: 212-213; Voyatzis 1990: 175-177, 2014a, 2014c). Siden anhengene utelukkende er funnet i helligdommer er deres faktiske funksjon umulig å fastslå, og det har blitt foreslått at de har fungert som vevlodd, miniatyrvekter og segl (Dugas 1921: 369-374; Milchhöfer 1880: 67; Voyatzis 1990: 177-178, 2002: 165), eller spinnehjul (Gehrig 1964: 34). Mange av dyrefigurinene omtalt i kapittel 5.2.2 er også anheng.

Stempelianheng

Stempelianhengene har fått sin benevnelse basert på på *formen* som stempel, og ikke nødvendigvis at anhenget har hatt *funksjon* som stempel (Kilian-Dirlmeier 1979: 29). Totalt 79 stempelianheng har blitt funnet i helligdommen i Tegea, og alle anhengene dateres til sengeometrisk tid, altså mellom midten og slutten av det 8. århundre (Droop 1929: 199; Dugas 1921: 371-375; Kilian-Dirlmeier 1979: 41; Lamb 1927: 96-104; Voyatzis 1990: 178-183, 2014a, 2014c).

Granatepleeanheng

Distribusjonen av granatepleanheng er svært regional, og det er en konsentrasjon av funn blant noen få helligdommer. Noen typer anheng er for eksempel funnet utelukkende i helligdommene i Tegea og Sparta (Kilian-Dirlmeier 1979: 126), og de fleste granatepleanhengene har blitt funnet i Tegea (Voyatzis 1990: 177). Det har blitt funnet 32 granatepleanheng i Tegea, og dateringen er mellom 8. og 7. århundre (Voyatzis 1990: 184-185, 2014a, 2014c).

FIGUR 18: Til venstre: Stempelanheng. I midten, øverste rad: stempelanheng, underside, nederste rad: 4- og 5-bladede stempelanheng, underside. Til høyre: Granatepleanheng

Andre typer anheng

Fire bronseanheng med doble *protomer* har blitt funnet i Tegea. Anhengene består av et halvmåneformet element med okse- eller fuglehoder i endene, og har sannsynligvis samme produksjonssted og datering som stempelanhengene grunnet lik utforming på basen (Kilian-Dirlmeier 1979: 212-213; Voyatzis 1990: 175-176). En rekke anheng formet som ringer og hjul, bronseperler og enkeltstående kompositt-anheng har også blitt funnet i Tegea, og dateringene for disse sammenfaller med de fleste andre bronsevotivene, altså mellom det 8. og det 7. århundre. Det har blitt funnet mange dobbeltøkser i miniatyr ved helligdommer på Peloponnes, og Tegea blir kun forbigått av Artemis Orthia i Sparta i antall økser (Kilian-Dirlmeier 1979: 254, note 33; Voyatzis 1990: 194). Miniaturøksene var skjefet med tynne skaft med hull, og var ment for opphenging, antakeligvis i helligdommen. Øksene har mest sannsynlig hatt en symbolsk eller amulettisk karakter (Dugas 1921: 390; Kilian-Dirlmeier 1979: 252, note 20; Voyatzis 1990: 194). I Tegea har det blitt funnet totalt 30 dobbeltøkser i miniatyr datert til 8.-7. århundre, og fire dobbelthodede miniatyrhammere datert til det 8. århundre (Dugas 1921: 390; Voyatzis 2014a, 2014c). Dedikering av miniatyrverktøy ser ut til å følge den samme tradisjonen som dedikering av våpen i miniatyr, og kan dreie seg om

”pensjonistdedikasjoner” hvor håndverkere og arbeidsfolk dedikerte verktøyet sitt til guden når de avslutter sin arbeidskarriere (Burkert 1985: 70; Kilian-Dirlmeier 1979: 49-50; Parker 2004: 279; Rouse 1902: 70-71).

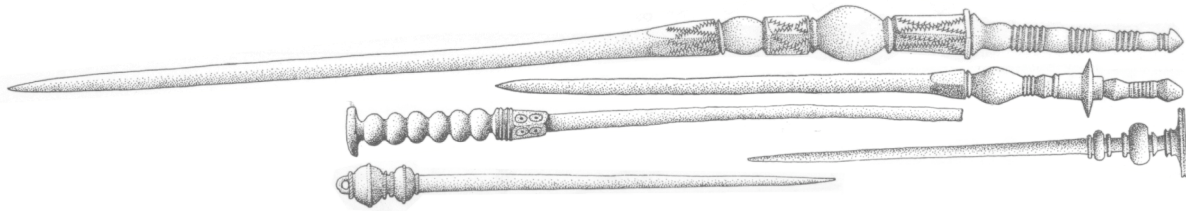
5.3.2 Draktnåler

Basert på gravmateriale ser man at det fra submykensk og protogeometrisk tid ble vanlig å bruke draktnåler for å feste den doriske *peplos* (Baumbach 2004: 35). Selv om en del nåler har blitt funnet i gravkontekst, kommer det største antallet draktnåler fra helligdommer. Gjennom skriftlige kilder ser vi at nålene kunne dedikeres både alene og festet til klær, men siden tøyet er tapt i det arkeologiske materialet er det ikke mulig å slå fast hvilke nåler som ble dedikert med og uten klær (Boardman et al. 2004: 296; Jacobsthal 1956: 96; Kron 1996: 159; Simon 1986: 202). Et kjent tilfelle fra Tegea er Laodice som dedikerer en kappe til Athene Alea-tempelet, enda hun selv bor på Kypros (*Paus.* 8.5.3). Kappen kan ha blitt dedikert med nåler, i likhet med dedikasjoner registrert i inventarlistene fra både Aegina og Delos, eller uten nåler, slik det var vanlig i Brauron (Baumbach 2004: 37; Jacobsthal 1956: 96). Mange av nålene som har blitt funnet i helligdommene har blitt bøyd for å hindre gjenbruk (Frielinghaus 2006: 36; Østby 1997: 100). Muligens er det de bøyde nålene som har blitt dedikert uten klesplagg, siden det kan være vanskelig å feste en bøyd nål til en kappe. I likhet med andre typer smykker ser det ut til at nålene representerer en svært personlig dedikasjon som har vært brukt av giveren før den blir dedikert (Kilian 1975: 168-169, Voyatzis 1990: 209, 217-218, 2014a, 2014c).

Nåler

Mary Voyatzis har studert 414 draktnåler funnet i helligdommen ved tidligere utgravninger samt 150 nåler som fremkom ved de norske utgravningene. De fleste nålene funnet i Athene Alea-helligdommen, 454 i tallet, er fra geometrisk periode. Dateringen av de geometriske nålene er mellom 9. og 7. århundre, med flest nåler datert til det 8. århundre (Dugas 1921: 376, 381; Jacobsthal 1956: 4-5, 9, 12-16, 122-123, 141, 144; Kilian-Dirlmeier 1984: 151, 153, 200-207; Voyatzis 1990: 204-207, 2014a, 2014c). Orientaliserende, eller arkaisk type nåler, har blitt funnet i stort antall over hele Peloponnes, og har antakeligvis sitt opphav der. Denne typen nåler er vanlig i det 7. og det 6. århundre, og det har blitt funnet totalt 79 slike nåler i Athene Alea (Jacobsthal 1956: 20-24; Kilian-Dirlmeier 1984: 208-281; Voyatzis 1990: 206, 2014a, 2014c). 23 spiralnåler og nåler med knute til hode har også blitt funnet i

Tegea, og disse nålene regnes som en gjenstand primært fra Peloponnes i det 6. århundre (Jacobsthal 1956: 133; Kilian-Dirlmeier 1984: 281-283; Voyatzis 1990: 208, 2014a, 2014c).

FIGUR 19: Et utvalg draktnåler fra Athene Alea-helligdommen. Datering mellom det 8. og det 6. århundre. Nålene er ikke i målestokk, men har riktig størrelse i forhold til hverandre

Fibulae

Ca. 39 fibler har blitt funnet ved utgravningene i Tegea, og utvalget er karakteristisk for typene funnet ved andre peloponnesiske helligdommer. Fiblene er nokså varierte, antakelig grunnet Tegeas plassering og kontakt med andre helligdommer på Peloponnes. De fleste fiblene funnet i Tegea kan dateres mellom 9. og 7. århundre (Snodgrass 2000: 277; Voyatzis 1990: 219-210, 2014a, 2014c).

5.3.3 Ringer

Bronseringer var svært populære votiver i de fleste greske helligdommer, særlig i helligdommene til kvinnelige guddommer. Vekt og størrelse på ringene varierer, og de kan ha blitt dedikert på grunn av metallverdien selv om de antakeligvis ikke ble brukt som valuta. Ringene kan muligens representere en symbolisme som var viktig for kulten. I dag representerer ringen helhet og uendelighet, og blir sett på som noe som binder ting sammen, og dette er aspekter som kan ha vært aktuelle også i antikken (Voyatzis 2014a; Warden 1992: 51). Tre ulike typer ringer ble funnet i Tegea, enkle ringer, spiralringer og øreringer. Godt over 200 ringer av den enkle typen ble funnet i Tegea. Disse ringene har ulik bredde, tverrsnitt og dekor, og kan dateres mellom 9. og 7. århundre (Dugas 1921: 386; Philipp 1981: 138-145; Voyatzis 2014a, 2014c). Det ble funnet 47 spiralringer i Athene Alea-helligdommen, og disse dateres primært til 8. og 7. århundre (Dugas 1921: 387; Kilian-Dirlmeier 1980: 258; Voyatzis 2014a, 2014c). Kun syv øreringer har fremkommet ved utgravninger i helligdommen, og fem av disse kan dateres mellom det 8. og 6. århundre (Voyatzis 2014c).

5.3.4 Andre bronsejenstander

I Tegea har det også blitt funnet en rekke plater, bånd og skiver av bronse som antakeligvis har vært brukt som dekor på klesplagg eller møbler, en rekke miniatyrvåpen, samt diverse andre småjenstander av bronse.

Krigsutstyr i miniatyr

Ingen ekte våpen har fremkommet ved utgravning i Tegea, kun miniatyrer (Dugas 1921: 389). Ved Dugas' utgravninger ble det funnet ca. 15 ovale, stiliserte miniatyrskjold. Referansene til mykenske skjold kan i likhet med bruken av dobbeltøksmotivet ha betydning for den tidlige gudinnen i Tegea og hennes mulige tilknytning til en tidligere, mykensk kult (Dugas 1921: 392; Voyatzis 1990: 198-200). Totalt 17 pil- eller spydspisser og én spydspiss eller dolk i miniatyr har blitt funnet i Tegea. Pilspisser kan stamme fra utstyr som har blitt dedikert av jegere, og behøver ikke nødvendigvis dreie seg om krigsutrustning (Simon 1986: 258). Miniaturene dateres til 8. og 7. århundre (Dugas 1921: 389-390; Voyatzis 1990: 200, 2014a, 2014c).

Plater, skiver og bånd av bronse

Svært mange tynne bronseplater har blitt funnet ved helligdommer over hele det greske området, også i Tegea. Bronseplatene kan ha vært dekor på møbler, belter eller klær (Dugas 1921: 391), diademer (Payne 1940: 181), eventuelt armbånd (Philipp 1981: 202-204), og de sammenrullede båndene kan ha vært brukt i forbindelse med dedikasjonen av hårlokker (Baumbach 2004: 32; Rouse 1902: 240-258; Sinn 1988: 158, 1992: 185; van Straten 1981: 88-91; Warden 1992: 54). Det har blitt funnet totalt 62 flate og 21 rullede bånd av bronse i Tegea, og dateringen er fastslått til 8. og 7. århundre (Dugas 1921: 392; Voyatzis 2014a, 2014c). De runde bronseskivene har ofte et hevet felt i midten, og forestiller enten *phialai* i miniatyr eller miniatyrskjold med skjoldbule (Simon 1986: 256; Snodgrass 1964: 41; Voyatzis 2014c). Det har totalt blitt funnet 49 bronseskiver i Tegea, og disse kan dateres mellom 9. og 7. århundre (Dugas 1921: 364; Voyatzis 1990: 200-201, 2014a, 2014c).

Miniatyr-tripod

Svært mange *tripodoi*, stativ med tre bein som støtte for kjeler, har blitt dedikert i greske helligdommer. Tripoder regnes som et prestisjeobjekt mer enn et nytteobjekt, og var en nokså vanlig dedikasjon i 8. og 7. århundre, særlig i Olympia (Coldstream 1977: 335-338). Det har

ikke blitt funnet slike imponerende kjeler i Tegea. Ved de norske utgravningene nord for tempelet fant man imidlertid et bein tilhørende en miniatyr-tripod, det nærmeste man kommer funn av en tripod i Tegea. Denne dateres til 8.-7. århundre (Voyatzis 2014c).

5.4 Gjenstander av terrakotta og annet materiale

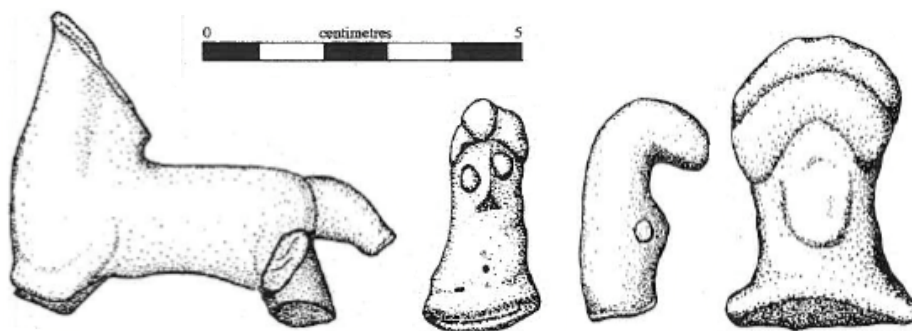
Under vil gjenstander av andre materialer enn bronse gjennomgås, og gjenstander av både terrakotta, bein, gull, glass, bly og jern blir presentert. Alle funn er fremstilt i tabellform i appendiks B.

5.4.1 Terrakottafiguriner

Ved de arkadiske helligdommene er det nokså uvanlig å dedikere terrakottafiguriner før det 8. århundre. Terrakottafiguriner får en økende popularitet i løpet av det 7. århundre, og blir enda mer vanlig fra det 6. århundre og senere. Det er sannsynlig at bronsegjenstander ble sett på som finere og viktigere votiver enn de av terrakotta, og kvaliteten på bronsene og det store antallet, er med på å bekrefte dette. Siden de tidligste terrakottavotivene sannsynligvis ble ansett som en enklere dedikasjon, ser de ut til å ikke være like bundet av konvensjoner som bronsene. Dette endrer seg imidlertid når terrakottafigurinene begynner å bli formstøpte og masseproduserte fra og med ca. 700 (Coldstream 1977: 333; Voyatzis 1990: 244-245). Ved hjelp av former ble fra og med det 7. århundre mulig å masseprodusere figuriner på høyt kunstnerisk nivå. I begynnelsen ble formene kun brukt til å lage deler av statuettene, og ofte ble hodet eller ansiktet støpt i form, og satt på håndlagde, massive kropper (Higgins 1963: 14, 1967: 25). Selv om former kom i bruk allerede i det 7. århundre var bruken av form unntaket heller enn regelen helt til det 6. århundre. Ikke før rundt 500 ser det ut til at støpte figuriner ble vanlige, og figurinene var svært uniforme i både 5. og 4. århundre. Kvinnelige, sittende figuriner var et svært vanlig motiv, og skulle forestille enten gudinnen selv, eventuelt en prestinne, og figurene var ofte bemalte (Boardman et al. 2004: 287; Higgins 1963: 17, 19, 1967: 57).

Ved de tidligste utgravningene i Tegea ble det funnet nokså mange figurer av terrakotta. Det nøyaktige antallet av hver type figurin er dessverre ikke kjent, og heller ikke funnkontekstene. Ved de norske utgravningene ble det funnet ytterligere 115 terrakottagjenstander. Resultatene av den moderne og systematiske utgravningen bidrar til å tegne et bilde av funnfordelingen i helligdommen, og funnene fra det nordre området er

distinkt forskjellig fra funnene fra tempelet. I tempelet ble det funnet en rekke terrakottagjenstander av samme typer som fremkom ved de tidligste utgravningene, og dateringen spenner fra mykensk til klassisk tid. Materialet funnet nord for tempelet er mer variert, og det meste herfra daterer seg til arkaisk og klassisk tid.

FIGUR 20: Et utvalg terrakottafiguriner funnet nord for tempelet. En hestefigurin fra 8.-7. århundre, kvinne- og mannshode med pinched heads, ca. 7.-6. århundre, samt et formstøpt kvinnehode datert til ca. 5. århundre

Menneskefiguriner

Ved de tidligste utgravningene ble det funnet særlig mange formstøpte, draperte kvinnefiguriner med datering i det 6. og 5. århundre (Dugas 1921: 423-426). Ved de norske utgravningene fremkom totalt 47 menneskefiguriner (Voyatzis 2014a, 2014c). Seks fragmenter av mykenske *phi*, *psi* eller *tau*-figuriner har blitt funnet i helligdommen, og sammen med det tidlige keramikkmaterialet som også er funnet i Tegea kan figurinene representere en tidlig fase av kulten (Voyatzis 2014a). De fleste menneskefigurinene funnet nord for tempelet forestiller stående eller sittende kvinner. Mange av disse har såkalte *pinched heads*, altså enkle hoder med ansikter hvor leiren er klemt sammen til en vertikal kjøl som former nesen, med innsatte øyne, flate, plankelignende kropper, og de fleste har på seg *polos*. Motivtypen er karakteristisk i Argos, Korint og Lakonia, og dateres som oftest til 7. og 6. århundre (Dugas 1921: 424; Higgins 1967: 48; Voyatzis 2014c). Samme datering har også en rekke kvinnefiguriner med håndlagde kropper og formstøpt hode. De fleste av disse figurinene har hode i korintisk stil med kropp i argivisk stil, noe som sannsynliggjør lokal produksjon (Dugas 1921: 425; Higgins 1967: 81; Jenkins 1931: 34; Voyatzis 2014c). I tempelet fremkom også to fragmenter av formstøpte figuriner, og disse er datert til 5. og 4. århundre (Voyatzis 2014a).

Kun et lite antall terrakottafiguriner forestiller mannlige figurer. De fleste mannlige figurinene er håndlagde, har *pinched heads* med innsatte øyne og foroverbøyde hjelmer, og

kan ha tilhørt rytterfiguriner. Denne typen figurin er typisk argivisk, og ridende krigere var svært populære votiver ved de argiviske helligdommene i 7. og 6. århundre (Dugas 1921: 424-425; Foley 1988: 107; Voyatzis 2014c). Et hode i daedelisk stil, samt overkroppen til en *kouros* har også blitt funnet. Kroppen kan se ut til å ha tilhørt en dukke med løse lemmer, og kan dateres til ca. 5. århundre (Dugas 1921: 426; Voyatzis 2014c).

Dyrefiguriner

Dyrefiguriner i terrakotta er vanlig i helligdommer over hele det greske området, og figurinene fra Tegea representerer noen av de vanligste typene. Det ble funnet en rekke dyrefiguriner ved de tidligste utgravningene, av disse seks hester, en vær og en antakelig sau, samt to fugler (Dugas 1921: 426; Voyatzis 1990: 239-244). Ved de norske utgravningene fremkom ytterligere 17 dyrefiguriner. Det ble funnet flest firbeinte dyr, antakelig hester, og også en geit. Tre av hestefigurinene ut til å opprinnelig ha vært utstyrt med ryttere, og en av disse har mest sannsynlig ridd sidelengs i "damesal" i likhet med bronsefiguren beskrevet i kapittel 5.2.1. To terrakottafugler fremkom også, en tydelig geometrisk, den andre arkaisk. En noe uvanlig gjenstand fremkom også, nemlig et fragment av en plastisk vase formet som en ape. Apefremstillinger er ikke ukjent i Tegea, jamfør den sittende bronsefigurinen med apehode i kapittel 5.2.1. Dyrefigurinene kan dateres mellom 8. og 6. århundre (Voyatzis 2014a, 2014c).

Terrakottakranser

En mengde håndlagde terrakottakranser har i tillegg til i Tegea blitt funnet i helligdommene i Perachora, Argos og Tiryns, og det er sannsynlig at kransene representerer runde votivkaker, såkalte *pelanos*-kaker (se fotnote 12) (Davies 2001: 119; Dillon 1997: 84; Payne 1940: 67-69; Rouse 1902: 200, 290; Seaford 2004: 78; Voyatzis 2014a, 2014c). Totalt 14 kranser ble funnet ved de norske utgravningene i Tegea. I tillegg har Dugas publisert og illustrert ett eksemplar av "en gruppe" slike kranser funnet i helligdommen, det eksakte antallet er dessverre ikke kjent. Kransene dateres mellom 9. og 6. århundre (Dugas 1921: 400; Voyatzis 2014a, 2014c).

Andre figurer i terrakotta

I tillegg til figurinene presentert over ble det funnet ytterligere 38 terrakottagjenstander under den norske utgravningen. Gjenstandene danner en variert gruppe, med dateringer som

spenner fra mykensk tid til det 3. århundre. Blant disse gjenstandene har det blitt funnet fire spoler og to perler, samt ni vevlodd eller anheng, både pyramidale og runde, alle med datering mellom 8. og 6. århundre. I tempelet ble det funnet fire kjerrehjul av terrakotta som dateres til 9.–8. århundre. Fire fragmenter av arkitektoniske modeller ble funnet i tempelet, og disse dateres til 8.–7. århundre. Lignende fragmenter har blitt funnet i Perachora, se kapittel 3.1. De yngste gjenstandene av terrakotta er funnet nord for tempelet, og følger dermed mønsteret vi ser i det øvrige funnmaterialet. Seks gjenstander er arkaiske, og ett skjold og to *phialai* har paralleller blant bronsene. I tillegg er det funnet fragmenter av rosetter og knapper. To lamper fremkom i materialet nord for tempelet, den ene har senarkaisk datering, mens den andre kan dateres til 3. århundre (Voyatzis 2014a, 2014c).

5.4.2 Bein

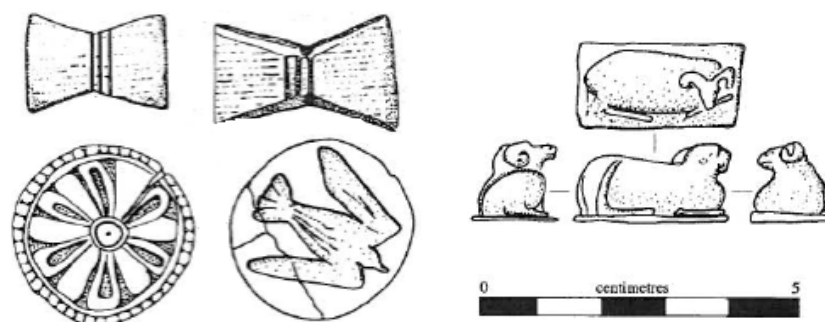
Inspirasjonen til utskårne gjenstander av bein sies å komme østfra, og det finnes mange nord-syriske paralleller til gjenstandene funnet ved greske helligdommer. Det relativt lave antallet beingjenstander funnet i Tegea sammenlignet med Artemis Orthia og Perachora taler for at gjenstandene i Tegea ikke er lokalt produsert, men importert, og Sparta, alternativt Korint, kan være mulige produksjonsområder (Carter 1985: 62, 72-73; Stubbings 1962: 403; Voyatzis 1990: 145, 246-247; Østby et al. 1994: 124).

Liggende vær og andre segl

De liggende værene funnet i Tegea har svært mange likhetstrekk med de liggende oksene utført i bronse, og bronsene ser ut til å være en lokal adaptasjon av den orientalske figurtypen, bare utført i et annet materiale (Carter 1985: 77; Voyatzis 1990: 144-147, 247). De liggende værfigurinene har utskåret mønster under basene, og basert på paralleller fra Sparta og Perachora har figurinene blitt tolket som segl (Dawkins 1929: 232; Stubbings 1962: 407). I Tegea har det blitt funnet seks figuriner av liggende vær, og disse dateres til det 7. århundre (Voyatzis 1990: 145, 246-247, 2014a). I tillegg har det blitt funnet 12 runde segl og ett fragment av et firesidig segl datert til det 7. århundre. Seglene har utskåret mønster av rosetter, streker i enkle geometriske mønster og ulike dyr, som griffer, løver og fugler (Dawkins 1929: 228-230; Dugas 1921: 430-432; Stubbings 1962: 410-412; Voyatzis 1990: 246-247, 2014a, 2014c).

Dobbeltøkser

Åtte miniatyr-dobbeltøkser av bein datert til det 7. århundre har blitt funnet i Tegea (Voyatzis 2014a, 2014c). Alle øksehodene er gjennomhullet, noe som taler for at de har vært brukt som anheng (Stubbings 1962: 443). I likhet med beinseglene beskrevet over, har øksene fra Tegea paralleller fra både Sparta og Perachora (Dawkins 1929: 238; Voyatzis 2014a, 2014c).

FIGUR 21: Et utvalg gjenstander av bein. Øverst til venstre, to dobbeltøkser i bein, ca. 7. århundre, for- og bakside av et utskåret beinsegl, ca. 7. århundre, samt et beinsegl med liggende vær

Andre beingjenstander

En rekke andre gjenstander av bein, både bearbejdede og ubearbejdede, har også blitt funnet i Tegea. Dugas (1921: 429) nevner at det ble funnet mange fragmenter av villsvintenner under de tidligste utgravningene. Tennene kan trolig være dedikasjoner knyttet til Tegeas mytiske historie, i likhet med en løvetann som ble funnet under de norske utgravningene (Østby et al. 1994: 111). Dugas nevner også at et skarabé-lignende figur og en beinnål ble funnet (Dugas 1921: 429-432). Under de norske utgravningene i helligdommen ble ytterligere 28 ulike gjenstander funnet, herunder alt fra perler, anheng, nåler og ringer, en *spatula* og en *stylus*, til plaketter, beingjenstander innfattet i andre materialer, en terning og en pilspiss. Dateringen på disse gjenstandene er mellom det 8. og det 6. århundre, med hovedvekt på det 7. århundre (Voyatzis 2014a, 2014c).

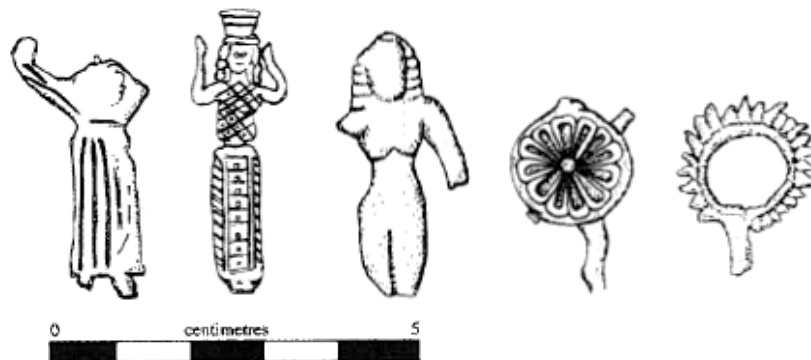
5.4.3 Gull

De fleste, om ikke alle, gjenstandene i gull fra Tegea kommer fra smykker, og antakelig har smykkene vært brukt av giveren før de ble dedikert til guddommen. Halvparten av gullgjenstandene funnet i tempelet ble funnet i *bothros*, noe som indikerer at gullsmykkene ble dedikert i 9. og tidlig 8. århundre, altså før den første store oppblomstringen av helligdommen (Voyatzis 1990: 247-248, 2014a, 2014c). Totalt har det blitt funnet 35 gullgjenstander i Tegea, herunder draktnåler, perler og tynne plater med innhamret mønster,

blant annet en fremstilling av en *potnia theron*. Dateringen for gullgjenstandene er mellom 9. og 7. århundre (Dugas 1921: 427-428; Voyatzis 2014a, 2014c).

5.4.4 Glass

Ca. 80 glassgjenstander har blitt funnet i Tegea. Dugas (1921: 432) presenterer ca. 50 glassperler av forskjellige typer fra de tidligste utgravningene. Det ble funnet både små og store perler i forskjellige farger, samt åtte eksemplarer av sorte, triangulære perler med hvit spiraldekor. Ved de norske utgravningene i helligdommen ble ytterligere 26 glassperler funnet, og perlene kan dateres til 8. og 7. århundre (Voyatzis 2014a, 2014c). En sølvinnfattet skarabé av glassaktig masse ble funnet ved de norske utgravningene i helligdommen. Skarabeen dateres til første halvdel av det 7. århundre (Voyatzis 2014a). Nord for tempelet ble det funnet fragmenter av to forskjellige beholdere av glass. En hel *oinochoe* i miniatyr ble funnet ved de franske utgravningene, og de to nye fragmentene har lignende dekorasjon. Slike glassbeholdere dateres som oftest til klassisk og hellenistisk tid (Dugas 1921: 432; Voyatzis 2014c).

FIGUR 22: Et utvalg blyfigurer funnet nord for tempelet. Datering mellom det 7. og det 6. århundre

5.4.5 Bly

Blyfigurene funnet i greske helligdommer er tynne figurer støpt i form. I Tegea har blygjenstandene hovedsaklig blitt funnet i området nord for tempelet, i kontekster som kan dateres til 4. århundre, blandet med både geometrisk og arkaisk materiale. Figurinene har likevel en nokså sikker arkaisk datering basert på parallellene fra Sparta. Kun to blygjenstander ble funnet i selve tempelet, noe som indikerer at votiver i bly ble dedikert i Tegea etter at det første monumentale tempelet ble bygget, altså etter slutten av det 7. århundre (Voyatzis 2014a, 2014c; Wace 1929: 249-284). Fra Dugas' utgravninger fremkom

totalt 20 blygjenstander, blant annet en fibula, blykranser og en bevæpnet kriger (Dugas 1921: 428-429). Under de norske utgravningene i helligdommen ble det funnet 92 gjenstander av bly, hvorav 65 ble katalogisert. De fleste figurinene forestiller kvinner som både holder seg på eller ved brystene, har hendene reist i været, eller bevingede figurer. Wace (1929: 268, 289) mener det er sannsynlig at disse representerer ”gudinner”. Det har også blitt funnet en rekke mannlige figurer, både av *kouroi* og av bevæpnede krigere. En rekke skjoldfragmenter og rosetter har også blitt funnet, i tillegg til en dobbeltøks, blykranser og ringer. Alle figurene i bly funnet i Tegea kan dateres til det 7. og 6. århundre (Voyatzis 2014c).

5.4.6 Jern

Nokså mange gjenstander av jern fremkom ved de norske utgravningene i Tegea. De fleste gjenstandene er fragmenterte og i svært dårlig stand, og bare 28 gjenstander av jern ble katalogisert. Dugas nevner ikke gjenstander av jern i sin katalog. Tre miniatyrer av spyd- eller pilspisser i jern ble funnet, og disse dateres mellom 8. og 6. århundre (Voyatzis 2014a, 2014c). Ni nagler eller naglefragmenter av jern fremkom også. Naglene er svært lange og brede, og kan alternativt være fragmenter av jernspyd, eller *obeloi*. Naglene, eller spydene, dateres til 8.–7. århundre (Payne 1940: 187-190; Voyatzis 2014a, 2014c). Draktnåler av jern er mye mindre vanlig enn nåler i bronse, så det er interessant at det har fremkommet såpass mange nåler av jern i Tegea. Totalt 12 draktnåler av jern har blitt funnet i Tegea, 11 av disse dateres til 8.–7. århundre. (Voyatzis 1990: 204, 2014a, 2014c).

5.5 Keramikk

Keramikken funnet i en helligdom har i motsetning til de andre votivene hovedsaklig hatt en nyttefunksjon. Det har blitt funnet rester av kar for både drikking, tilberedning og oppbevaring av mat, og en kan tenke seg at utstyret først ble brukt i forbindelse med rituelle måltider, før det ble forlatt i helligdommen som en gave til guddommen. Når det gjelder veldig små, og veldig store vaser ser det ut til at disse utelukkende har hatt en votivfunksjon (Schaus 1992: 25, 33; Simon 1986: 314, 316). Keramikken funnet i Tegea består hovedsaklig av ulike former for drikkebeholder og mugger. Sammen med de store mengdene bein fra domestiserte dyr som også har blitt funnet i helligdommen indikerer dette at det har vært utført ofringer og servert rituelle måltider i helligdommen (Nordquist 1999: 283; Voyatzis 1990: 62-84, 2014b; Østby et al. 1994: 99 note 46, 140). Keramikken er svært fragmentert,

og det kan tenkes at krukkene ble knust intensjonelt for å hindre gjenbruk (Coldstream 1977: 332).

Den tegeatiske keramikken er rikholdig, variert og av høy kvalitet sammenlignet med funnene fra andre helligdommer i Arkadia. Sammenlignet med stilen på materialet fra Attika, Korint og Argos virker imidlertid det tegeatiske utvalget noe provinsielt (Voyatzis 1990: 92). Det ser ut til at Tegea aldri fulgte en egen stil innen keramikkproduksjon, men tok til seg andre regionale stiler. I proto- og middelgeometrisk tid var den tegeatiske keramikken svært påvirket av lakonsk stil, mens i sengeometrisk tid er det de korintiske elementene som dominerer. Argiviske trekk ser ut til å være en sterk innflytelse helt fra protogeometrisk tid og gjennom hele det 7. århundre (Coldstream 1977: 156, 1983: 23; Voyatzis 1990: 259, 2014b). Keramikken funnet i Tegea er hovedsaklig *fineware*, altså fin i godset, gjerne med *slip* eller glasur. Særlig funnene fra tempelet hadde en overvekt av finkeramikk, og under 2% *coarse ware* av det totale antall på 783 skår ble katalogisert. Nord for tempelet ble det imidlertid avdekket mer grov, udekorert keramikk enn *fineware* (Iozzo 2014; Nordquist 1999: 282; Voyatzis 2014b; Østby et al. 1994: 131).

Funnene av keramikk gjort ved de tidligste utgravningene i helligdommen er dessverre mangelfullt dokumentert, og informasjon om stratigrafi og distribusjon var omtrent ikke-eksisterende. Materialet, datert mellom mykensk og protokorintisk tid, ble av Dugas (1921: 394-423) grovt delt inn i håndlaget og dreid keramikk med enkelte undergrupper. Hans klassifiseringer og analyser er imidlertid svært generelle, begrensede og i enkelte tilfeller direkte feilaktige. Mary Voyatzis (1990: 62-84) har gjennomgått det tidligere utgravde materialet på nytt, og har lagt til en del upubliserte skår fra Tegea museum, samt noen skår funnet av Steinhauer i 1976-77. Hennes gjennomgang er også noe mangelfull, for som hun selv påpeker har skår forsvunnet fra *apothiki*, og store mengder av keramikken fra Steinhauers utgravning har aldri blitt studert (Voyatzis 1990: 62). Denne undersøkelsen baserer seg på keramikkmaterialet Voyatzis har publisert, da dette danner et representativt utvalg av materialet fremkommet ved de tidligste utgravningene.

5.5.1 Vaser

Overvekten av keramikkmaterialet funnet i Tegea er av sengeometrisk stil, altså fra siste halvdel av det 8. århundre. Det tidligste materialet funnet ved de norske utgravningene i

helligdommen kommer fra *bothros* under metallarbeidsverkstedet. To fragmenter av mykensk keramikk fremkom ved de tidligste utgravningene, og det yngste materialet funnet innenfor tempelet er subgeometrisk. Det fremkom også en del protogeometrisk og lakonsk protogeometrisk keramikk ved utgravningene. Det eldste keramikkmaterialet presenteres i tabellene i appendiks B, og vil ikke bli gått nærmere inn på her. I området nord for tempelet fremkom keramikk fra arkaisk til og med bysantinsk tid. Gjennom de fleste av periodene representert i Athene Alea er åpne former mest vanlig, og det er funnet svært mange *skyphoi* og kopper. Av lukkede former ser det ut til at *pyxides* har vært den mest populære gjennom alle periodene. Det har også blitt funnet en mengde *oinochoai* og andre typer serveringskar (Iozzo 2014; Voyatzis 1990: 62-64, 2014b).

Geometrisk keramikk

Det har blitt funnet 107 skår tidliggeometrisk keramikk (EG) datert til ca. første halvdel av det 9. århundre (Voyatzis 2014b). De fleste skårene kommer fra vaser med åpen form, hovedsaklig *skyphoi* og andre typer kopper. Av vaser med lukket form ble særlig mange *pyxides* funnet, samt noen mugger og *amphorae* (Voyatzis 2014b). Av mellomgeometrisk keramikk (MG) datert til overgangen mellom det 9. og det 8. århundre fremkom det 110 skår. Ca. 3/4 av skårene kommer fra vaser med åpen form, *skyphoi*, kopper og *kantharoi*, mens lukkede former er *pyxides* med lokk, *oinochoai*, mugger, *amphorae* og *amphoriskoi*. Ett skår kommer fra en ringvase, *kernos*, som ofte knyttets til ritualer som beholder for de første frukter av avlingen for dedikasjon (Simon 1986: 229, 315; Voyatzis 1990: 69-71, 2014b). Den største gruppen keramikk fra Tegea har sengeometrisk datering (LG), altså ca. siste halvdel av det 8. århundre (Coldstream 1977: 156; Dugas 1921; Voyatzis 1990: 71-77, 2014b). Vel 2/3 av skårene kommer fra vaser med åpen form, herunder *skyphoi*, *kantharoi*, *kalathoi* og ulike andre kopper og grunne boller. Av lukkede vaser har det blitt funnet blant annet *pyxides*, *amphorae*, ulike mugger og *lekythos-oinochoai*, samt en ringvase (Voyatzis 1990: 71-77, 2014b).

Protokorintisk keramikk

Protokorintisk keramikk er en av få typer hvor lukkede former er mer vanlig enn åpne. Av ca. 85 skår av protokorintisk type som har blitt funnet, er de fleste skårene tidlig protokorintiske, mens noen få skår er mellom- og sent protokorintiske. Av vaser med åpne former ble det

funnet hovedsaklig *kotylai* og *kalathoi*, mens det av lukkede former ble funnet flest *pyxides*, men også noen *aryballoi* og *lekythos-oinochoai* (Voyatzis 1990: 77-79, 2014b).

Subgeometrisk keramikk og annen keramikk fra det 7. århundre

Subgeometrisk keramikk kan ligne på både LGII og tidlig protokorintisk keramikk, og typene kan derfor være vanskelig å skille fra hverandre. Ca. 28 skår av subgeometrisk keramikk har blitt funnet i Tegea, og i likhet med den protokorintiske keramikken kommer også de subgeometriske skårene hovedsaklig fra lukkede former. Lukkede vaser omfatter *amphorae* og *pyxides*, mens åpne former stammer fra *skyphoi*, *krateres* og tallerkener (Voyatzis 1990: 72-74, 2014b).

Arkaisk keramikk

45 skår arkaisk keramikk har blitt funnet i Tegea, og nesten alle disse kommer fra vaser med åpne former. Av vasene med åpne former er det funnet *kalathoi* og *kalathiskoi*, *kylices*, kopper, *krateres* og *lakaina*, samt noen få skår fra lukkede vaser, herunder *oinochoai*, en *aryballos* og et lokk tilhørende en *pyxis* eller *lekanis* (Iozzo 2014).

Klassisk keramikk

Det har blitt funnet 56 skår av klassisk keramikk i Tegea, og også her er det et stort flertall av åpne former. Av vaser med åpne former er hele 26 skår fra *kylices*. Det har også blitt funnet skår fra ulike andre typer kopper og boller. Av lukkede vaser har det blitt funnet blant annet *oinochoai*, *lekythoi* og *lekanides*. I tillegg ble det funnet et fragment av en morter, samt en lampe i keramikk (Iozzo 2014).

5.5.2 Miniatyrer

En miniatyrvase kan defineres som en forminsket versjon av en ”normalt” stor vase. Basert på sin størrelse som er for liten for praktisk bruk, samt funnkonteksten sammen med andre votivgjenstander, regnes miniatyrene for utelukkende å være til votivbruk. Selv om formen miniatyren etterligner ikke er regnet som en vase spesielt for votivformål, regnes den altså som en vase utelukkende for votivformål ved å ha blitt miniatyrisert (Coldstream 1977: 332-339; Hammond 1998: 15-17, 209; Salapata 2011: 3; Schaus 1992: 25). Typen vaser vi ser miniatyrisert skiller seg sterkt fra brukskeramikken fra samme perioder, noe som viser at miniatyrene hadde en annen funksjon enn brukskeramikken. Vasene er sannsynligvis

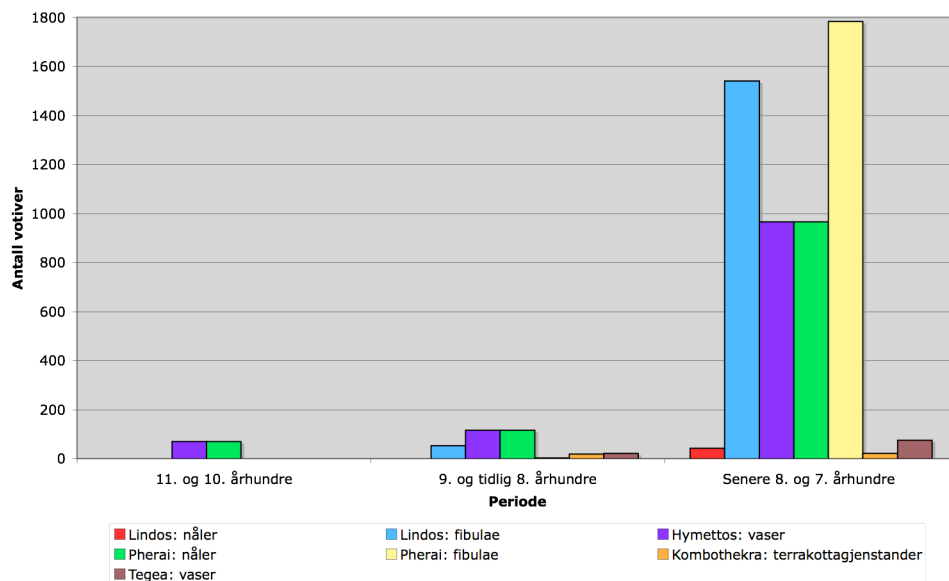
produsert spesielt for kultisk bruk, og kan ha vært brukt som beholdere for dedikasjoner. At det har blitt funnet åtte *kotylai* i miniatyr nedlagt i fundamenteringsgrøften til det klassiske tempelet viser at miniatyrene må ha vært viktige for kulten (Hammond 1998: 211-216, 228-229; Salapata 2011: 3). Miniatyrene ser ut til å ha vært produsert lokalt, og basert på dekor og utforming og funn gjort under de norske utgravningene kan det bekreftes at produksjonen startet i tidliggeometrisk, eller til og med protogeometrisk tid (Hammond 1998: 141, note 28; Voyatzis 1990: 80). Miniatyrene fra Tegea ser dermed ut til å starte en trend med miniaturer som blir vanlig i greske helligdommer i løpet av det 7. århundre (Coldstream 1977: 332 n. 21).

Det ble funnet 497 miniaturer ved de norske utgravningene i helligdommen, og minst 46 miniaturer har fremkommet ved tidligere utgravninger (Dugas 1921; Hammond 1998: 141, note 28; Voyatzis 1990: 79-84). Av miniatyrene fremkommet ved de norske utgravningene kan 148 dateres mellom proto- eller tidliggeometrisk tid til LGII, altså fra ca. 10.-9. århundre til ca. 770/750. Alle miniatyrene fra denne fasen er håndlagede av halvgrov og grov leire, og nesten alle er umalte. De mest vanlige formene er kopper med fot, fat og boller (Hammond 1998: 132, 211-216). 169 av miniatyrene har en datering mellom LGII og det 6. århundre. Miniatyrene er både håndlagede og dreide, sistnevnte av finere leire, og over halvparten av miniatyrene har bemaling. De åpne formene er fortsatt mest populære, og *kotylai* og grunne boller med hull for opphengning er de vanligste formene (Hammond 1998: 132-133, 216-226). 180 miniaturer kan dateres til ca. 5. og 4. århundre. Miniatyrene fra denne fasen er nesten utelukkende dreid og av fin keramikk, og de fleste har monokrom farge. Åpne former er fortsatt mest vanlig, og ulike kopper, *kantharoi*, *lakainai* og *dinoi* er mest brukt. I tillegg ser vi at *oinochoai* tas i bruk som miniatyr i lukket form (Hammond 1998: 133-135, 226-232).

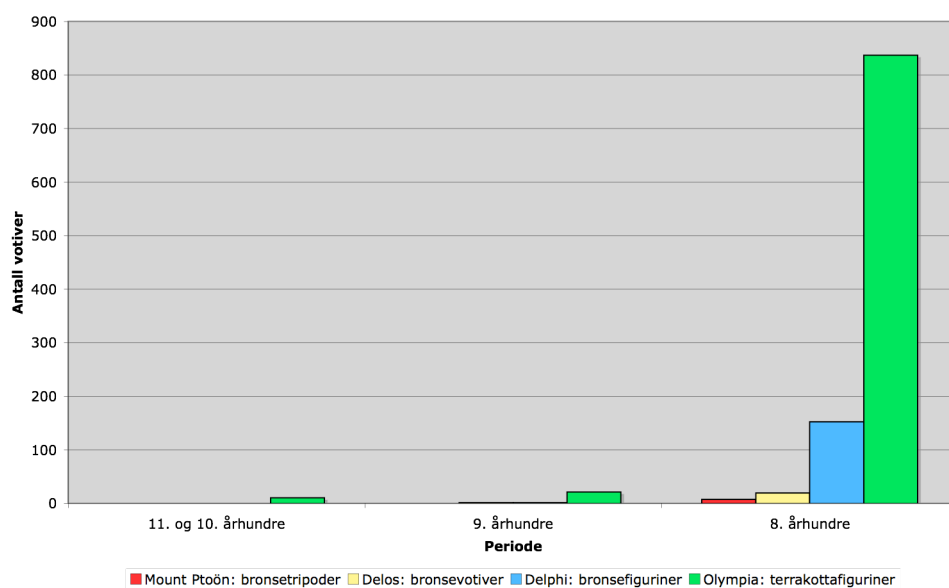
5.6 Mynt

Valuta ble først dokumentert av Aristoteles som et steg på veien mellom byttehandel og bruk av mynt (*Politikken*, 1257a-b). De første myntene ble funnet nedlagt i fundamentet til Artemis-tempelet i Efesos, og besto av 24 elektrum-mynter (Balmuth 1975: 293, 297; Robinson 1951: 158, 264-265). Dateringen for innføringen av mynt er omdiskutert, men dateres gjerne til mellom 630-620 og 560 (Jacobsthal 1951; Robinson 1951: 156, 265; Schaps 2004: 95-96). Det er funnet forholdsvis få mynter i Tegea. Dugas (1921: 433-435) nevner at

det ble funnet rundt 50 mynter i løpet av de tidligste utgravningene, men bare de ti best bevarte myntene ble publisert. Alle myntene var fra Peloponnes, og tre var fra Tegea fra ca. 2. århundre. Den eldste mynten funnet ved de tidligste utgravningene er en korintisk sølvmynt datert mellom 550 og 520. Ved de norske utgravningene ble det funnet kun 15 mynter, og disse spenner over et tidsrom fra det 4. århundre til det 17. århundre e.Kr. Myntene funnet i Tegea har en begrenset verdi som kildemateriale både fordi det er funnet få mynter, mange er funnet utenfor kontekst, samt at mange av myntene er i svært dårlig stand. Myntene har imidlertid bidratt med å datere arkeologiske lag, og å bekrefte en svært lang kontinuitet av menneskelig aktivitet i helligdommen (Ingvaldsen 2014).

FIGUR 23: Økende antall dedikasjoner i helligdommer over hele det greske området, 11. til 7. århundre

FIGUR 24: Økende antall dedikasjoner i helligdommer over hele det greske området, 11. til 8. århundre

6 Analyse av materialet i et diakront perspektiv

I dette kapitlet vil materialet fra Athene Alea-helligdommen bli gjenstand for en kvantitativ analyse. Materialet har blitt tallfestet og kategorisert, og er for etterprøvbarhetens skyld presentert i tabellform i appendiks B og C. Noen materialgrupper er valgt ut for nærmere drøfting siden de er spesielt representative for å vise endring over tid, og også direkte sammenlignbare med materiale fra andre samtidige greske helligdommer. Analysen skal også belyse hvorvidt enkelte votivgrupper tar over for andre, om man kan spore endringer i bruk av råstoff, samt om det er mulig å se skifte av fokusområder internt i helligdommen. For å få en oversikt over den diakrone utviklingen innen dedikasjoner av småvotiver, vil jeg starte med å presentere eksempel fra andre helligdommer på det greske området. Dette materialet er presentert i tabellform i appendiks A. Tabellene i appendiks A-C danner grunnlag for de grafiske fremstillingene i dette kapitlet.

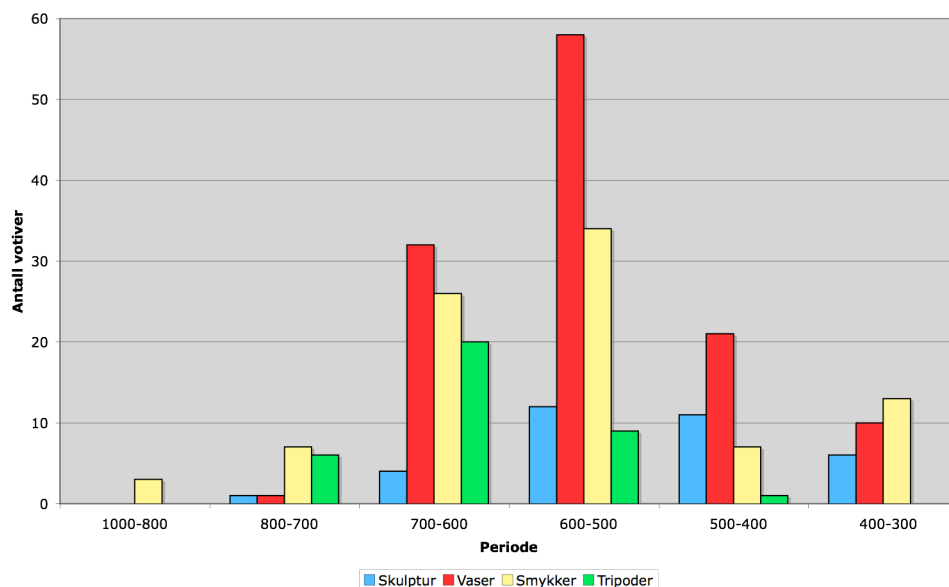
6.1 Votiver og endring over tid

I løpet av det 8. århundre får vi en plutselig og omfattende økning i votivmaterialet på det greske området, tydelig illustrert av FIGUR 23 og FIGUR 24, og siden fenomenet var så ekstremt har det fått mye oppmerksomhet. Grafene presenterer situasjonen til og med det 8. og tidlig 7. århundre, og utvalget presentert av Osborne (1996: 87) og Snodgrass (1980: 53) representerer trenden med å ville forske på økningen i votivmateriale. For å fremheve noen av de mer ekstreme eksemplene presentert i grafene, ser vi blant annet at antallet dedikerte fibler ved helligdommen på Lindos og i Pherai er henholdsvis 30 og 900 ganger høyere ved overgangen fra det 8. til det 7. århundre sammenlignet med det 9. og tidlige 8. århundre. Også Delphi ser en voldsom økning med 150 ganger flere bronsefiguriner fra det 8. århundre enn fra det 9. århundre, og i Olympia får vi 40 ganger flere terrakottafiguriner i det 8. århundre.

Det er påfallende få publikasjoner om nedgangen i votivmateriale etter arkaisk tid, selv om nedgangen er nesten like ekstrem som økningen i det 8. århundre. En forklaring til dette kan være at det er risikabelt å argumentere med et negativt kildemateriale, noe som kan ha ført til at en har unngått temaet. Fokuset som har vært på helligdommenes betydning for samfunnsutviklingen, og den store rollen polisforskningen har hatt, har nok også vært en medvirkende årsak til skjevheten. Tradisjonelt er overgangsfaser ettertraktede forskningsobjekter, og den plutselige økningen i aktivitet på hele det greske

samfunnsområdet er potensielt mer interessant og tilgjengelig enn at et fenomen plutselig forsvinner. Med en konsolidering av statsapparatet som oppsto i arkaisk tid er kanskje overgangen til klassisk tid ”mer traust” enn innledningen til arkaisk tid var, noe som også kan ha vært med på å styre forskningen. En kan i høyeste grad si at nedgangen i votivmateriale etter arkaisk tid nokså ufortjent har blitt overskygget av økningen i det 8. århundre.

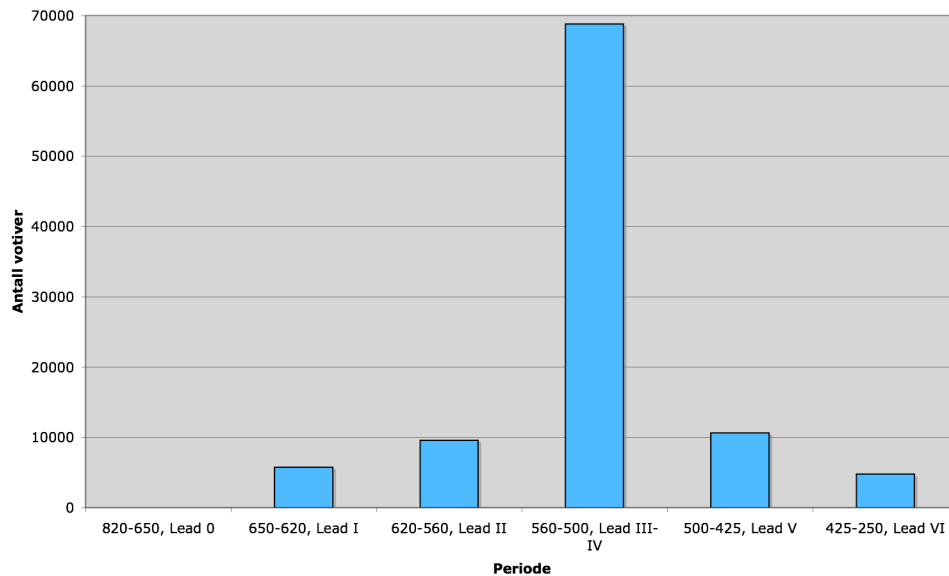
Dersom man ser på antallet bronsegjenstander deponert i helligdommen i Isthmia over en periode på 800 år (FIGUR 25), fremkommer både den brå oppgangen i det 8. århundre og den brå nedgangen etter ca. 500 svært tydelig. Videre ser vi i FIGUR 26 at det er funnet langt færre blyfigurer fra klassisk periode sammenlignet med arkaisk tid i helligdommen til Artemis Orthia i Sparta. Samtidig ser det ut til å ha vært et voldsomt fall i antallet bronsesmykker dedikert i Olympia (FIGUR 27). I løpet av de 300 årene mellom 750 og 450 ble det dedikert 20 ganger flere bronsesmykker enn perioden før, og det ble dedikert 12 ganger færre smykker i den etterfølgende perioden. Antallet småvotiver funnet ved utgravning i de mange greske helligdommene viser en markant nedgang i overleverte bronsededikasjoner etter arkaisk tid (Hodkinson 2000: 279; Kyrieleis 1993: 129; Morris 1998: 23-3, 55, 62-3; Payne 1940: 93; Simon 1986: 106; Tomlinson 1976: 23).

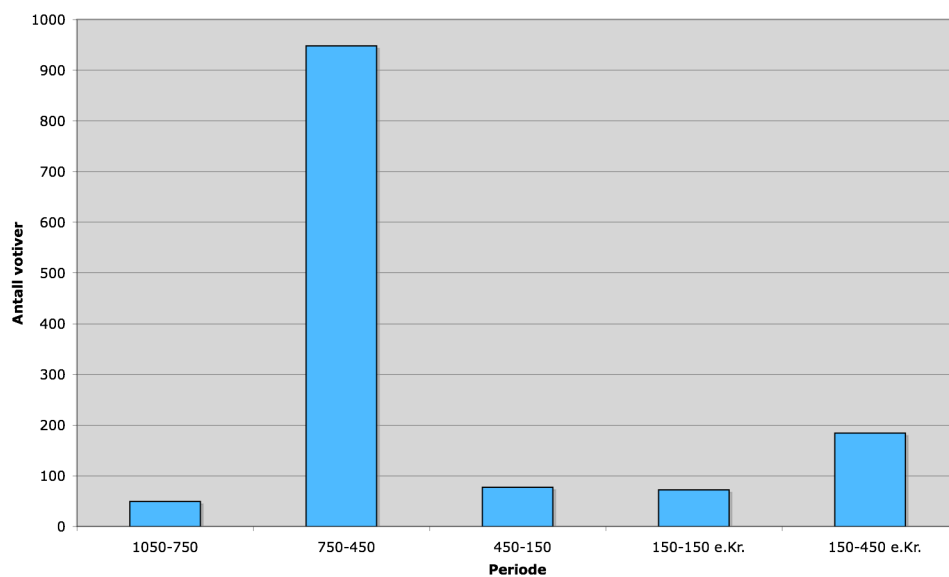
FIGUR 25: Antallet bronsegjenstander deponert i helligdommen til Poseidon i Isthmia

Tidspunktet for nedgangen i votivgjenstander, både i bronse og annet materiale, varierer fra helligdom til helligdom. Det var en skarp generell nedgang av votivgjenstander over hele det greske området i løpet av det 6. og 5. århundre, men nedgangen ser ut til å ha begynt tidligere i lokale polishelligdommer enn i de panhellenske helligdommene. Forsinkelsen i nedgangen

ved de panhellenske helligdommene kan forklares ved at dedikantene fortsatte å dedikere votivgjenstander utenbys, og dermed omgikk eventuelle restriksjoner som hadde blitt innført i hjembyene (Hodkinson 2000: 279-280). Muligens kan også andre former for gaver, for eksempel penger, ha spilt en større rolle fra og med klassisk tid (Kyrieleis 1988: 215). Det har også blitt foreslått at den brå nedgangen i votiver skyldtes at den elitistiske ideologien kollapset ved slutten av arkaisk tid (Morris 1997: 43). Disse og andre årsaker til nedgangen i votivmaterialet etter arkaisk tid vil diskuteres nærmere i kapittel 7.

FIGUR 26: Antallet blyfiguriner deponert i helligdommen til Artemis Orthia nær Sparta

FIGUR 27: Endring av smykkededikasjoner i Olympia

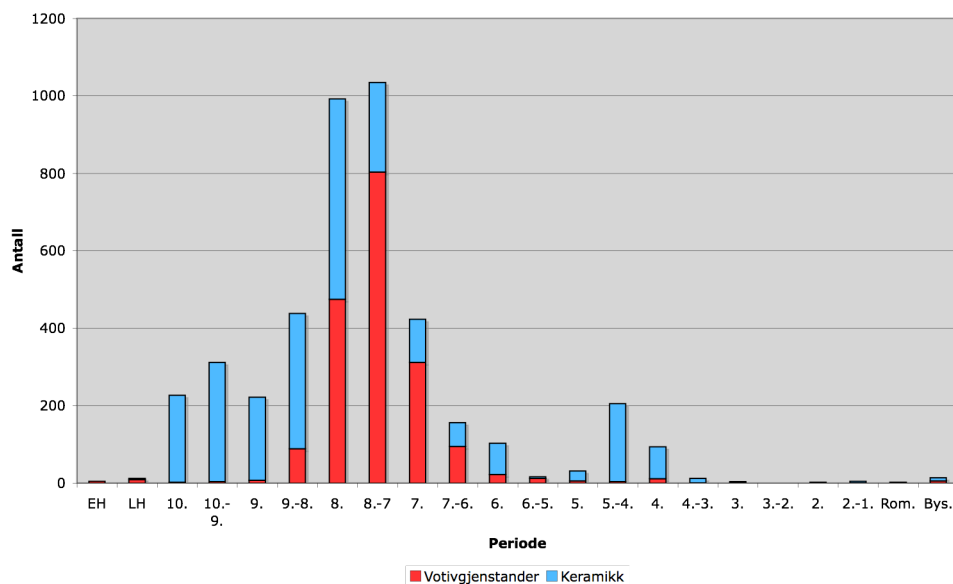
6.2 Aktivitet i Athene Alea-helligdommen

Ved å fremstille alt materiale funnet i Athene Alea-helligdommen grafisk (FIGUR 28) fremkommer periodene med forhøyet aktivitet svært tydelig. Materialet bekrefter at det har vært kultisk aktivitet tilbake til det 10. århundre (Voyatzis 2004: 188; Østby et al. 1994: 94). Vi ser også at materialet fra Tegea sammenfaller med trenden andre steder på det greske området, og mengden materiale øker markant fra og med det 8. århundre og overgangen til det 7. århundre. Det ser også ut til at det tidligste materialet hovedsaklig er keramisk, mens det fra det 8. og 7. århundre blir mer vanlig å dedikere metallgjenstander. Offermåltider ser ut til å ha vært hovedaktiviteten i helligdommen i den tidligste fasen, og utstyr for spising og drikking er blant de tidligste funnene ved mange helligdommer, så vel som i Tegea.

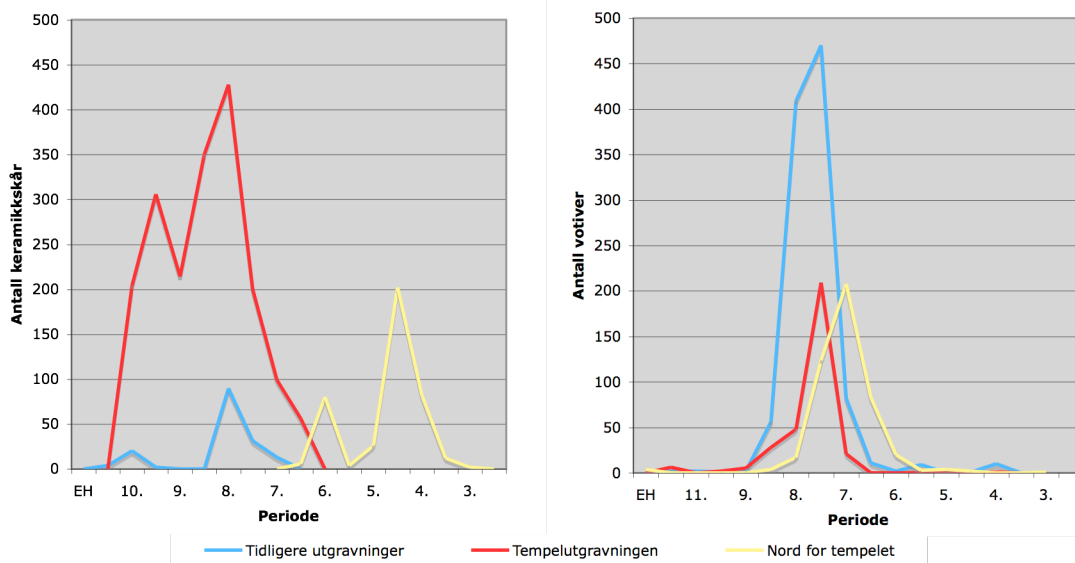
Nedgangen i antallet votiver og keramikk sammenfaller grovt sett med byggingen av det første monumentale steintempelet. Den nedadgående trenden i dedikerte votiver fortsetter helt frem til det 5. århundre, hvor mengden keramikk får et lite oppsving ved overgangen mellom det 5. og det 4. århundre, et tidspunkt som sammenfaller med brannen i det arkaiske tempelet i 395. Det klassiske tempelet ble oppført i løpet av siste halvdel av det 4. århundre (Norman 1984: 191-193), og så snart det klassiske tempelet står ferdigstilt ser vi igjen en nedgang i votivaktivitet. Ut fra gjenstandene som har blitt etterlatt i helligdommen å dømme, synes det å være *høyere* aktivitet når ikke templene er der, ikke bare før byggingen av det første monumentale tempelet, men også ved inngangen til klassisk tid da helligdommen sto uten en monumental struktur. Det må imidlertid nevnes at votivene som drøftes her er utelukkende *små* votivgjenstander. Statuer og andre større votivgjenstander som hadde en økende popularitet andre steder etter arkaisk tid har ikke i noen særlig grad blitt funnet i Tegea. Statistikken viser derfor kun *antallet* votiver, ikke votivenes vekt eller verdi.

Grafene i FIGUR 29 fremstiller keramikk og votivgjenstander fordelt etter funnomstendighet, og representerer måten gjenstandene har blitt publisert på. Gjenstandene funnet ved de tidligste utgravningene sammenfaller imidlertid svært godt med gjenstandene fra den norske tempelutgravningen, og vi ser at de tidligere utgravningene, selv om både utgravningsmetoden og publikasjonen er noe mangelfull, faktisk viser et representativt utvalg av materiale fra helligdommen. Vi ser også at det meste av materialet fra det 7. århundre og fremover i tid har blitt funnet i området nord for tempelet. Dette skyldes ganske sikkert at byggingen av det arkaiske tempelet ”forsegler” lagene under tempelet fra å bli kontaminert av

senere materiale. Samtidig ser vi at de få votivene fra overgangen mellom det 8. og det 7. århundre som har blitt funnet nord for tempelet kan ha blitt flyttet i forbindelse med arbeidet med det klassiske tempelet. Dette er særlig tydelig med keramikkfunnene hvor den eldste keramikken funnet nord for tempelet er datert til overgangen 7. til 6. århundre. En ser likevel at gjenstandene funnet på alle tre områder viser samme tendens med nedgang etter det 7. til 6. århundre, med unntak av keramikkfunn fra overgangen av det 5. til det 4. århundre, noe jeg kommer nærmere inn på i kapittel 6.4.

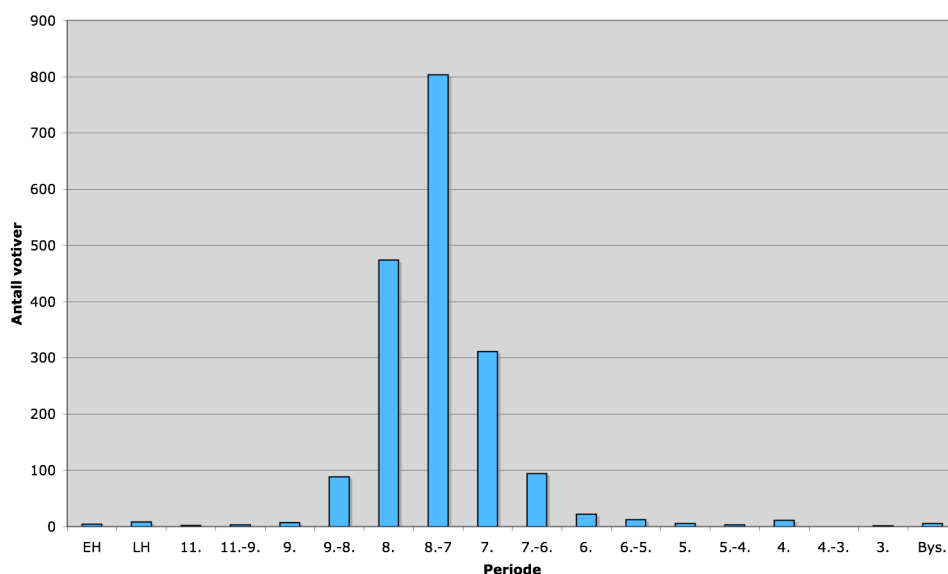
FIGUR 28: Votivgjenstander og keramikk funnet i Athene Alea-helligdommen. Fremstillingen viser endring i antall gjenstander over tid, fordelt på periodene fra tidlighelladisk tid til og med bysantinsk tid

FIGUR 29: Grafer som viser materialet fordelt på funnomstendigheter. Keramik til venste og votiver til høyre

6.3 Votivgjenstander

Ved å skille ut votivgjenstandene av metall og terrakotta (FIGUR 30), ser vi at dedikasjonene i Tegea følger den samtidige tendensen ellers i den greske verden. Trenden med å dedikere gjenstander i helligdommen tar til ved overgangen mellom det 9. og det 8. århundre, med en eksplosjon i antallet gjenstander i det 8. århundre og overgangen til det 7. århundre. På bare ca. 100 år, mellom overgangen til det 8. og overgangen til det 7. århundre, ble 8 ganger flere gjenstander gitt i helligdommen. Nokså mange gjenstander dedikeres også i det 7. århundre, men det er også tydelig at nedgangen er like brå som oppgangen, med nesten 3 ganger færre votiver enn fra det 8. århundre. Fra overgangen fra det 7. til det 6. århundre, etter at det arkaiske tempelet har blitt oppført, har vi 8 ganger færre votiver enn i perioden med flest votiver. I det 6. århundre er antallet dedikerte gjenstander nesten 40 ganger lavere enn i overgangen mellom det 8. og 7. århundre. Etter det 6. århundre ser altså skikken med å dedikere votivgjenstander i helligdommen ut til å dø ut, og bare svært få gjenstander fra periodene etter dette tidspunktet har blitt funnet. Det har blitt funnet tilstrekkelig antall gjenstander til å vise at det har vært kontinuerlig aktivitet i helligdommen, men få nok til å vise at det skjer en signifikant endring i bruken av helligdommen ved inngangen til det 6. århundre.

FIGUR 30: Totalt antall votivgjenstander funnet i Athene Alea-helligdommen fordelt på periode

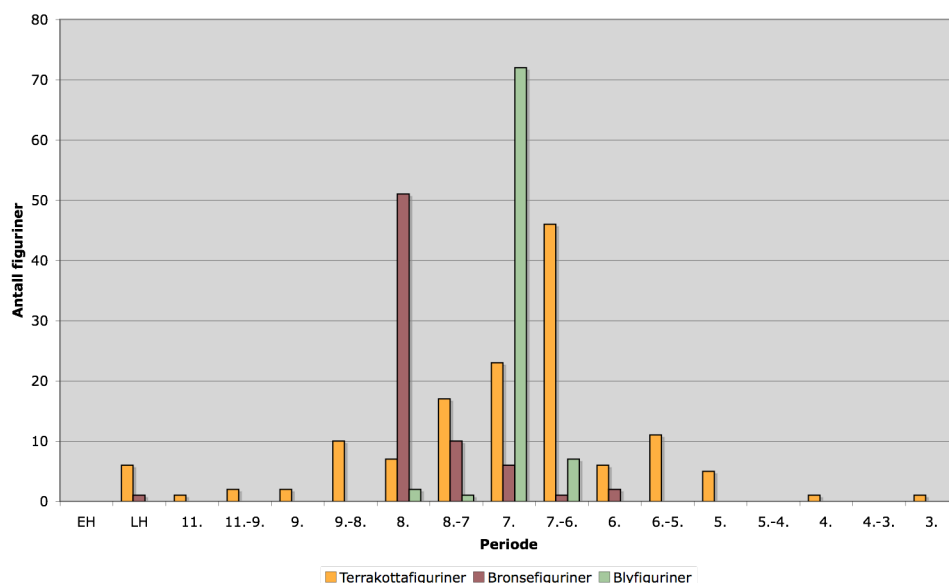
Materialet fra Athene Alea-helligdommen er svært variert, noe FIGUR 31 viser. Materialet er delt inn i 22 kategorier, og 13 av disse er ulike kategorier bronsegjenstander. I tillegg har det blitt funnet gjenstander av jern, gull, bly, bein, glass og stein, samt terrakotta. Den mest

[illegible]

6.3.1 Figuriner og endring over tid

75

med bronsefigurinene. Bronsefigurinene er som vi så på sitt mest populære i det 8. århundre. Det har ikke blitt funnet noen bronsefiguriner datert til århundrene før, så det er svært iøynefallende at en plutselig har 51 bronser fra denne perioden.

FIGUR 32: Fremstilling av alle figurinene funnet i Athene Alea-helligdommen, fordelt på periode

Nedgangen i antallet bronser er nesten like brå, og ved overgangen til det 7. århundre ser vi 5 ganger færre bronsefiguriner. Nedgangen går jevnt til og med det 6. århundre hvor antallet er 25 ganger lavere enn i det 8. århundre. Bruken av bronsefiguriner opphører etter det 6. århundre, noe som sammenfaller med at det arkaiske tempelet nå er bygget og i bruk. Den brå nedgangen av terrakottafiguriner i det 6. århundre sammenfaller også med byggingen av det arkaiske tempelet, og på bare ca. 50 år er det nesten 8 ganger færre dedikerte terrakottafiguriner. Terrakottafigurinene har imidlertid en forlenget popularitet sammenlignet med bronsene, og det dedikeres terrakottafiguriner helt frem til og med det 3. århundre.

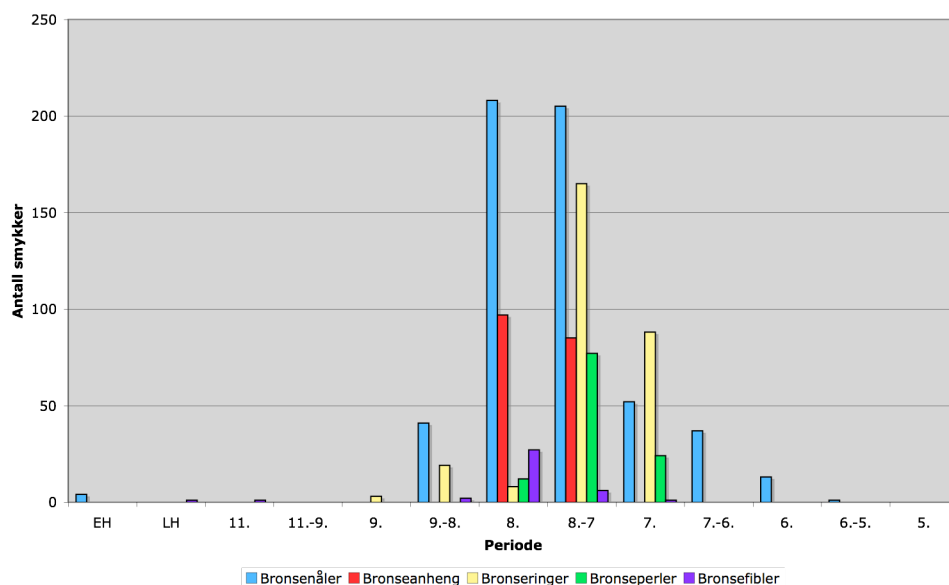
Blyfigurinene funnet i Tegea er hovedsaklig funnet nord for tempelet i blandede kontekster fra det 4. århundre, og er derfor sannsynligvis dedikert etter byggingen av det arkaiske tempelet (FIGUR 29). De fleste figurinene fra Tegea dateres til rundt det 7. århundre basert på paralleller fra Artemis Orthia i Sparta (Voyatzis 2014c). Sammenlignet med blyfiguriner funnet i Sparta (FIGUR 26) ser vi at hovedvekten av blyfiguriner fra Tegea er fra periodene *Lead* 0, I og II, ca. 700-560, mens i Sparta er de fleste blyvotivene fra periodene *Lead* III og IV, ca. 560-500, altså nesten hundre år senere. Alle blyvotivene funnet i Tegea ble dedikert *før* det arkaiske tempelet ble bygget. Selv om antallet blyfiguriner i Tegea ikke på langt nær kan sammenlignes med de titusenvis av blyfiguriner funnet i Sparta, forteller dette at

helligdommen til Alea var svært viktig også interregionalt i perioden før det arkaiske tempelet ble bygget. At det ikke er funnet blyfiguriner i Tegea etter at det arkaiske tempelet ble bygget, samtidig som at det blir funnet nesten 70000 votiver av samme type i Sparta i det 6. århundre kan vise at det lokale tempelet til Artemis Orthia på det tidspunktet ble viktigere for lakedaimonerne, samtidig som at Athene Alea i større grad enn før ble et uttrykk for tegeatisk identitet. Disse prosessene sammenfaller med bydannelsen i Tegea (se kapittel 2.2).

6.3.2 Smykker og endring over tid

Det største antall bronsesmykker ble dedikert fra og med det 8. til og med overgangen mellom det 8. og 7. århundre. Som FIGUR 33 viser, er bronsenåler en svært vanlig dedikasjon over lang tid. Nokså mange nåler dedikeres allerede i overgangen fra det 9. til det 8. århundre, og det er svært populært å dedikere nåler gjennom hele det 8. til og med overgangen til det 7. århundre. Selv om det er en nokså brå nedgang i antallet dedikerte nåler fra det 7. århundre med nesten 4 ganger færre nåler enn periodene før, ser vi at tradisjonen med å dedikere nåler holder stand gjennom hele det 6. århundre, om enn i et mye lavere antall. Grafen viser at bronseanheng har en høy, men nokså kort popularitet i det 8. og starten av det 7. århundre, mens fibler dedikeres helt fra tidlighelladisk tid til og med det 7. århundre, om enn i små antall.

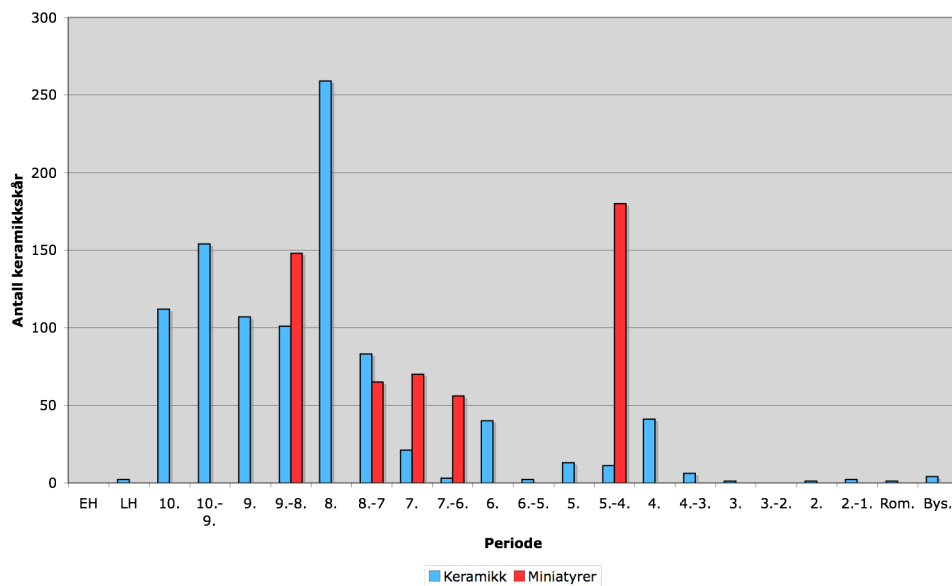
Dedikeringen av bronseringer oppstår i det 9. århundre, og har et nokså jevnt lavt antall helt til overgangen mellom det 8. og 7. århundre, hvor det plutselig dedikeres 165 ringer. Antallet ringer halveres i det 7. århundre, og forsvinner helt etter dette. Perler av bronse er en nokså vanlig dedikasjon mellom det 8. og det 7. århundre, med høyest frekvens i overgangen mellom det 8. og det 7. århundre. Totalt sett ser vi at smykkededikasjonene opphører etter det 7. århundre, med unntak av noen få nåler som strekker seg ca. 100 år lenger frem i tid. Mary Voyatzis (2002: 168) foreslår at nedgangen i antallet smykker i løpet av det 7. århundre henger sammen med at gudinnen Alea blir til Athene Alea, og at andre aspekter ble viktige i helligdommen. Tidspunktet faller også sammen med oppføringen av det arkaiske tempelet, og igjen ser vi at færre votiver dedikeres når det er en monumental struktur i bruk i helligdommen.

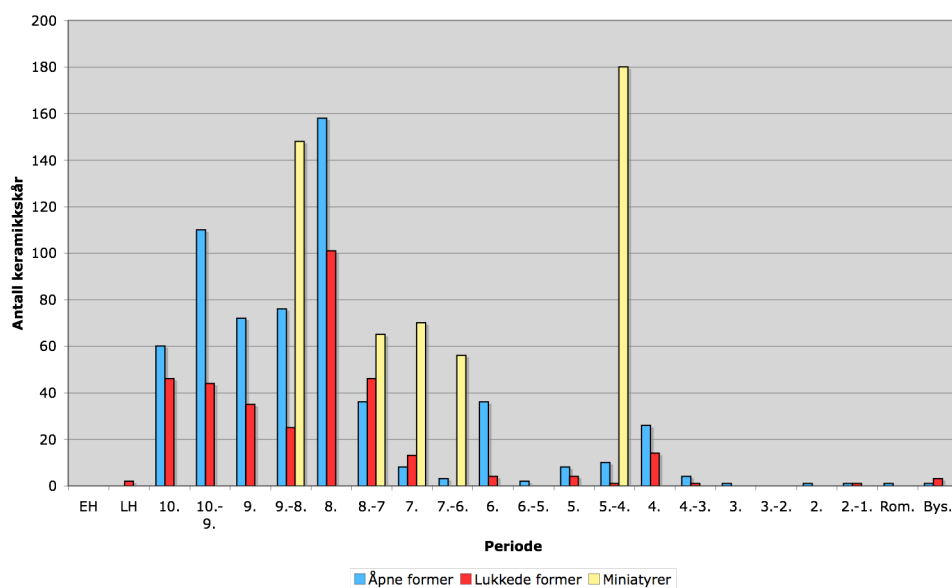
FIGUR 33: Smykkededikasjoner fordelt på periode for å vise endring av sammensetning av dedikasjonene over tid

6.4 Keramikk

Forekomsten av keramikk i helligdommen er forholdsvis høy allerede fra og med det 10. århundre. Antallet skår er mer eller mindre jevnt stigende frem til overgangen 9.-8. århundre, hvor det blir et plutselig oppsving i dedikasjonen av miniatyrkeramikk, i tillegg til at det er vanlig å dedikere ordinær keramikk i det 8. århundre. Ved overgangen mellom det 8. og 7. århundre faller antallet keramikkskår i helligdommen, en nedgang som kompenseres noe ved at det mellom det 8. og 6. århundre dedikeres svært mange miniatyrer. I det 6. århundre ser vi et lite oppsving i keramikkmaterialer igjen, før vi har en periode omtrent uten keramikk til og med det 5. århundre. Ved overgangen mellom det 5. og det 4. århundre dedikeres igjen svært mange miniatyrer, samtidig som vi i det 4. århundre ser en økning i bruken av keramikk. Etter dette opphører bruken av keramikk i helligdommen nesten fullstendig. Økningen i det 4. århundre sammenfaller altså delvis med fraværet av et monumentalt tempel i helligdommen, og det er fristende å se det i sammenheng med dette. Enten på grunn av at aktiviteten i helligdommen er en annen når en monumental struktur er tilstede, eventuelt at aktiviteten kan knyttes til enten oppføringen av, eller innvielsen av det nybygde tempelet. Dedikasjonen av miniatyrkeramikk kan også se ut til å sammenfalle med byggeaktivitet i helligdommen, og kan sannsynligvis relateres til byggingen av den første apsidale strukturen, og de to monumentale templene.

FIGUR 34: Oversikt over all keramikk samt miniatyrkeramikk¹⁵ funnet i helligdommen

FIGUR 35: Oversikt over keramikk med åpen og lukket form, samt miniatyrer funnet i helligdommen

Keramikk med åpne former, altså ulike typer kopper og drikkekar, er den mest dominerende typen keramikk funnet i helligdommen. Hele 64% av skårene funnet i Athene Alea-helligdommen stammer fra åpne former. Vi ser av FIGUR 35 at fordelingen mellom åpne og lukkede former av keramikk endrer seg noe over tid. Fra og med det 10. til og med det 8. århundre ser vi at forholdet mellom åpne og lukkede former er mer eller mindre konstant. Vi

¹⁵ Nord for tempelet ble det funnet 169 miniatyrer datert til 8. til 6. århundre. I grafen er disse fremstilt som jevnt fordelt over intervallene 8.-7., 7. og 7.-6. århundre. Se også TABELL 9 i appendiks C

ser også at andelen lukkede former synker noe når det dedikeres mange miniatyrvaser i det 9.-8. århundre. I slutten av det 8. og gjennom hele 7. århundre snur forholdet mellom åpne og lukkede former seg, og det er i disse vel hundre årene mer vanlig å dedikere lukkede former, slik som mugger eller *amphorae*. I overgangen til det 6. århundre forsvinner imidlertid de lukkede formene helt, og bare svært få åpne former dedikeres. Samtidig dedikeres det mange miniatyrvaser i perioden 8. til 6. århundre. I det 6. århundre, når dedikasjonen av miniatyrer igjen opphører, ser vi igjen en oppblomstring av dedikasjonen av åpne former, med bare noen helt få lukkede vaser, før keramikkdedikasjonene opphører nesten helt. Som nevnt i forrige avsnitt er det igjen en økning i keramikkmateriale ved slutten av det 5. og det 4. århundre, og det er åpne former som også nå dominerer utvalget. Samtidig dedikeres svært mange miniatyrer. Denne økningen inntreffer altså rundt tidspunktet det arkaiske tempelet brenner, og bruken av keramikkmateriale opphører igjen etter at det klassiske tempelet har blitt oppført. Det er helt påfallende at keramikk materialet øker i den grad det gjør, samtidig som helligdommen ikke lenger har en monumental bygningsstruktur.

7 Årsaker til nedgangen i votivmateriale

Som vist i de foregående kapitlene forekommer det en kraftig nedgang i votiver ved overgangen mellom arkaisk og klassisk tid. I dette kapitlet vil jeg foreslå mulige årsaker til nedgangen i votivmateriale. Jeg vil diskutere om årsaken til nedgangen i votivmateriale kan skyldes gjenstandenes post-deposisjonelle bevaringsforhold, om det kan skyldes endring av drakt, endring av kultpraksis, en mentalitetsendring overfor religionen, eller potensielt en kombinasjon av disse hypotesene. Jeg vil benytte analysemodellen (FIGUR 2) presentert i introduksjonskapitlet på de ulike hypotesene, for å vise at modellen kan fungere som metode for å sannsynliggjøre ulike forklaringsmodeller. Ved hver enkelt hypotese vil jeg diskutere modellens tre mulige skjæringspunkter, nemlig forholdet mellom *samfunnet* og *guddommen* (1), forholdet mellom *guddommen* og *giveren* (2), og forholdet mellom *giveren* og *samfunnet* (3). Jeg foreslår at dersom det skjer endringer i ett av skjæringspunktene vil dette påvirke votivgjenstandene som blir gitt, og jeg vil ved hjelp av modellen argumentere for at det er mulig å bruke votivgjenstander som indikator for sosiale endringer.

7.1 *Post-deposisjonelle faktorer*

Oversiktene over antall gjenstander fra en helligdom baserer seg på bevart materiale, og tar ikke hensyn til eventuelle post-deposisjonelle faktorer som kan ha bidratt til å forsterke enkelte tendenser.

7.1.1 Bevaringsforhold og representativitet

Endringene som observeres i votivmaterialet kan til en viss grad skyldes det arkeologiske materialets forgjengelige natur, og det kan derfor hende at det bevarte materialet ikke er helt representativt for votivskikken. En stor del av votivmaterialet besto av organisk, forgjengelig materiale, og har dermed ikke overlevd "tidens tann". Selv bronse blir utsatt for korrosjon og ødeleggelse i fuktige forhold, og antallet utgravde bronser er antakeligvis svært lite sammenlignet med det faktiske antallet, og kan trolig mangedobles for å estimere det opprinnelige antallet dedikasjoner (Alcock 1994: 257; Hodkinson 2000: 273-274). Ved hjelp av andre kilder enn de arkeologiske er det også mulig å få et mer nyansert bilde av dedikasjonsmønsteret, og gjennom ikke-arkeologiske kilder som tempelregistre og dedikasjonsinnskrifter, samt samtidige forfattere, kan en likevel få et inntrykk av det faktiske antallet votivgjenstander fra de ulike periodene (Snodgrass 1990: 287).

I tillegg til naturprosesser kan arkeologene selv være med på å skape et skjevt bilde av det bevarte materialet. Arkeologi slik vi kjenner den i dag er en forholdsvis ung vitenskap, og en kan ikke legge skjul på at moderne arkeologer er mer nøyaktige og etterrettelige enn arkeologer bare 100 år tilbake i tid. Svært mange greske helligdommer ble gravd ut ved slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet, en tid hvor målsetningen for utgravningene nok var annerledes enn nå, og enkelte perioder ble prioritert på bekostning av andre (Snodgrass 1990: 287). Ikke bare ble utgravninger utført uten tilstrekkelig dokumentasjon, men publikasjonene kan også bidra til å forsterke bildet av endringer over tid. Gjenstander av verdifullt metall, vakre vaser og statuer ble gjerne viet større oppmerksomhet, mens masseproduserte gjenstander av terrakotta ofte bare nevnes i en bisetning, og i enkelte tilfeller fullstendig utelates (Boardman et al. 2004: 318). Konsekvensen av disse prioriteringene er således et skjevt utgangspunktet for dagens arkeologer som ønsker å se et mer fullstendig bilde. Moderne utgravninger av helligdommer hvor alle gjenstander publiseres kan imidlertid være med på å korrigere bildet vi har av antallet votivgjenstander dedikert i greske helligdommer.

7.1.2 Rydding

Alle dedikasjonene førte til at helligdommene var svært overfylte (se kapittel 4.2.1), noe som krevde jevnlig opprydding. Eldre dedikasjoner ble fjernet, og kastet i groper eller brønner, og praksisen med å begrave dedikasjonene var mer vanlig rundt arkaisk tid enn i klassisk, hellenistisk og romersk tid. Praksisen assosieres med det 5. århundrets større byggeprosjekter, noe som fører til at materialet fra foregående perioder har større sjanse til å bli ryddet bort, og dermed bevart (Snodgrass 1990: 289-290). I Tegea ser vi at jordmasser med votiver fra det arkaiske tempelet ble brukt til å planere området nord for det klassiske tempelet som ble oppført i det 4. århundre (se kapittel 3.3). I Artemis Orthia ser vi også at gjenstandene fra arkaisk tid er bedre bevart enn gjenstandene fra klassisk tid, noe som skyldes at området ble forseglet av et lag med sand tidlig i det 6. århundre. Også ved helligdommen i Menelaion i Sparta ser vi at bronsene som ble begravet i det 6. århundre har overlevd, i motsetning til senere materiale (Dawkins 1929: 196; Hodkinson 2000: 274).

7.1.3 Omsmelting

Rundt overgangen fra arkaisk til klassisk tid ser det ut til å ha skjedd en mentalitetsendring overfor post-deposisjonell håndtering av votiver. Hvor det tidligere var vanlig å rydde bort og

eventuelt grave ned gjenstandene gitt til guddommen, ser det nå ut til å være mer vanlig å smelte om metallet til nye gjenstander. Svært mange innskrifter fra ca. 4. århundre og fremover forteller om denne skikken hvor gamle votiver ble brukt til å produsere nye gjenstander til bruk i helligdommen (se kapittel 4.2.1). Metallverdien til votivene ble gjenbrukt, og større, mer imponerende votiver kunne produseres (Hodkinson 2000: 273; Philipp 1981: 25). Geometriske og arkaiske votivgjenstander har altså større sannsynlighet for å bli overlevert enn gjenstander fra klassisk og hellenistisk tid, noe som kan være med på å forsterke nedgangen i votivmateriale etter arkaisk tid, og gjøre denne kunstig brå.

7.1.4 Plyndring

Plyndring av helligdommer ble et stort problem fra og med det 4. århundre. På dette tidspunktet var det mer vanlig å dedikere større bronsestatuer og gjenstander, men sammenlignet med hva skriftlige kilder forteller er svært få av de mer spektakulære gjenstandene bevart. Det kan tenkes at arkaiske småbronser i det 4. århundre var for gamle eller for unnselige, og dermed ikke ansett som verdt å stjele, og at arkaiske figurer på grunn av senere tids plyndring derfor er overrepresentert i det arkeologiske materialet (Morris 1998: 32). Pausanias (8.46.1-4) bekrefter at å stjele dedikasjoner og gudebilder fra helligdommene til byer man hadde bekjempet i krig var en veletablert tradisjon. Vi kan videre lese at Augustus plyndret helligdommen til Athene Alea etter slaget ved Aktium, og at han deretter brakte både kultstatuen og støttenene til det kalydonske villsvinet til Roma (Alcock 1995: 176-177; Pretzler 1999: 108). Det er ikke usannsynlig at også andre verdigjenstander ble fjernet av de romerske soldatene samtidig. Fra og med senantikken var det også relativt vanlig å plyndre tempel som hadde gått ut av bruk (Hodkinson 2000: 273). Ian Morris (1998: 33) mener imidlertid at det er lite sannsynlig at tempelplyndringen skulle ha gått hardere ut over de veldig dyre eller veldig billige klassiske dedikasjonene enn de arkaiske. Følgelig kan man gå ut fra at nedgangen i utgravde dedikasjoner etter 600, og særlig etter 500, reflekterer en faktisk nedgang i antallet dedikasjoner opprinnelig gitt i helligdommen.

7.1.5 Diskusjon – post-deposisjonelle faktorer

Dersom helligdommen ble overfylt og måtte ryddes, var det de som administrerte helligdommen, altså samfunnet, som håndterte dette. Følger vi modellen ser vi at det er skjæringspunktene mellom *samfunnet* og *guddommen* (1), og *samfunnet* og *giveren* (3) som er aktuelle her. Samfunnet hadde et ansvar overfor både guddommen og giveren for å

håndtere votivene på en korrekt måte i forbindelse med avhendingen, og måten dette ble utført på, påvirket votivene i ulik grad. Det var viktig at de dedikerte votivene forble i helligdommen, noe som ble håndtert forskjellig i arkaisk og klassisk tid. Uansett om votivene ble gravd ned eller smeltet om ivaretok samfunnet sitt ansvar overfor de involverte, men siden votivene ble påvirket forskjellig av de to ulike metodene, kan dette potensielt ha noe å si for ettertidens oppfatning av votivantallet. Dersom det skjer endringer i ett av de berørte skjæringspunktene, ser vi altså at dette har konsekvenser for det bevarte materialet.

Også med hensyn til plyndring av helligdommen ser vi at det er skjæringspunktet mellom *samfunnet* og *guddommen* (1) som er relevant. "Samfunnets" behandling av de allerede dedikerte votivene påvirker hva som blir overlevert til ettertiden. Ulike post-deposisjonelle handlinger kan dermed ha vært med på å forsterke inntrykket av den brå nedgangen i votivmaterialet etter arkaisk tid. Helligdommene var imidlertid fortsatt i bruk lang tid etter dette, og vi vet at dedikasjoner fortsatt ble gitt. Dedikasjonsmønsteret rundt det mer tradisjonelle votivmaterialet ser ut til å ha endret seg, og gaver til gudene kan se ut til å ha blitt gitt på en annen måte enn før. Endret post-deposisjonell holdning til votivene, som vi ser med overgang fra nedgravning til omsmeltning til plyndring, viser en *mentalitetsendring* overfor votivene og religionen, og dette reflekteres i det endrede votivmaterialet. I tillegg kan både fysisk nedbrytning av votivmaterialet og forutinntatte funnpublikasjoner være med på å forsterke tendensene, og påvirke representativiteten.

7.2 Endring av drakt

I løpet av det 5. århundre mer eller mindre opphører dedikasjonen av smykkevotiver i Olympia. Dette fenomenet observeres også i andre greske helligdommer, blant annet Perachora og Tegea (Dugas 1921; Payne 1940: 178; Philipp 1981: 24-25, note 115; Snodgrass 1990: 288). En mulighet til opphøret av smykkededikasjoner på dette tidspunktet er endring av drakt. Draktnåler ble hovedsaklig brukt for å holde sammen den doriske *peplos*. Rundt midten av det 6. århundre begynner man å bruke den joniske *chiton*, og ved slutten av det 5. århundre ser vi at det er utelukkende denne sammensydde drakten med knapper på ermene som benyttes, og bruken av draktnåler ble derfor overflødig (Davidson 1952: 277; Dunbabin 1937: 85-86; Hdt. 5.87-88; Lorimer 1950: 336-405; Thiersch 1906: 404). Selv om nålen mer eller mindre forsvinner ut av votivmaterialet i løpet av det 5. århundre, er det ikke nødvendig at øreringer, ringer og armbånd som er uavhengig av drakten forsvinner samtidig

(Philipp 1981: 25). Likevel ser vi at det er en nedgang i dedikasjonen av alle typer smykker etter det 5. århundre. FIGUR 27 viser at den arkaiske perioden står for 70% av alle smykkededikasjoner i Olympia over en periode på 1500 år. Antallet dedikasjoner fra de andre periodene er likevel tilstrekkelig til å vise at dedikasjon av smykker i Olympia ikke totalt opphørte, noe man ville forventet dersom mote eller religion gjennomgikk en radikal endring (Snodgrass 1990: 288). Endring av drakt kan altså være en medvirkende årsak til nedgangen i antallet dedikerte draktnåler, men det forklarer ikke opphøret av andre typer smykkevotiver.

7.2.1 Diskusjon – endring av drakt

Endring av mote eller draktskikk i samfunnet fører til at innbyggerne etter hvert vil adoptere den nye moten og endre bruken av klesdrakt. Å følge moten er et svært synlig tegn på å vise tilhørighet til samfunnet man er en del av, og en måte å distingvere seg på, et aspekt som faller inn under skjæringspunktet mellom *samfunnet* og *giveren* (3). Når det tidligere var vanlig å dedikere draktutstyr til guddommen virker det svært sannsynlig at dedikasjonsmønsteret endrer seg når draktutstyret endres eller at bruken av enkelte typer utstyr opphører, og vi ser at dersom skjæringspunktet mellom *giveren* og *guddommen* (2) berøres vil dette kunne påvirke votivene. Hvorfor andre typer smykker samtidig opphører som votiver er uklart, men kan skyldes en mentalitetsendring overfor religionen og guddommen, og hva man anså som passende votiver.

7.3 Endring av kultpraksis

Endringer i materialet ser ut til å sammenfalle med monumentaliseringen av helligdommene. Så lenge templene var ikke-eksisterende eller bare enkle strukturer ble det gitt rikelig med votiver, men så snart guddommen fikk et monumentalt tempel i imponerende dimensjoner endret dedikasjonene seg til enklere, mer masseproduserte votivgjenstander. Oppføringen av monumentale tempel i helligdommen er en respons til den generelle samfunnsutviklingen.

7.3.1 Fra agrarkult til bykult

De tidligste menneskefigurinene i bronse fra Tegea er unike og enkeltstående objekter. Likevel ser vi at figurinene har mange likhetstrekk, og sett bort fra krigerfigurinene symboliserer alle figurinene fra det 8. og 7. århundre enten fruktbarhet eller makt over natur eller dyr. I jordbrukssamfunn er dette elementer som er svært viktige, og i Tegea ser vi at den tidligste gudinnen Alea hadde i seg elementer fra både Athene, Artemis, Hera og Demeter

(Voyatzis 2002: 164-165). De tidligste menneskefigurinene avbilder ikke nødvendigvis gudinnen(e) selv, men mer deres mytiske egenskaper, noe vi også ser i de andre votivkategoriene. Krigerfigurinene ble dedikert i det 8. århundre, i bystaten Tegeas formative fase. Disse figurinene kan muligens reflektere behovet for beskyttelse i en kritisk fase i byens historie, i tillegg til at de representerer Athenes mer krigerske side.

Fra og med det 6. århundre blir det materielle uttrykket i de arkadiske kultene økende uniform, med blant annet større arkitektonisk likhet mellom templene, assimilering av lokale guddommer med olympiske guder, og en større ensartethet blant votivene (Morgan 1997: 185; Voyatzis 1990: 239). Fra samme tid ser det ut til at det å avbilde selve guddommen blir viktigere enn å kun avbilde noe som kun representerer guddommens egenskaper. Figurinene representerer fortsatt alle guddommens attributter, men i motsetning til tidligere er det nå ”guddommen selv” som presenterer sine egne egenskaper. Det kan se ut til at Athene Alea-kulten opplevde en nedgang i denne perioden, og at en agrarkult som var viktig i byens tidlige historie ikke hadde like stor appell i senere tid (Warden 1992: 55). En annen forklaring er at andre kultur, for eksempel bykulten til Athene Poliatis som Pausanias (8.47.5) nevner, muligens kan ha tatt fokus bort fra Athene Alea-helligdommen. Det rikholdige arkeologiske materialet fra helligdommen, sammen med Pausanias’ omfattende beskrivelse av tempelet, sannsynliggjør likevel at Athene Alea må ha vært den viktigste helligdommen for tegeatene, og ikke Athene Poliatis (Voyatzis 1990: 14), selv om en ikke helt sikkert kan vite hvilken rolle eventuelle andre helligdommer spilte for Tegea før disse lokaliseres og undersøkes arkeologisk.

7.3.2 Fra olympiske guder til assisterende guddommer

Den greske religionen gjennomgikk en endring i løpet av det 5. og 4. århundre, hvor vi ser en viss dreining bort fra de olympiske gudene til et økende engasjement i mysteriekultur, orientalske kultur og kultene til ”assisterende guddommer” som blant annet Asklepios, Pan og nymfene (Burkert 1987b; Philipp 1981: 26; Pleket 1981: 154-155, 166, 176; Snodgrass 1990: 291). Det har blitt foreslått at avledningen innen religionen skyldtes overgangen til et autokratisk styresett i hellenistisk-romersk tid. Den enkeltes forhold til guddommen endres, og ligner etter hvert mer på forholdet man har til statslederne. Man anser guddommen som en hersker og seg selv som dens tjener, og religionen blir dermed mer personlig. Til å begynne med ser dette ut til å ha vært gjeldende i kultene til kun enkelte guddommer og for folk i

spesielt akutt nød, men blir etter hvert et generelt mønster etter som den sosiale strukturen endrer seg (Larson 2001: 125, 177; Pleket 1981: 154-155, 172). Etter arkaisk tid ser vi også at den politiske horisonten utvides. I arkaisk og begynnelsen av klassisk tid er Tegea en selvstyrt bystat, mens senere er byen stort sett del av større statsdannelser og ligaer (se f.eks. Xen. *Hell.* 6.5.6-12). Dette kan være med på å forklare hvorfor typisk lokale kulter ikke hadde den samme funksjonen som tidligere.

Dreiningen til andre guddommer førte til endringer i votivpraksis, og det kan se ut til at det ikke lenger var åpenbart å henvende seg direkte til gudene i de tradisjonelle helligdommene med materielle dedikasjoner og gaver for å fremheve seg selv og vise sin rikdom (Philipp 1981: 26). Monumentaliseringen av helligdommene til de olympiske gudene i det 6. og 5. århundre førte til økt dedikasjon til guddommer og heltekulter som kan knyttes til fruktbarhet, fødsel og helbredelse, og mange nye helligdommer kom til i denne perioden (Forsén 2010: 68). I Tegea ser det ut til at når antallet votiver dedikert i Athene Alea-helligdommen brått gikk ned etter monumentaliseringen i det 7. århundre, overtok Demeter-helligdommen i nabobyen Hagios Sostis dedikasjonene knyttet til fruktbarhets- og naturaspektene (Voyatzis 1990: 271-272). Tusenvis av terrakottafiguriner datert mellom det 6. og 4. århundre har blitt funnet her (Jost 1985: 154-156). Formaliseringen av en statsreligion førte til at votivgavene i statshelligdommene fra og med klassisk tid i hovedsak ble finansiert av staten selv og innflytelsesrike personer, mens *individene* kan se ut til å ha vendt seg til andre kulter og assisterende guddommer (Forsén 2010: 68). Det ser imidlertid ut til at dedikasjonsmønsteret i kultene til de assisterende guddommene også endres etter arkaisk tid (Snodgrass 1990: 291), mens endringen ser ut til å ha skjedd først rundt midten av 4. til midten av 3. århundre i helligdommene til de helbredende guddommene (Aleshire 1989; Forsén 2010: 68)

7.3.3 Diskusjon – endring av kultpraksis

Ved overgangen til en mer formalisert samfunnsstruktur i senarkaisk og klassisk tid ble også religionsutøvelsen underlagt statlig styring i mye større grad enn tidligere. Dersom forholdet i skjæringspunktet mellom *samfunnet* og *guddommen* (1) endrer seg, vil dette også påvirke votivene som staten gir. Sterkere statlig styring og endrede forhold i *samfunnet* vil også påvirke *giverne* (3), og endrede samfunnsforhold vil igjen ha påvirket den enkeltes forhold til religionen og guddommen, og endringer i skjæringspunktet mellom *giveren* og *guddommen*

(2) vil gi seg utslag i votivene som blir gitt til guddommen. Dersom staten overtok arenaen for tilbedelse og fremvisning i helligdommene til de olympiske gudene (1), er det naturlig at privatpersonene fant et annet utløp for behovet for å be om beskyttelse eller fruktbarhet (2). De omgripende samfunnsmessige endringer vi får ved polisdannelsen i løpet av arkaisk tid og konsolideringen av polis i klassisk tid påvirket innbyggerne i bystaten, og når den opprinnelige religionen fra nå av blir mer formalisert og statlig styrt, vil nødvendigvis også votivskikken endre seg for alle impliserte.

De panhellenske helligdommene og statshelligdommene ser fra og med klassisk tid ut til å ha blitt en viktigere arena for staten. Votivene som ble gitt her ser i stor grad ut til å ha reflektert statsanliggender, enten de ble gitt av staten selv eller privatpersoner. Det er her man har mulighet til å vise seg frem. Den personlige, mer nøkterne religionen ser i hovedsak ut til å ha fått sitt utløp i mindre, lokale helligdommer og i helligdommene til assisterende guddommer. Disse helligdommene ser ut til å ha vært mer relevante for personlige behov, og vi ser at votivene gitt her er sammenlignbare med votivene gitt i statshelligdommene i århundrene før. Dette forklarer imidlertid ikke hvorfor vi får en nedgang i votivmaterialet også i disse helligdommene etter klassisk og hellenistisk tid.

7.4 Mentalitetsendring

Ved slutten av arkaisk periode ser det ut til at holdningene til votiv- og dyreoffer endrer seg drastisk. Vi får en nedgang i antallet votiver, og mønstrene i gavegivingen ser ut til å endre seg. Det ser ut til at holdningene til det å gi endres, heller enn at gudenes betydning for byen og innbyggerne endret seg (Warden 1992: 55, 58). Det kan se ut til at ”folk flest” foretrakk å dedikere billigere votiver foran dyrt metall, og fra og med klassisk tid ser staten ut til å være hovedgiver av flotte gaver til gudene, mens individene gir mer nøysomme votiver. Denne endringen indikerer at religionen dreier seg fra å være privat, til å bli et mer offentlig anliggende i overgangen til klassisk tid (Lamb 1929: 144; Whitley 2001: 312-313).

Etymologiske kilder vitner også om en mentalitetsendring rundt gavegiving til gudene etter arkaisk tid. I det 8. århundre ble *agalma* brukt om verdifulle gjenstander som kunne brukes i gaveutveksling. Ordet er knyttet til *agallein* som både betyr ”å utsmykke” og ”å ære”. Fra og med det 5. århundre ser vi imidlertid at *agalma* endrer meningsinnhold, og nå benyttes om gaver til gudene, og aller helst en statue av en guddom plassert i en helligdom. På moderne

gresk betyr *to ágalma* kun "statue" (Gernet 1981: 77; Morris 1986: 12; *Od.* 3. 274, 438; Parker 2004: 276; Philipp 1981: 26). Det språklige støtter altså opp om at det er *konteksten* for å deponere verdigjenstander som endrer seg, heller enn at det forekom et skifte i *årsakene* til å gi gaver. Fremvisning og *conspicuous consumption* var imidlertid fortsatt viktige elementer i forbindelse med dedikasjonen til gudene (Morris 1986: 12). Det kan være vanskelig å se de masseproduserte terrakottagjenstandene som ble vanlig i arkaisk tid som en måte å vise frem sin rikdom på, men hvis en ser på ritualet rundt dedikasjonen som en slags opptreden, en opplevelse delt av hele samfunnet, gir det likevel mening (Antonaccio 2005: 111). Å delta i fellesskapet, og å vise at man forstår skikk og sedvane kan være like viktig for å vise sin tilhørighet til gruppen og sin status i samfunnet, som å gi en dyr gave. Til tross for at det forekommer enkelte endringer innen religionen ved slutten av arkaisk tid ser det altså ut til at en mentalitetsendring har større betydning for nedgangen i dedikasjoner enn noe annet.

7.4.1 Fra ubearbeidede til omgjorte votiver

Mot slutten av arkaisk tid, og ved overgangen til klassisk tid ser vi et skifte fra *ubearbeidede* til *omgjorte* gaver til gudene. Ubearbeidede dedikasjoner er våpen og utstyr, smykker eller leker, altså umodifiserte, sekulære gjenstander som har vært i bruk før dedikasjonen. Dedikasjonen består kun i overgivelsen av gjenstanden til guddommen. Ved overgangen til klassisk tid ser det imidlertid ut til at personlige eiendeler opphørte å bli ansett som passende gaver til gudene, og dedikasjoner spesielt produsert for dedikasjonsformål, slik som statuer, relieffer, inskripsjoner og masseproduserte terrakottafiguriner, ble vanligere. Hvor det før var vanlig at stammer eller stater dedikerte våpen vunnet i krig, gav man i klassisk tid heller en statue. Den samme endringen kan illustreres med kvinner som dedikerte figuriner hvor bestemødrene deres heller ville dedikert smykkene sine. Det må imidlertid påpekes at overgangen ikke var absolutt. Ikke alle arkaiske dedikasjoner var ubearbeidede, og ikke alle post-arkaiske dedikasjoner var omgjorte (Burkert 1987a: 43-50; Parker 2004: 276; Snodgrass 1990: 291-292; Warden 1992: 55-56; Whitley 2001: 312).

Overgangen fra ubearbeidede til omgjorte votiver viser to ting. For det første ser det ut til at man får en mer sofistikert holdning til religionen, og man tar mindre lett på både guden og seg selv ved å gi mer forseggjorte gaver. For det andre må omgjorte votivgjenstander, siden man måtte betale for både råmaterialet og produksjonen av gjenstanden, ha representert en

større økonomisk investering enn ubearbeidede votiver. Overgivelsen av en ubearbeidet gjenstand man allerede var i besittelse av ville antakeligvis ikke engang merkes økonomisk, mens en spesiallaget votivgjenstand er en del av giverens økonomiske rikdom som har blitt *omgjort* til noe annet (Snodgrass 1990: 291-292). Ved overgangen til klassisk tid ser vi altså at verdien til den enkelte votivgjenstand øker, samtidig som at hyppigheten av gaver går ned, noe som indikerer sosio-økonomiske endringer (Morris 1998: 32; Snodgrass 1990: 293-294; Tomlinson 1976: 23). Fremveksten av helligdommer og den blomstrende votivpraksis i det 8. århundre sies blant annet å reflektere oppkomsten av polis og den økte fellesskapsfølelsen i forbindelse med dette. Denne tankegangen vannes imidlertid ut, og i klassisk tid var det ikke uvanlig med både sosial differensiering og polarisering, noe som ser ut til å ha vært en viktig årsak til nedgangen i antallet av votiver (Snodgrass 1990: 294). At dette sammenfaller med økningen av rike statsdedikasjoner samt innførselen av assisterende guddommer kan være med på å forklare den svært brå nedgangen av votiver i greske helligdommer.

7.4.2 Endring av produksjonsmønsteret

Muligheten er tilstede for at produksjonsmønsteret heller enn deponeringsmønsteret endret seg fra arkaisk til klassisk tid, og den brå nedgangen i votivmaterialet kan potensielt forklares av pre-deposisjonelle faktorer. Et eksempel på dette er at produksjonen av tripoder i bronse opphørte tidlig i det 7. århundre. Ved å projisere moderne, funksjonalistiske forklaringsmodeller har en antatt at all tilgjengelig bronse ble prioritert til produksjonen av våpen og funksjonelle over religiøse ”ikke-funksjonelle” gjenstander (Benton 1953: 338-340). Den greske religiøse sfære kan imidlertid sies å være alt annet enn rasjonell, og det er ikke sikkert at dette medfører riktighet. Hypotesen forklarer heller ikke den samtidige nedgangen i dedikasjonen av gjenstander i terrakotta og annet materiale (Snodgrass 1990: 290).

I helligdommer hvor man har funnet nedtegnelser over votiver ser vi at tradisjonen med å dedikere småvotiver i metall fortsatt holdt stand i det 4. århundre, selv om disse ikke har blitt funnet i samtidige eller senere nedgravninger. Dette kan indikere at metalledikasjonene ble mer verdifulle, og at de post-arkaiske votivene dermed hadde større sannsynlighet for å bli plyndret eller smeltet om. Gjenstander av gull og sølv må ha blitt avhendet på en annen måte enn de enklere, ubearbeidede arkaiske dedikasjonene, og det er dermed mindre sannsynlig at de dukker opp i det arkeologiske materialet (Simon 1986: 178; Snodgrass 1990: 293). De

små, masseproduserte votivene fremkommer nesten aldri i de skriftlige kildene, noe som er overraskende med tanke på den omfattende utbredelsen. Skikken med å dedikere små terrakottavotiver var kanskje så vanlig at det den ble oversett av forfatterne (Salapata 2011: 1). En dreining av produksjonen fra billigere til dyrere råstoff kan være med på å forsterke tendensen med en nedgang i votivmateriale etter arkaisk tid, men skikken med å dedikere mengder av smykker og andre ubearbeidede votiver ser også ut til å ha avtatt ved overgangen til klassisk tid.

7.4.3 Økonomisk endring

Institusjonaliseringen av staten førte til at livet i den greske verden fra og med det 7. århundre ble mer kompleks. Blant annet førte koloniene til økt handel og økt rikdom, noe som igjen førte til et større byråkrati og en mer komplisert økonomistyring. Innføringen av mynt lettet dette arbeidet, og mynt ble brukt til å betale for offentlig arbeid, både for håndverkere og materiale, samt leiesoldater. Mynt ble også brukt for å kunne distribuere overskudd til borgerne, og kan sies å være et tegn på overskuddsrikdom (Kraay 1964: 89, 320-328). Det var nødvendig å ha en høyere autoritet som garantist for verdien på myntene, og denne myndigheten var naturlig nok staten (Hill 1899: 78). Det var i tillegg vanlig å slå religiøse motiver på dem, noe som antakeligvis satte myntene under guddommelig beskyttelse mot forfalskninger og svindel. I flere tilfeller ble det også slått mynt i helligdommene (Head 1911: lvi; Hill 1899: 80-81, 107; Macdonald 1905: 20-22, 139, 141). Primærfunksjonen til den tidligste mynt var likevel den politiske funksjonen. Ved å slå mynt ble autoriteten og uavhengigheten til den utmyntende staten fremhevet, og utmyntningen viste at det var staten som konstituerte og regulerte alle områder hvor penger var i bruk, nemlig i de økonomiske, sosiale, politiske og religiøse sfærer (Kurke 1999: 12; Snodgrass 1980:134-135).

Den politiske utviklingen i løpet av arkaisk tid fører til at staten får større makt på bekostning av eliten. Når distribusjonen av edelt metall standardiseres ved innføringen av mynt, ser vi at staten overtar den viktigste sfæren for utveksling av verdier fra eliten. Tidligere hadde aristokratiet monopol på sirkulasjonen av verdifullt metall og kontekstene hvor det opptrådte, men fra og med innføringen av mynt er det byen selv som styrer gaveutvekslingen. Som symbolsk verdi er mynt med på å undergrave den aristokratiske gaveøkonomien og dens sosiale hierarki, og en kan si at mynt representerer en offentlig og mer likeverdig utfordrer til de elitistiske strukturene som var vanlig tidligere (Kurke 1999: 22). Overgangen til en

pengeøkonomi på det greske området fant sted ved slutten av den arkaiske perioden, og sammenfaller altså med tidspunktet hvor vi får en nedgang i antallet dedikerte votivgjenstander. Vi ser at de personlige dedikasjonene viker for masseproduserte gjenstander akkurat slik gaveutvekslingssystemet med sine underliggende sosiale strukturer måtte vike for de mer upersonlige transaksjonene man får med en etablert pengeøkonomi (Warden 1992: 57). Mynt er den ultimate omgjorte dedikasjon, og vi vet fra skriftlige kilder at dedikasjoner ble gitt i mynt (se kapittel 4.3). Det er stor sannsynlighet for at både økonomien i helligdommene og dedikasjonsmønsteret endret seg ved innføringen av pengeøkonomi, og dette kan være en sannsynlig årsak til nedgangen i dedikasjonen av småvotiver til guddommene.

7.4.4 Diskusjon – mentalitetsendring

En mentalitetsendring overfor religionen er nokså tydelig i votivmaterialet. Ved overgangen til klassisk tid ser vi at både staten og privatpersoner i større grad enn før foretrekker å dedikere omgjorte foran ubearbeidede votiver, og dedikasjonsmønsteret endrer seg altså fra rimelige votiver gitt ofte, til dyrere gjenstander gitt sjeldnere. Ved mentalitetsendringer i samfunnet vil dette i første hånd påvirke *innbyggerne* (3), og dernest både forholdet mellom *samfunnet* og *guddommen* (1), samt mellom *giveren* og *guddommen* (2), noe som igjen vil føre til endringer i votivmaterialet. Religionen ble viktigere både for folk flest, og i samfunnet generelt, noe denne mer sofistikerte holdningen overfor guddommen viser. Omgjorte dedikasjoner ble gjerne produsert av mer kostbare råstoffer, noe som også kan være med på å øke inntrykket av en nedgang i antallet votiver. Dyrere votiver ville bli dedikert sjeldnere av både privatpersoner (2) og av staten (1), men siden de gir prestisje, vil dedikasjonene bevares for ettertiden gjennom inventarlistene og andre skriftlige kilder. Også dedikasjonen av mynt er bevart i skriftlige kilder, og innføringen av mynt må ha ført til en av de største mentalitetsendringene i antikken. Med mynt som betalingsmiddel ble alle transaksjoner forenklet, også transaksjoner av det religiøse slaget. Både statens (1) og enkeltpersoners (2) dedikasjoner ble forenklet av innføringen av mynt, enten man dedikerte mynter som et votiv i seg selv, brukte mynter til å betale utgifter i forbindelse med kultutøvelsen, eventuelt brukte mynt til å bekoste større votiver.

8 Avslutning

Formålet med denne undersøkelsen har vært å vise nedgangen i antallet dedikerte votiver i Tegea etter arkaisk tid, samt å søke å komme nærmere årsaken til denne nedgangen. Et annet mål var å undersøke om diakrone endringer i votivmaterialet kan speile sosiale og politiske endringer i samfunnet, og ut fra dette å bestemme om votiver kan egne seg som indikatorer på samfunnsendringer. Det var først og fremst ønskelig å undersøke forholdene i Tegea spesielt, men samtidig finne en metode som kan brukes til analyse av votivmateriale fra andre helligdommer på det greske området.

Kvalitativ og kvantitativ metode ble applisert på materialet fremkommet ved utgravninger i Athene Alea-helligdommen i Tegea. Den kvantitative analysen innebar grafisk fremstilling av materialets diakrone endring for å muliggjøre å knytte variasjonene i materialet til samtidige samfunnsendringer. Den kvalitative analysen ble utført på utvalgte materialgrupper som er sammenlignbare med materiale fra andre helligdommer; herunder figuriner, smykker og keramikk. Undersøkelsen fokuserte også på hvilken rolle votivene spilte i samfunnet, og på bakgrunn av dette ble det fremmet ulike hypoteser til den brå nedgangen i votivmateriale. Hypotesene som ble diskutert som mulige årsaker til nedgangen var ulike post-deposisjonelle prosesser, endring av drakt, endring av kultpraksis og ulike mentalitetsendringer. I innledningen ble en analysemodell presentert som verktøy for å analysere votiver, kulturprosesser og de ulike mentalitetene knyttet til dette. Ved å applisere analysemodellen på hypotesene har jeg diskutert hvilken hypotese, eventuelt kombinasjon av hypoteser, som var mest sannsynlige som årsak til nedgangen i votivmateriale etter arkaisk tid.

Resultatene av analysen viste at antallet votiver økte brått i det 8. århundre, og hadde en minst like brå nedgang etter det 6. århundre. Det kom videre frem at sammensetningen av votivmaterialet endres over tid. Observasjonene bekreftet at Tegea følger den generelle trenden på det greske området. To votivgrupper ble fremhevet som spesielt interessante for analysen av den diakrone utviklingen av votivskikk i helligdommen, nemlig figuriner og smykker. Figurinene av bronse og terrakotta opptrådte samtidig, men mens bronsefigurinene hadde sin høyeste popularitet i det 8. århundre og opphørte etter det 6. århundre, ble flest terrakottafiguriner dedikert ved overgangen fra det 7. til det 6. århundre, og skikken fortsatte helt til det 3. århundre. Det forekom dermed en dreining fra bruken av småvotiver i bronse til

terrakottavotiver. Den forholdsvis store mengden blyfiguriner fra det 7. århundre funnet i Tegea forteller om den interregionale kontakten med Sparta i en svært formativ periode i Tegeas historie. Analysen av smykkevotivene viste at draktnåler av bronse ble dedikert fra og med det 9. til og med det 6. århundre, med høyest popularitet i det 8. århundre og overgangen til det 7. århundre. Dedikasjonen av alle andre typer smykker opphørte etter det 7. århundre.

Det ble videre slått fast at mengden keramikk i Tegea var forholdsvis høy allerede fra og med ca. det 10. århundre, og i likhet med analysen av småvotivene viste analysen av keramikk materialet at det var svært høy aktivitet i helligdommen rundt det 8. århundre. Forekomsten av keramikk materiale opphørte mer eller mindre da det arkaiske tempelet ble oppført, og mengden keramikk ser ut til å være nært knyttet til oppførelsen av det monumentale tempelet i helligdommen. Det faktum at det forekom en økning i keramikk materiale i det 4. århundre da helligdommen igjen manglet en monumental struktur, støtter denne hypotesen. Miniaturer ser ut til å ha blitt dedikert rundt tidspunktene for oppføringen av den første kultbygningen, samt både det arkaiske og det klassiske tempelet, og kan derfor være knyttet til innvielse av kultbygningene.

Analysemodellen ble introdusert for å vise at votivet er sentralt i forståelsen av det antikke samfunnet, og ved å implementere den viser jeg at dersom det forekommer endringer i ett av de berørte skjæringspunktene, enten ved endrede forhold i *samfunnet*, forhold som påvirker *giveren* eller forhold knyttet til *guddommen*, vil dette også påvirke votivet. Ved å benytte analysemodellen som verktøy i diskusjonen av årsakene til nedgangen i votivmateriale, sannsynliggjøres de ulike hypotesene. Den første hypotesen som ble diskutert, at post-deposisjonelle faktorer som rydding, omsmelting eller plyndring av votivene i helligdommen har ført til nedgang i votivmateriale, kan medføre en viss riktighet, siden post-deposisjonelle prosesser vil kunne påvirke materialets representativitet. Post-deposisjonelle prosesser vil imidlertid ikke føre til endringer i *valg* av votiv, så dette punktet dreier seg mer om hvor representativt materialet kan sies å være for ettertiden. Det er dermed ikke sannsynlig at dette er den viktigste årsaken til nedgangen i votivmateriale, men kan ha vært en forsterkende faktor. Den andre hypotesen, at endring av draktskikk kan ha ført til endringer i votivmateriale, er svært sannsynlig. Dersom draktnåler forsvinner ut av bruk virker det logisk at man samtidig slutter å dedikere denne typen votiver. Hypotesen forklarer imidlertid ikke hvorfor dedikeringen av andre typer smykker og figuriner skulle opphøre samtidig, og er dermed ikke en tilfredsstillende forklaring på endringene.

Diskusjonen av den tredje hypotesen, at nedgangen i votivmaterialet skyldes endring i kultpraksis, viser at når statens eller enkeltpersoners forhold til kulten endrer seg vil dette også speiles i endrede votiver. Ved overgangen til klassisk tid får vi sterkere statlig styring i samfunnet, og staten tar i stor grad over den religiøse sfæren som i arkaisk tid og tidligere var mer forbeholdt enkeltpersoner. Staten gav andre typer votiver enn enkeltpersoner, og samtidig ble disse drevet til andre arenaer for å få utløp for sine personlige, religiøse behov. Dette er et godt eksempel på at votivene endres dersom det forekommer endringer i de ulike skjæringspunktene i analysemodellen. Den fjerde og siste hypotesen foreslår at endringene i votivmateriale skyldes mentalitetsendring overfor religionen. Diskusjonen viser at ulike mentalitetsendringer påvirker alle tre skjæringspunktene i analysemodellen, og endringene vil dermed kunne spores i votivmaterialet. Vi får en overgang fra dedikasjonen av *ubearbeidede* gjenstander man allerede eide, til *omgjorte* votiver spesiallagd for dedikering. Samtidig begynner man også å dedikere mynter. Hyppigheten av gaver går ned, samtidig som at hver enkelt gave øker i verdi, og det nye dedikasjonsmønsteret ser dermed ut til å representere en større økonomisk investering enn før. Den økte investeringen i religionen indikerer også at religionsutøvelsen ble viktigere for både stat og enkeltperson.

Resultatene av undersøkelsen viser at årsaken til nedgangen i antall dedikerte votiver i Tegea etter arkaisk tid skyldes en kombinasjon av flere faktorer. Viktigst ser mentalitetsendringen overfor religionen og religionsutøvelsen ut til å være, noe som er nært knyttet til overgangen fra privat hengivelse til mer offentlig styrt religionsutøvelse i statshelligdommene. I kombinasjon med innføringen av mynt og dermed en rasjonalisering av gavegivningen til guddommen, ser dette ut til å være de viktigste årsakene til den sterke nedgangen i antallet dedikerte votiver etter arkaisk tid. Lokalt sammenfaller de diakrone endringene i votivmaterialet med utviklingen av helligdommen til Athene Alea, og helligdommen reflekterer utviklingen av bystaten Tegea. Ved å applisere analysemodellen på resultatene fra undersøkelsen, sannsynliggjøres muligheten for at både utvalget og mengden votiver over tid speiler sosiale og politiske samfunnsendringer. Resultatene kan også appliseres på studiet av andre greske poleis, og analysen bekrefter at votivgjenstander kan fungere som indikatorer på samfunnsendringer i den greske polis.

Litteratur

Alcock, Susan E.

1994 Minding the Gap in Hellenistic and Roman Greece. I *Placing the Gods. Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece*. Redigert av Susan E. Alcock og Robin Osborne, side 247-261. Clarendon Press, Oxford

1995 *Graecia Capta. The Landscapes of Roman Greece*. Cambridge University Press, Cambridge

Aleshire, S. B.

1989 *The Athenian Asklepieion: The People, their Dedications, and the Inventories*. J. C. Gieben, Amsterdam

Alroth, Brita

1988 The Positioning of Greek Votive Figurines. I *Early Greek Cult Practice*, redigert av Robin Hägg, Nanno marinatos og Gullög C. Nordquist, side 195-203. SkrAth, 4°, XXXVIII

1989 *Greek Gods and Figurines. Aspects of the Anthropomorphic Dedications*. Acta Universitatis Upsaliensis, Boreas 18

1998 Changes in Votive Practice? From Classical to Hellenistic. Some Examples. I *Ancient Greek Cult Practice From the Archaeological Evidence*, redigert av Robin Hägg, side 217-228. SkrAth, 8°, XV

Antonaccio, Carla M.

2005 Dedications and the Character of Cult. I *Greek Sacrificial Ritual, Olympian and Chthonian*. Redigert av Robin Hägg og Brita Alroth, side 99-112, SkrAth, 8°, XVIII

Balmuth, Miriam S.

1975 The Critical Moment: The Transition from Currency to Coinage in the Eastern Mediterranean. *World Arch.* Vol. 6, No. 3, side 293-298

Bates, William N.

1911 Archaeological News. *AJA*. Vol. 15, no. 3, side 403-443

Baumbach, Jens David

2004 *The Significance of Votive Offerings in Selected Hera Sanctuaries in the Peloponnese, Ionia and Western Greece*. BAR-IS, 1249

Benton, Sylvia

1953 Further Excavations at Aetos. *BSA*, vol. 48, side 255-361

Bérard, V.

1892 Tégée et la Tégéatide. *BCH*, 16, side 529-549

Bevan, Elinor

1986 *Representations of Animals in Sanctuaries of Artemis and other Olympian Deities*. BAR-IS, 315

1987 The Goddess Artemis, and the Dedication of Bears in Sanctuaries. *BSA*, vol. 82, side 17-21

1988 Ancient Deities and Tortoise-representations in Sanctuaries. *BSA*, vol. 83, side 1-6

1989 Water-Birds and the Olympian Gods. *BSA*, vol. 84, side 163-169

Bilinski, B.

1990 Un pescivendolo olimpionico (Arist. *Rhet.* I 7 1356a - Ps. Simonides fr. 110D). *Nikephoros* 3, side 157-175

Boardman, John

1963 Artemis Orthia and Chronology. *BSA*, vol. LVIII, side 1-7

Boardman, John, Thomas Mannack, Claudia Wagner; Evgenia Vikela, Bjørn Forsén

2004 Greek Dedications: Greek Votive Objects. I *ThesCRA*, vol. 1. Side 281-318. The J. Paul Getty Museum, Los Angeles

Bourdieu, Pierre

1977 *Outline of a Teory of Practice*. Opprinnelig utgitt 1972. Oversatt av forlaget. Cambridge University Press, Cambridge

1995 *Distinksjonen: en sosiologisk kritikk av dømmekraften*. Opprinnelig utgitt 1979. Oversatt av Annick Prieur. Pax, Oslo

Bouzek, Jan

1967 Die Griechisch-Geometrischen Bronzevögel. *Eirene* VI. Side 115-139

Brandt, J. Rasmus

2006 Votives and Veneration: Athena, Helliotis, and Europa at Gortyn. I *Proceedings of the XVIth International Congress of Classical Archaeology, Boston, August 23-26, 2003*, redigert av Carol Mattusch, A. A. Donohue og Amy Brauer, side 44-48. Oxbow Books, Oxford

- Bremer, Jan-Maarten
1998 The Reciprocity of Giving and Thanksgiving in Greek Worship. I *Reciprocity in Ancient Greece*. Redigert av Christopher Gill, Norman Postlethwaite og Richard Seaford, side 127-138. Oxford University Press, Oxford
- Broneer, Oscar
1955 Excavations at Isthmia, 1954. *Hesperia*, vol. 24, no. 2, side 110-141
- Burkert, Walter
1979 *Structure and History in Greek Mythology and Ritual*. University of California Press, Berkeley
1985 *Greek Religion*. Oversatt av John Raffan. Blackwell Publishing, Oxford
1987a Offerings in Perspective. I *Gifts to the Gods*. Redigert av Tullia Linders og Gullög Nordquist, side 43-50. Acta Universitatis Upsaliensis, Boreas 15
1987b *Ancient Mystery Cults*. Harvard University Press
1996 Greek Temple-builders: Who, Where and Why? I *The Role of Religion in the Early Greek Polis*. Redigert av Robin Hägg, side 21-29, SkrAth, 8°, XIV
- Camp, John McK.
1998 *Horses and Horsemanship in the Athenian Agora*. Excavations of the Athenian Agora, Picture Book No. 24, The American School of Classical Studies, Athens
- Carter, Jane Burr
1985 *Greek Ivory-Carving in the Orientalizing and Archaic Periods*. Garland Publishing, New York
- Cartledge, Paul
2002 *Sparta and Lakonia: A Regional History 1300-362 BC*. 2. utgave, opprinnelig utgitt 1979. Routledge, New York
2011 *Ancient Greece. A Very Short Introduction*. Oxford University Press, Oxford
- Christou, Chrysanthos
1968 *Potnia Theron*. Thessaloniki
- Coldstream, J. N.
1968 *Greek Geometric Pottery*. Methuen, London
1973 Knossos. The Sanctuary of Demeter. *BSA Supp*, no. 8, side i-viii, 1-191
1977 *Geometric Greece*. Ernest Benn Limited, London
1983 The Meaning of the Regional Styles in the Eighth Century B.C. I *The Greek Renaissance of the Eighth Century B.C.: Tradition and Innovation*. Redigert av Robin Hägg, side 17-25, SkrAth, 4°, XXX
1984 *The Formation of the Greek Polis*. Westdeutscher Verlag, Düsseldorf
- Cracolici, Vincenzo
2005 Pottery From the Norwegian Arcadia Survey. I *Ancient Arcadia*. Redigert av Erik Østby, Papers from the Norwegian Institute at Athens, no. 8, side 123-129
- Davidson, Gladys R.
1952 The Minor Objects. *Corinth*, Vol. 12, The American School of Classical Studies at Athens
- Davies, John K.
2001 Temples, Credit and the Circulation of Money. I *Money and Its Uses in the Ancient Greek World*. Redigert av Andrew Meadows og Kirsty Shipton, side 117-128. Oxford University Press, Oxford
- Dawkins, R. M.
1929 Ivory and Bone. The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta. *JHS Supp*. vol. 5, redigert av Dawkins, R. M., side 203-248
- Deitrich, B. C.
1988 The Instrument of Sacrifice. I *Early Greek Cult Practice*, redigert av Robin Hägg, Nanno marinatos og Gullög C. Nordquist, side 35-40. SkrAth, 4°, XXXVIII
- Demand, Nancy H.
1990 *Urban Relocation in Archaic and Classical Greece. Flight and Consolidation*. University of Oklahoma Press, Norman
- Dillon, Matthew
1997 *Pilgrims and Pilgrimage in Ancient Greece*. Routledge, London
- Dodwell, Edward
1819 *A Classical and Topographical Tour through Greece during the Years 1801, 1805 and 1806, vol II*. Rodwell and Martin, London
- Donlan, Walter
1997 The Relations of Power in the Pre-State and Early State Polities. I *The Development of the Polis in Archaic Greece*. Redigert av Lynette G. Mitchell og P. J. Rhodes, side 39-48. Routledge, London
- Droop, J. P.
1929 The Bronzes. The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta. *JHS Supp*. vol. 5, redigert av Dawkins, R. M., side 196-202

- Dugas, Charles
1921 Le Sanctuaire d'Aléa Athène avant le IVe Siècle. *BCH* 45, 335-435
- Dugas, Charles, Jules Berchmans og Mogens Clemmensen
1924 *Le Sanctuaire d'Aléa Athène a Tégée au IVe Siècle*. Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris
- Dunbabin, T. J.
1937 Εχθρη παλαιη. *BSA*, vol. 37, side 83-91
- Dörpfeld, W.
1883 Untersuchungsausgrabungen in Tegea. *AM*, VIII, side 274-285
- Festugière, André-Jean
1976 'ΑΝΘ' ΩΝ. La formule "en échange de quoi" dans la prière grecque hellénistique. *RSPH*, 60, side 369-418
- Finley, M. I.
1985 *The Ancient Economy*. 2. utgave, opprinnelig utgitt 1973. University of California Press, Berkeley
- Foley, Anne
1988 The Argolid 800-600 B.C.: An Archaeological Survey. *Studies in Mediterranean Archaeology* vol. LXXX. Paul Åströms Förlag, Göteborg
- Forsén, Björn
2000 Population and Political Strength of Some Southeastern Arkadian Poleis. I *Further Studies in the Ancient Greek Polis*. Redigert av Pernille Flensted-Jensen. CPC Papers 5: Historia Einzelschriften 138, Stuttgart
2010 The Contribution of the Non-Written Sources. I *A Companion to the Classical Greek World*. Redigert av Konrad H. Kinzl, side 64-83
- Foxhall, Lin
2000 The Running Sands of Time: Archaeology and the Short Term. *WorldArch*, vol. 31 (3), Human Lifecycles, side 484-498
- Frielinghaus, Heide
2006 Deliberate Damage to Bronze Votives in Olympia during Archaic and Early Classical Times. I *Proceedings of the XVIth International Congress of Classical Archaeology, Boston, August 23-26, 2003*, redigert av Carol Mattusch, A. A. Donohue og Amy Brauer, side 36-38. Oxbow Books, Oxford
- Furtwängler, Adolf, Ernst Curtius og Friedrich Adler
1890 Die Bronzen und die übrigen kleineren Funde von Olympia. *OIForsch* IV, Verlag von Asher & Co, Berlin
- Gates, Charles
2003 *Ancient Cities. The Archaeology of Urban Life in the Ancient near East and Egypt, Greece and Rome*. Routledge, Oxon
- Gehrig, Ulrich
1964 Die geometrischen Bronzen aus dem Heraion von Samos. Avhandling, Berlin
- Gernet, Louis
1981 *The Anthropology of Ancient Greece*. Oversatt av John Hamilton, S. J. og Blaise Nagy. The Johns Hopkins University Press, Baltimore/London
- Gomes, C. H. De Carvalho
1995 Xouthias, Son of Philakhaïos. On IG V.2 159 and its Possible Historical Placement. *ZPE* 108, side 103-106
- Graeber, David
2001 *Toward an Anthropology of Value. The False Coin of Our Own Dreams*. Palgrave Macmillan, New York
- Hammond, Leslie
1998 *The Miniature Votive Vessels from the Sanctuary of Athene Alea at Tegea*. Doktorgradsavhandling, University of Missouri, Columbia. University Microfilms International, Ann Arbor
- Hansen, Mogens Herman
1988 *Three Studies in Athenian Demography*. Historisk-Filosofiske meddelelser 56. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab.
2004 Introduction. I *An Inventory of Archaic and Classical poleis: an investigation conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*. Redigert av Mogens Herman Hansen og Thomas Heine Nielsen, side 1-153. Oxford University Press, Oxford
2006 *Polis. An Introduction to the Ancient Greek City-State*. Oxford University Press, Oxford
- Hansen, Mogens Herman og Thomas Heine Nielsen (red.)
2004 *An Inventory of Archaic and Classical poleis: an investigation conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*. Oxford University Press, Oxford

- Head, Barclay
1911 *Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatics*. Clarendon Press, Oxford
- Heilmeyer, Wolf-Dieter
1972 *Frühe Olympische Tonfiguren*. OIForch VII. Verlag Walter de Gruyter & Co, Berlin
- Higgins, R. A.
1963 *Greek Terracotta Figurines*. The Trustees of the British Museum, London
1967 *Greek Terracottas*. Methuen, London
- Hill, G. F.
1899 *A Handbook of Greek and Roman Coins*. Macmillan and Co., London
- Hodder, Ian
1982 *Symbols in Action: Ethnoarchaeological Studies of Material Culture*. Cambridge University Press, Cambridge
- Hodkinson, Stephen
2000 *Property and Wealth in Classical Sparta*. Duckworth, London
- Hylland-Eriksen, Thomas
1995 Etterord. I *Gaven. Utvekslingens form og årsak i arkaiske samfunn*. Opprinnelig utgitt 1923/24. Oversatt av Thomas Hylland-Eriksen, side 223-231. Cappelen Akademisk Forlag AS, Oslo
- Ingvaldsen, Håkon
2014 The Excavation at Tegea: The Numismatic Material. I *Tegea I: Investigations in the Temple of Athene Alea, 1990-1994*. Redigert av Erik Østby, Monographs from the Norwegian Institute at Athens no. X, under utgivelse
- Iozzo, Mario
2014 Archaic and Later Pottery from the Northern Sector. I *Tegea II: Investigations in the Northern Sector*. Redigert av Erik Østby, Monographs from the Norwegian Institute at Athens no. XI, under utgivelse
- Isager, Signe
1992 Sacred Animals in Classical and Hellenistic Greece. I *Economics of Cult in the Ancient Greek World*. Redigert av Tullia Linders og Brita Alroth, side 15-20. Acta Universitatis Upsaliensis, Boreas 21
- Isager, Signe og Jens Erik Skydsgaard
1995 *Ancient Greek Agriculture. An introduction*. Routledge, London
- Jacobsthal, Paul
1951 The Date of the Ephesian Foundation-Deposit. *JHS*, LXXI, side 85-95
1956 *Greek Pins and their Connexions with Europe and Asia*, Clarendon Press, Oxford
- Jenkins, R. J. H.
1931 Archaic Argive Terracotta Figurines to 525 B.C. *BSA*, vol. 32, side 23-40
- Jost, Madeleine
1985 *Sanctuaires et cultes d'Arcadie*. Études Péloponnésienes 9
- Keller, Otto
1913 *Die Antike Tierwelt. Zweiter Band*. Verlag von Wilhelm Engelmann, Leipzig
- Kilian, Klaus
1975 *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit*. PBF, XIV, 2
- Kilian-Dirlmeier, Imma
1979 *Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit*. PBF, XI, 2
1984 *Nadeln der frühhelladischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes*. PBF, XIII, 8
1985 Fremde Weihungen in griechischen Heiligtümern vom 8. bis zum Beginn des 7. Jahrhunderts v. Chr. *JbZMusMainz*, 32, side 215-254
- Kraay, Colin M.
1964 Hoards, Small Change and the Origin of Coinage. *JHS*. LXXXIV, side 76-91
1976 *Archaic and Classical Greek Coins*. Methuen, London
- Kron, Uta
1996 Priesthoods, Dedications and Euergetism: What Part Did Religion Play in the Political and Social Status of Greek Women? I *Religion and Power in the Ancient Greek World*. Redigert av Pontus Hellström og Brita Alroth, side 139-182. Acta Universitatis Upsaliensis, Boreas 24
- Kurke, Leslie
1999 *Coins, Bodies, Games, and Gold. The Politics of Meaning in Archaic Greece*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey
- Kyrieleis, Helmut
1988 Offerings of 'the Common Man' in the Heraion at Samos. I *Early Greek Cult Practice*, redigert av Robin Hägg, Nanno Marinatos og Gullög C. Nordquist, side 215-221. *SkrAth*, 4°, XXXVIII
1993 The Heraion at Samos. I *Greek Sanctuaries. New Approaches*. Redigert av R. Hägg og N. Marinatos, side 125-153, Routledge, London

- La Geniere, Juliette de og Vincent Jolivet
2003 *Cahiers de Claros II. L'aire des sacrifices*. Editions Recherche sur les Civilizations, Paris
- Lamb, Winifred
1926 Arcadian Bronze Statuettes. *BSA*, vol. XXVII, side 133-148. Macmillan & Co, London
1927 Sparta. Bronzes from the Acropolis. *BSA*, vol. XXVIII, side 82-106
1929 *Greek and Roman Bronzes*. Methuen, London
- Langdon, Susan
1984 *Art, Religion, and Society in the Greek Geometric Period: Bronze Anthropomorphic Votive Figurines*. Doktorgradsavhandling, Indiana University. University Microfilms International, Ann Arbor
1987 Gift Exchange in the Geometric Sanctuaries. I *Gifts to the Gods*. Redigert av Tullia Linders og Gullög Nordquist, side 107-113. Acta Universitatis Upsaliensis, Boreas 15
1990 From Monkey to Man: The Evolution of a Geometric Sculptural Type. *AJA*, vol. 94, no. 3, side 407-424
- Larson, Jennifer Lynn
2001 *Greek Nymphs: Myth, Cult, Lore*. Oxford University Press, New York
2009 Arms and Armor in the Sanctuaries of Goddesses: A quantitative Approach. I *Le donateur, l'offrande et la déesse*. Redigert av Clarisse Prêtre, side 123-133. Kernos Supplément 23
- Lindenlauf, Astrid
2006 Recycling of Votive Offerings in Greek Sanctuaries. Epigraphical and Archaeological Evidence. I *Proceedings of the XVIth International Congress of Classical Archaeology, Boston, August 23-26, 2003*, redigert av Carol Mattusch, A. A. Donohue og Amy Brauer, side 30-32. Oxbow Books, Oxford
- Linders, Tullia
1987 Gods, Gifts, Society. I *Gifts to the Gods*. Redigert av Tullia Linders og Gullög Nordquist, side 115-122. Acta Universitatis Upsaliensis, Boreas 15
1991 The Melting Down of Discarded Metal Offerings in Greek Sanctuaries. *ScAnt*. 3-4, 1989-1990, side 281-285
1992 Sacred Finances: Some Observations. I *Economics of Cult in the Ancient Greek World*. Redigert av Tullia Linders og Brita Alroth, side 9-13. Acta Universitatis Upsaliensis, Boreas 21
1996 Ritual Display and the Loss of Power. I *Religion and Power in the Ancient Greek World*. Redigert av Pontus Hellström og Brita Alroth, side 121-124. Acta Universitatis Upsaliensis, Boreas 24
- Lorimer, Hilda Lockhart
1950 *Homer and the Monuments*. Macmillan, London
- Macdonald, George
1905 *Coin Types. Their Origin and Development*. James Maclehose and Sons, Glasgow
- Marakas, Gemma
2007 Sanctuaries and their Surroundings. The Role of 'Space' in Religion of the Late Bronze Age to Early Iron Age of Greece. *Rosetta* 2, side 1-20
- Marinatos, Nannó
1993 What Were Greek Sanctuaries? A Synthesis. I *Greek Sanctuaries. New Approaches*. Redigert av R. Hägg og N. Marinatos, side 228-233. Routledge, London
2000 *The Goddess and the Warrior. The Naked Goddess and Mistress of Animals in Early Greek Religion*. Routledge, London
- Mauss, Marcel
1995 *Gaven. Utvekslingens form og årsak i arkaiske samfunn*. Opprinnelig utgitt 1923/24. Oversatt av Thomas Hylland Eriksen. Cappelen Akademisk Forlag AS, Oslo
- Milchhöfer, Arthur
1880 Untersuchungsausgrabungen in Tegea. *AM*, V, side 52-69
- Momrak, Kristoffer
2008 Når blir en polis en polis? I *Fra palass til polis. Den greske verden mellom bronsealdersivilisasjoner og bystatskultur*. Redigert av Jon W. Iddeng, side 212-224. Skrifter utgitt av det norske institutt i Athen, bind 7
- Morgan, Catherine
1990 *Athletes and Oracles. The Transformation of Olympia and Delphi in the Eight Century BC*. Cambridge University Press, Cambridge
1997 The Archaeology of Sanctuaries in Early Iron Age and Archaic *Ethne*. A Preliminary View. I *The Development of the Polis in Archaic Greece*. Redigert av Lynette G. Mitchell og P. J. Rhodes, side 168-198. Routledge, London
2003 *Early Greek States Beyond the Polis*. Routledge, London

- Morris, Ian
- 1986 Gift and Commodity in Archaic Greece. *Man*, New Series, Vol. 21, No. 1, side 1-17
 - 1987 *Burial and Ancient Society. The Rise of the Greek City-State*. Cambridge University Press, Cambridge
 - 1997 The Art of Citizenship. I *New Light on a Dark Age*. Redigert av Susan Langdon, side 9-43. University of Missouri Press, Columbia
 - 1998 Archaeology and Archaic Greek History. I *Archaic Greece. New Approaches and New Evidence*. Redigert av Nick Fisher og Hans van Wees, side 1-91, Duckworth, London
 - 2007 Early Iron Age Greece. I *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*. Redigert av Walter Scheidel, Ian Morris og Richard P. Saller, side 211-241. Cambridge University Press, Cambridge
- Murray, Oswyn
- 1990 Cities of Reason. I *The Greek City From Homer to Alexander*. Redigert av Oswyn Murray og Simon Price, side 1-25, Clarendon Press, Oxford
- Nielsen, Thomas Heine
- 2004 Arkadia. I *An Inventory of Archaic and Classical poleis: an investigation conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*. Redigert av Mogens Herman Hansen og Thomas Heine Nielsen, side 505-539. Oxford University Press, Oxford
- Nilsson, Martin Persson
- 1950 *The Minoan-Mycenaean Religion and Its Survival in Greek Religion*. Biblo & Tannen Publishers, New York
- Nordquist, Gullög
- 1999 Early Cult in the Sanctuary of Athene Alea at Tegea, Arcadia. *Proceedings of the XVth International Congress of Classical Archaeology*, Amsterdam, July 12th-17th, 1998, side 282-284, Allard Pierson Series, vol. 12
 - 2002 Evidence for Pre-Classical Cult Activity Beneath the Temple of Athena Alea at Tegea. I *Peloponnesian Sanctuaries and Cults*. Redigert av Robin Hägg, side 149-158. SkrAth, 4°, XLVIII
 - 2005 A house for Athena? I *Ancient Arcadia*. Redigert av Erik Østby, side 151-166. Papers from the Norwegian Institute at Athens, no. 8
- Norman, Naomi J.
- 1984 The Temple of Athene Alea at Tegea. *AJA*, Vol. 88, No. 2, s. 169-194
- Osborne, Robin
- 1996 *Greece in the Making. 1200-479 BC*. 2. utgave, 2009. Routledge, Cambridge
 - 2004 Hoards, votives, offerings: the archaeology of the dedicated object. *WorldArch*. Vol. 36 (1), side 1-10
 - 2005 What is Urbanization? I *Mediterranean Urbanization 800-600 BC*. Redigert av Robin Osborne og Barry Cunliffe, side 1-16, ProcBritAc, 126
- Pakkanen, Jari
- 1998 *The Temple of Athena Alea at Tegea. A Reconstruction of the Peristyle Column*. Publications by the Department of Art History at the University of Helsinki, no. XVII, in co-operation with the Finnish Institute at Athens
- Papadopoulos, John K.
- 2012 Money, Art, and the Construction of Value in the Ancient Mediterranean. I *The Construction of Value in the Ancient World*. Redigert av John K. Papadopoulos og Gary Urton, side 261-287. Cotsen Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles
- Papadopoulos, John K. og Gary Urton
- 2012 Introduction. I *The Construction of Value in the Ancient World*. Redigert av John K. Papadopoulos og Gary Urton, side 1-47. Cotsen Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles
- Parker, Robert
- 1998 Pleasing Thighs: Reciprocity in Greek Religion. I *Reciprocity in Ancient Greece*. Redigert av Christopher Gill, Norman Postlethwaite og Richard Seaford, side 105-125. Oxford University Press, Oxford
 - 2004 Greek Dedications. Introduction, literary and epigraphical sources. I *ThesCRA* vol. 1. Side 269-281. The J. Paul Getty Museum, Los Angeles
- Payne, Humphrey
- 1940 Bronzes from the Temenos of Hera Limenia. I *Perachora I*. Skrevet av Humphrey Payne, redigert av T. J. Dunbabin, side 123-190. The Clarendon Press, Oxford
- Pedley, John
- 2005 *Sanctuaries and the Sacred in the Ancient Greek World*. Cambridge University Press, Cambridge

- Philipp, Hanna
1981 *Bronzeschmuck aus Olympia*. Olforsch XIII. Verlag Walter de Gruyter & Co, Berlin
- Pleket, H. W.
1981 Religious History as the History of Mentality. I *Faith, Hope and Worship. Aspects of Religious Mentality in the Ancient World*. Redigert av H. S. Versnel, side 152-192, E. J. Brill, Leiden
- Polanyi, Karl
1968 *Primitive, Archaic, and Modern Economies: Essays*. Redigert av George Dalton. Beacon Press, Boston
- Polignac, François de
1995 *Cults, Territory, and the Origins of the Greek City-State*. Opprinnelig utgitt 1984. Oversatt av Janet Lloyd, The University of Chicago Press, Chicago og London
- Porter, James I.
2012 The Value of Aesthetic Value. I *The Construction of Value in the Ancient World*. Redigert av John K. Papadopoulos og Gary Urton, side 336-353. Cotsen Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles
- Pretzler, Maria
1999 Myth and History at Tegea – Local Tradition and Community Identity. I *Defining Ancient Arcadia*. Redigert av Thomas Heine Nielsen og James Roy, side 89-129. CPC Acts, vol. 6
- Raubitschek, Isabelle Kelly
1998 *Isthmia. Volume VII. The Metal Objects (1952-1989)*. The American School of Classical Studies at Athens, Princeton, New Jersey
- Risberg, Christina
1992 Metal-Working in Greek Sanctuaries. I *Economics of Cult in the Ancient Greek World*. Redigert av Tullia Linders og Brita Alroth, side 33-40. Acta Universitatis Upsaliensis, Boreas 21
- Robinson, E. S. G.
1951 Coins from the Ephesian Artemision Reconsidered. *JHS*, LXXI, side 157-167
- Rolley, Claude
1969 Monuments figurés. Les statuettes de bronze. *FdD*, 5:2
- Rouse, William Henry Denham
1902 *Greek Votive Offerings*. Cambridge University Press, Cambridge
- Rova, Elena
2008 Mirror, Distaff, Pomegranate, and Poppy Capsule: On the Ambiguity of some Attributes of Women and Goddesses. I *Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East, 29 March-3 April 2004, Freie Universität Berlin: The reconstruction of environment: natural resources and human interrelations through time. Art history: visual communication*, side 557-570
- Rowlands, M. J.
1971 The Archaeological Interpretation of Prehistoric Metalworking. *WorldArch*, Vol. 3 (2), Archaeology and Ethnography, side 210-224
- Roy, James
1999 The Economies of Arcadia. I *Defining Ancient Arcadia*. Redigert av Thomas Heine Nielsen og James Roy, side 320-381. CPC Acts, Vol. 6
- Salapata, Gina
2011 The More the Better? Votive Offerings in Sets. *ASCS Selected Proceedings* 32, redigert av Anne Mackay (asc.org.au/news/asc32/Salapata.pdf aksessert 26.03.12)
- Schachter, Albert
1992 Policy, Cult, and the Placing of Greek Sanctuaries. I *Le Sanctuaire Grec*. Redigert av Albert Schachter, side 1-64. Fondation Hardt, Geneve
- Schaps, David M.
2004 *The Invention of Coinage and the Monetization of Ancient Greece*. The University of Michigan Press, Ann Arbor
- Schaus, Gerald P.
1992 Pottery from the Sanctuary: A Question of Function. *Expedition* Vol. 34, no. 1-2, side 24-33
- Seaford, Richard
2004 *Money and the Early Greek Mind. Homer, Philosophy, Tragedy*. Cambridge University Press, Cambridge
- Shanks, Michael og Christopher Tilley
1992 *Re-Constructing Archaeology – Theory and Practice*. Routledge, London
- Simon, Christopher George
1986 The Archaic Votive Offerings and Cults of Ionia. Doktorgradsavhandling, University of California, Berkeley. University Microfilms International, Ann Arbor

- Sinn, Ulrich
 1988 Der kult der Aphaia auf Aigina. I *Early Greek Cult Practice*, redigert av Robin Hägg, Nanno Marinatos og Gullög C. Nordquist, side 149-159. SkrAth, 4°, XXXVIII
 1992 The Sacred Herd of Artemis at Lusoï. I *The Iconography of Greek Cult in the Archaic and Classical Periods*. Redigert av Robin Hägg, side 177-187. Kernos Supplément 1
- Smith, Adam
 1993 [1776] *An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Kommentert av Laurence Dickey. Hackett Publishing co., Indianapolis
- Snodgrass, Anthony M.
 1964 *Early Greek Armour and Weapons*. Edinburgh University Press, Edinburgh
 1980 *Archaic Greece. The Age of Experiment*. University of California Press, Berkeley
 1986 Interaction by Design: The Greek City State. I *Peer Polity Interaction and Socio-Political Change*. Redigert av Colin Renfrew og John F. Cherry, side 47-58, Cambridge University Press, Cambridge
 1990 The Economics of Dedication at Greek Sanctuaries. *ScAnt*, 3-4, 1989-1990, side 287-294
 1991 Archaeology and the Study of the Greek City. I *City and Country in the Ancient World*. Redigert av John Rich og Andrew Wallace-Hadrill, side 1-24, Routledge, London
 2000 *The Dark Age of Greece*. Edinburgh University Press Ltd., Edinburgh
- Sokolowski, Franciszek
 1954 Fees and Taxes in the Greek Cults. *HTR*, Vol. 47, No. 3, side 153-164
- Sourvinou-Inwood, Christiane
 1988 Further Aspects of Polis Religion. *AION(archeol)*, X. Side 259-274
 1990 What is Polis Religion? I *The Greek City From Homer to Alexander*. Redigert av Oswyn Murray og Simon Price, side 295-322, Clarendon Press, Oxford
 1993 Early Sanctuaries, the Eighth Century and Ritual Space. I *Greek Sanctuaries. New Approaches*. Redigert av R. Hägg og N. Marinatos, side 1-17, Routledge, London
- Spivey, Nigel
 1996 *Understanding Greek Sculpture. Ancient Meanings, Modern Readings*. Thames and Hudson, London
- Starr, Chester G.
 1977 *The Economic and Social Growth of Early Greece 800-500 B.C.* Oxford University Press, New York
- Straten, Folkert T. van
 1981 Gifts For the Gods. I *Faith, Hope and Worship. Aspects of Religious Mentality in the Ancient World*. Redigert av H. S. Versnel, side 65-151, E. J. Brill, Leiden
 1992 Votives and Votaries in Greek Sanctuaries. I *Le Sanctuaire Grec*. Redigert av Albert Schachter, side 248-290. Fondation Hardt, Geneve
- Strøm, Ingrid
 1992 Obeloi of Pre- or Proto-Monetary Value in the Greek Sanctuaries. I *Economics of Cult in the Ancient Greek World*. Redigert av Tullia Linders og Brita Alroth, side 41-51. Acta Universitatis Upsaliensis, Boreas 21
 1995 The Early Sanctuary of the Argive Heraion and its External Relations (8th.-Early 6th. Cent. B.C.). I *ProcDanInstAth*, 1, side 37-127
- Stubbings, J. M.
 1962 Ivories. I *Perachora* II. Redigert av T. J. Dunbabin. Oxford University Press, Oxford
- Tarditi, Chiara
 2005 The Sanctuary of Athena Alea at Tegea. I *Ancient Arcadia*. Redigert av Erik Østby, side 197-208. Papers from the Norwegian Institute at Athens, no. 8
- Thiersch, Hermann
 1906 III. Bronzen. I *Aegina. Das Heiligtum der Aphaia*. Redigert av Adolf Furtwängler, side 390-423. Verlag der K. B. Akademie der wissenschaften in Kommission des G. Franz'schen Verlags (J. Roth), München
- Tomlinson, R. A.
 1976 *Greek Sanctuaries*. Paul Elek, London
- Treister, Michail Yu
 1996 *The Role of Metals in Ancient Greek History*. E. J. Brill, Leiden
- Tsatskheladze, Gocha R. og V. N. Vashakidze
 1994 Terracotta Figures of Animals from Colchis. *DHA*, vol. 20, no. 1, side 109-125
- Vlassopoulos, Kostas
 2007 *Unthinking the Greek Polis. Ancient Greek History Beyond Eurocentrism*. Cambridge University Press, Cambridge

- Voyatzis, Mary E.
 1990 *The Early Sanctuary of Athene Alea at Tegea and Other Archaic Sanctuaries in Arcadia*. Paul Åströms Förlag, Göteborg
 1992 Votive Riders Seated Side-Saddle at Early Greek Sanctuaries. *BSA*, vol. 87, side 259-279
 1999 The Role of Temple Building in Consolidating Arkadian Communities. I *Defining Ancient Arcadia*. Redigert av Thomas Heine Nielsen og James Roy, side 130-168. CPC Acts, Vol. 6
 2002 An Analysis of Votive Types Recently Found at Tegea. I *Peloponnesian Sanctuaries and Cults*. Redigert av Robin Hägg, side 159-169. *SkrAth*, 4°, XLVIII
 2004 The Cult of Athene Alea at Tegea and its Transformation over Time. I *Celebrations, Sanctuaries and Vestiges of Cult Activity*. Redigert av Michael Wedde, side 187-206. Papers from the Norwegian Institute at Athens, vol. 6
 2014a Objects From the Temple Excavation. I *Tegea I: Investigations in the Temple of Athene Alea, 1990-1994*. Redigert av Erik Østby, Monographs from the Norwegian Institute at Athens no. X, under utgivelse
 2014b Pottery From the Temple Excavation. I *Tegea I: Investigations in the Temple of Athene Alea, 1990-1994*. Redigert av Erik Østby, Monographs from the Norwegian Institute at Athens no. X, under utgivelse
 2014c Objects from the Northern Sector. I *Tegea II: Investigations in the Northern Sector*. Redigert av Erik Østby, Monographs from the Norwegian Institute at Athens no. XI, under utgivelse
- Wace, A. J. B.
 1929 The Lead Figurines. I The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta. *JHS Supp.* vol. 5, redigert av Dawkins, R. M., side 249-284
- Warden, P. Gregory
 1992 Gift, Offering, and Reciprocity. *Expedition* Vol. 34, no. 1-2, side 50-58
- Whitley, James
 2001 *The Archaeology of Ancient Greece*. Cambridge University Press, Cambridge
- Zaidmann, Louise Bruit og Pauline Schmitt Pantel
 1992 *Religion in the Ancient Greek City*. Oversatt av Paul Cartledge. Cambridge University Press, Cambridge
- Zuiderhoek, Arjan
 2009 *The Politics of Munificence in the Roman Empire: Citizens, Elites, and Benefactors in Asia Minor*. Cambridge University Press, Cambridge
- Ødegård, Knut
 2005 The Topography of Ancient Tegea: New Discoveries and Old Problems. I *Ancient Arcadia*. Redigert av Erik Østby, side 209-218. Papers from the Norwegian Institute at Athens, no. 8
 2008 Synoikisme og bygrunnleggelse i Tegea i arkaisk tid. I *Fra palass til polis. Den greske verden mellom bronsealdersivilisasjoner og bystatskultur*. Redigert av Jon W. Iddeng, side 212-224. Skrifter utgitt av det norske institutt i Athen, bind 7
 2010 En antikk by trer frem. Norsk arkeologisk forskning og byen Tegea. *Viking*, LXXIII, side 173-178
- Østby, Erik
 1986 The Archaic Temple of Athene Alea at Tegea. *OpAth*, XVI:7, side 75-102
 1997 Early Iron Age in the Sanctuary of Athena Alea at Tegea: Recent Investigations. *ActaAArtHist* 9, side 97-107
 2005 Archaic Temple Architecture in Arcadia. I *Ancient Arcadia*. Redigert av Erik Østby, side 493-506. Papers from the Norwegian Institute at Athens, no. 8
- Østby, E., J.-M. Luce, G. C. Nordquist, C. Tarditi og M. E. Voyatzis
 1994 The Sanctuary of Athene Alea at Tegea: First Preliminary Report (1990-1992). *OpAth* XX:8, side 89-141

Appendiks A: Tabeller

<i>Helligdom: gjenstand/Datering</i>	<i>11. og 10. århundre</i>	<i>9. og tidlig 8. århundre</i>	<i>Senere 8. og 7. århundre</i>
Lindos: fibulae	0	52	1 540
Lindos: nåler	0	0	42
Pherai: fibulae	0	2	1 783
Pherai: nåler	1	4	37
Hymettos: vaser	69	116	965
Kombothekra: terrakottagjenstander	0	18	21
Tegea: vaser ¹⁶	0	21	75
Totalt	70	213	4 463

TABELL 1: Økende antall dedikasjoner i helligdommer over hele det greske området, 11. til 7. århundre

<i>Helligdom: gjenstand/Datering</i>	<i>11. og 10. århundre</i>	<i>9. århundre</i>	<i>8. århundre</i>
Delphi: bronsefiguriner	0	1	152
Mount Ptoön: bronsetripoder	0	0	7
Delos: bronsevotiver	0	1	19
Olympia: terrakottafiguriner	10	21	837
Totalt	10	23	1015

TABELL 2: Økende antall dedikasjoner i helligdommer over hele det greske området, 11. til 8. århundre

<i>Datering</i>	<i>Skulptur</i>	<i>Vaser</i>	<i>Smykker</i>	<i>Tripoder</i>	<i>Totalt</i>
1000-800	0	0	3	0	3
800-700	1	1	7	6	15
700-600	4	32	26	20	82
600-500	12	58	34	9	113
500-400	11	21	7	1	40
400-300	6	10	13	0	29

TABELL 3: Antallet bronsegjenstander deponert i helligdommen til Poseidon i Isthmia

¹⁶ Tallene fra Tegea er basert på utgravningene til Dugas publisert i 1921, og tar ikke hensyn materiale fremkommet ved de norske utgravningene fra 1990-1994. Jeg velger likevel å ta med referansen siden den fremhever poenget om en plutselig økning i votivmateriale på dette tidspunktet. Nyere funn viser at keramikk materialet strekker seg lengre tilbake i tid, men økningen er likevel plutselig, se kapittel 6.

<i>Datering</i>	<i>Periode</i>	<i>Antall</i>	<i>Antall pr år</i>
? ¹⁷ -650	Lead 0	23	-
650-620	Lead I	5 719	191
620-560 ¹⁸	Lead II	9 548	239
560-500	Lead III og IV	68 822	860
500-425	Lead V	10 617	152
425-250	Lead VI	4 773	27

TABELL 4: Antallet blyfiguriner deponert i helligdommen til Artemis Orthia nær Sparta

<i>Periode</i>	<i>Antall</i>
1050-750	49
750-450	948
450-150	77
150-150 e.Kr.	72
150-450 e.Kr.	184

TABELL 5: Endring av smykkededikasjoner i Olympia

¹⁷ Wace (1929) oppgir at perioden *Lead 0* er de siste årene av det 8. århundre

¹⁸ Snodgrass (1990) og Whitley (2001) angir perioden *Lead II* til 620-560, og periodene *Lead III/IV* til 560-500. Hodkinson (2000) angir periodene til å slutte og starte i 580.

Appendiks B: Gjenstandsfunn

Tempel	EH	LH	11.	11.-9.	9.	9.-8.	8.	8.-7	7.	7.-6.	6.	6.-5.	5.	5.-4.	4.	4.-3.	3.	Bys.	Udat.	Total
Menneskefigurer, bronse	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Dyrefigurer, bronse	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Fuglefigurer, bronse	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Nåler, bronse	-	-	-	-	-	2	8	27	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	46
Spiker, bronse	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Ringer, bronse	-	-	-	-	1	7	3	52	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	64
Fibulae, bronse	-	-	-	-	-	-	1	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4
Perler, bronse	-	-	-	-	-	-	8	19	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	28
Plater og bånd, bronse	-	-	-	-	-	2	2	31	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	35
Runde skiver, bronse	-	-	-	-	2	1	8	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	17
Anheng, bronse	-	-	-	-	-	-	3	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8
Miniatyrvåpen, bronse	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Andre gjenstander, bronse	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	4
Jern	-	-	-	-	-	-	3	12	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	15
Gull	-	-	-	-	-	6	5	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	16
Bly	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Dyrefigurer, terrakott a	-	-	-	-	-	-	3	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4
Menneskefigurer, terrakott a	-	5	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	9
Andre gjenstander, terrakott a	-	1	-	2	2	10	1	11	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	28
Bei n	-	-	-	-	-	-	-	16	13	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	29
Glass	-	-	-	-	-	-	1	17	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	19
Stein	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Total	0	6	0	2	5	28	48	209	21	0	0	0	1	0	1	0	0	0	10	331

TABELL 6: Gjenstander fra utgravningen i tempelet 1990-94

<i>Nord for tempelet</i>	<i>EH</i>	<i>LH</i>	<i>11.</i>	<i>11.-9.</i>	<i>9.</i>	<i>9.-8.</i>	<i>8.</i>	<i>8.-7</i>	<i>7.</i>	<i>7.-6.</i>	<i>6.</i>	<i>6.-5.</i>	<i>5.</i>	<i>5.-4.</i>	<i>4.</i>	<i>4.-3.</i>	<i>3.</i>	<i>Bys.</i>	<i>Udat.</i>	<i>Total</i>
Menneskefigurer, bronse	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Dyrefigurer, bronse	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3
Fuglefigurer, bronse	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Nåler, bronse	4	-	-	-	-	4	15	16	21	30	13	1	-	-	-	-	-	-	-	104
Spiker, bronse	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	3
Ringer, bronse	-	-	-	-	-	-	-	20	88	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	110
Fibulae, bronse	-	-	-	-	-	-	-	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
Perler, bronse	-	-	-	-	-	-	-	8	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	13
Plater og bånd, bronse	-	-	-	-	-	-	-	36	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	40
Runde skiver, bronse	-	-	-	-	-	-	-	12	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	13
Anheng, bronse	-	-	-	-	-	-	-	13	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	13
Miniatyrvåpen, bronse	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
Andre gjenstander, bronse	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	9
Jern	-	-	-	-	-	-	-	2	8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	13
Gull	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
Bly	-	-	-	-	-	-	-	-	55	6	-	-	-	-	-	-	-	-	2	63
Dyrefigurer, terrakotta	-	-	-	-	-	-	-	2	-	13	-	-	-	-	-	-	-	-	-	15
Menneskefigurer, terrakotta	-	-	-	-	-	-	-	-	1	27	5	1	4	-	-	-	-	-	-	38
Andre gjenstander, terrakotta	-	-	-	-	-	-	-	-	16	5	1	1	-	-	-	-	1	-	-	24
Bein	-	-	-	-	-	-	-	2	12	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	17
Glass	-	-	-	-	-	-	-	7	-	-	-	-	-	2	-	-	-	1	-	10
Stein	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Total	4	0	0	0	0	4	17	124	208	83	20	3	4	2	0	0	1	3	23	496

TABELL 7: Gjenstander fra utgravningen nord for tempelet 1990-94

Tidligere utgravninger	EH	LH	11.	11.-9.	9.	9.-8.	8.	8.-7	7.	7.-6.	6.	6.-5.	5.	5.-4.	4.	4.-3.	3.	Bys.	Udat.	Total
Menneskefigurer, bronse	-	1	-	-	-	-	6	1	1	-	2	-	-	-	-	-	-	-	2	13
Dyrefigurer, bronse	-	-	-	-	-	-	32	1	3	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	37
Fuglefigurer, bronse	-	-	-	-	-	-	11	7	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	20
Nåler, bronse	-	-	-	-	-	35	185	162	25	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	414
Spiker, bronse	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
Ringer, bronse	-	-	-	-	2	12	5	93	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	112
Fibulae, bronse	-	1	1	-	-	2	26	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	31
Perler, bronse	-	-	-	-	-	-	4	50	20	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	74
Plater og bånd, bronse	-	-	-	-	-	-	-	8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8
Runde skiver, bronse	-	-	-	-	-	-	-	19	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	19
Anheng, bronse	-	-	-	-	-	-	94	67	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	161
Miniatyrvåpen, bronse	-	-	-	-	-	-	29	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	29
Andre gjenstander, bronse	-	-	-	-	-	-	9	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	12
Jern	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Gull	-	-	-	-	-	7	5	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	17
Bly	-	-	-	-	-	-	2	-	16	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	20
Dyrefigurer, terrakotta	-	-	-	-	-	-	1	3	4	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	10
Menneskefigurer, terrakotta	-	-	1	-	-	-	-	-	1	1	-	7	-	-	-	-	-	-	-	10
Andre gjenstander, terrakotta	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Bein	-	-	-	-	-	-	-	-	9	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1	11
Glass	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	51
Stein	-	-	-	-	-	-	-	50	-	-	-	-	-	-	10	-	-	-	-	11
Total	0	2	2	1	2	56	409	470	82	11	2	9	0	1	10	0	0	2	3	1062

TABELL 8: Gjenstander fra tidligere utgravninger ved Athene Alea-helligdommen

Appendiks C: Keramikkfunn

Tempel	EH	LH	10.	10.-9.	9.	9.-8.	8.	8.-7	7.	7.-6.	6.	6.-5.	5.	5.-4.	4.	4.-3.	3.	3.-2.	2.	2.-1.	Rom.	Bys.	Total
Åpne former	-	-	54	109	72	76	138	31	8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	488
Lukkede former	-	-	42	44	35	25	76	41	13	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	276
Andre former	-	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6
Miniatyrer	-	-	-	-	-	148	<	<	169	>	>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	317
Total	0	0	102	153	107	249	214	72	190	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1087

Nord for tempelet	EH	LH	10.	10.-9.	9.	9.-8.	8.	8.-7	7.	7.-6.	6.	6.-5.	5.	5.-4.	4.	4.-3.	3.	3.-2.	2.	2.-1.	Rom.	Bys.	Total
Åpne former	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	36	2	8	10	26	4	1	-	1	1	1	1	94
Lukkede former	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	-	4	1	14	1	-	-	-	1	-	3	28
Andre former	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	1	-	-	-	-	-	-	3
Miniatyrer	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	180	-	-	-	-	-	-	-	-	180
Total	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	40	2	13	191	41	6	1	0	1	2	1	4	305

Tidligere utgravn.	EH	LH	10.	10.-9.	9.	9.-8.	8.	8.-7	7.	7.-6.	6.	6.-5.	5.	5.-4.	4.	4.-3.	3.	3.-2.	2.	2.-1.	Rom.	Bys.	Total
Åpne former	-	-	6	1	-	-	20	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	32
Lukkede former	-	2	4	-	-	-	25	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	36
Andre former	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Miniatyrer	-	-	-	-	-	-	-	9	13	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	22
Total	0	2	10	1	0	0	45	20	13	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	91

TABELL 9: Keramikk fra utgravningen i tempelet 1990-94, utgravningen nord for tempelet 1990-94 og tidligere utgravninger ved Athene Alea-helligdommen

Appendiks D: Ikonografi

<i>Ikonografi</i>	<i>Betydning og bruk</i>
Ape	Apemotivet var mye brukt i både egyptisk og fønikisk ikonografi, og sittende apefigurer var populære amuletter (Langdon 1984: 136). Avbildninger av aper er også nokså vanlig i rodisk ikonografi (Voyatzis 2014a, 2014c)
Bjørn	Bjørnen ble i den antikke verden sett på som et symbol for morsrollen (Bevan 1986: 21; Plutark <i>Moralia</i> 494; Voyatzis 1990: 120), og figurinen med bjørnehode kan representere aspekter ved den lokale kulten i Tegea og Arkadia. I arkadisk mytisk og legendarisk historie har dyr spilt en viktig rolle, og myten om Kallisto ser ut til å ha vært særlig viktig. Kallisto ble bortført av Zevs og forvandlet til en bjørn, og hun fødte en sønn kalt Arkas. Arkas kommer fra Arktos som igjen betyr bjørn, og navnet Arkadia kan bokstavelig bety "bjørnenes land". Legendene forteller også at Aleos, den mytiske grunnleggeren av helligdommen i Tegea var Arkas' barnebarn. Sett i lys av mytene er en dedikasjon av en figurin med bjørnehode i Athene Alea-helligdommen svært passende (Voyatzis 1990: 118-120, 163 n. 100). Bjørner er blant de dyrerepresentasjoner som sjeldnest ble dedikert i greske helligdommer, og bjørnededikasjoner forekommer oftest i helligdommer til Artemis (Bevan 1986: 22, 1987: 17, 21)
Dobbeltøk	Miniatyrmodeller av dobbeltøkser, både i bronse og bein, gir assosiasjoner til kultgjenstander fra bronsealder (Nilsson 1950: 194-235; Simon 1986: 405-407; Østby 1997: 100). Dobbeltøkstens rolle som slakteinstrument og som symbol på fornyelse fra offerdøden innen minoisk og mykensk religion reflekteres også i arkaisk og klassisk gresk offerpraksis. Det virker som om sammenhengen mellom rituelle offer og dobbeltøksten ble bevart i Arkadia og uttrykt gjennom dedikasjonen av dobbeltøkser til lokale fruktbarhets- og naturgudinner (Deitrich 1988: 35-40; Voyatzis 1990: 195)
Fisk	To inskripsjoner fra klassisk tid beskriver at fisk ble transportert fra Argos til Tegea, hvor den ble solgt på Tegeas markeds plass (Arist. <i>Rhet.</i> 1365a, 1367b jfr. Bilinski 1990; Roy 1999: 338-339; <i>SEG</i> 11 423.21-29). Gjennom andre innskrifter kjenner vi også til at det ble dedikert ekte fisk

	<p>som tiende til Artemis og Poseidon, og også modeller av fisk.</p> <p>Dedikasjonen av fiskefiguren i Athena Alea kan knytte seg til gudinnens rolle som en <i>potnia theron</i> (Simon 1986: 282; Bevan 1986: 131-136)</p>
Fugl	<p>I den tidligste litteraturen karakteriseres Athene som en gudinne over fugler. I Iliaden sender hun en hegre for å lede Odyssevs og Diomedes gjennom natten (<i>Il.</i> X.274-6), og Homer sammenligner henne ikke bare med en due og en hauk (<i>Il.</i> V.778), men får henne også til å opptre i form av en rovfugl, en sjøfugl og en svale (<i>Il.</i> XIX.350). Selv den athenske ugle kan i enkelte tilfeller ha blitt sett på som manifestasjon av gudinnen selv (Bevan 1986: 33). I Athene-tempelet i Elis forteller Pausanias at det var en hane på hjelmen til kultstatuen av Athene, som skulle representere Athenes krigerske side. Han funderte også på om hanen kunne være hellig for Athene arbeideren, fordi hanen alltid står tidlig opp, og figuriner av haner har oftere blitt dedikert i helligdommer til Athene enn til noen annen guddom (Bevan 1986: 35, 49; <i>Paus.</i> 6.26.3).</p> <p><i>Potnia theron</i> ble ofte ble fremstilt flankert av fugler, gjerne en på hver side, for å uttrykke hennes guddommelige karakteristika (Bevan 1986: 40, 53, 55). Fremstillinger av vannfugler kan tolkes som en personifisering av vannet og fruktbarheten assosiert med dette (Christou 1968: 69), og er derfor passende attributter for kvinnelige guddommer (Bevan 1986: 45, 1989: 168). Av fuglene som er dedikert i Tegea er representasjonene av vannfugler de eldste, noe som passer med hypotesen om at fruktbarhetsaspektene er viktigst i den tidlige utøvelsen av kulten. Ved overgangen til arkaisk tid blir det dedikert mange hanefiguriner, og dette kan muligens representere tidlige uttrykk for gudinnen som skulle bli Athene Alea</p>
Granateple	<p>Granatepler i ulik utforming var populære votiver, og i tillegg til å brukes som anheng var det blant annet vanlig å utsmykke nålehoder med granatepler, eller fremstille granatepler i terrakotta eller bein. Granateplet har en viktig symbolsk betydning, og er på grunn av sine utallige frø gjerne forbundet med fruktbarhet, eller gjennom myten om Demeter og Persephone sett på som et symbol på et liv etter døden. Selv en direkte</p>

	kontinuitet ikke kan bevises, kan en anta at den ikonografiske bruken av granateplet følger den lange tradisjonen med fremstilling av granatepler fra mykensk tid (Kilian-Dirlmeier 1979: 126; Pedley 2005: 110; Voyatzis 1990: 184-185, 187). Som et guddommelig attributt blir granateplet gjerne forbundet med gudinnene Afrodite, Hera, Persefone/Kore, og enkelte ganger med Artemis og Kybele (Rova 2008: 562)
Gris	Griser har sterk ktonisk betydning (Tsetschladze og Vashakidze 1994: 116), og en grisefigurin (D: 21) ble beskrevet og datert til geometrisk tid av Dugas (1921: 348). Skriftlige kilder forteller at griser ble ofret til de fleste guddommer, men at de var spesielt godt egnet for guddommer som hadde med underverdenen å gjøre, og grisen assosieres derfor gjerne med Demeter (Tsetschladze og Vashakidze 1994: 116, 119)
Hare	Harededikasjoner har blitt funnet i helligdommene til både Aphaia og Artemis, og gudinnenens egenskaper som jegere gjør at man kan tenke seg at haren har med jakt å gjøre (Bevan 1986: 187). <i>Potnia theron</i> har noen ganger blitt presentert med haren som attributt (Bevan 1986: 189), og siden haren er velkjent for sin fruktbarhet kan dyret også tolkes som et symbol på <i>potnias</i> herredømme over jorden, og både mennesker og dyrs reproduksjon (Christou 1968: 53-54)
Hest	Hesten er den dyrerepresentasjonen som oftest blir dedikert i helligdommer. I Olympia har det fremkommet svært mange hestefiguriner uten rytter, og Zevs ser dermed ut til å være den guddommen som har mottatt flest hestefiguriner som fremstiller kun hest. Etter Zevs er det Artemis og Athene som har mottatt flest hestefiguriner uten rytter (Bevan 1986: 201), og både Athene og Poseidon regnes som beskyttere for hester og hestehold (Camp 1998: 5-6). Det store antallet hester som har blitt dedikert i helligdommer kan ikke forklares som noe som skal minne om, eller være substitutt for, dyreoffer, siden hestefring forekom svært sjelden (Bevan 1986: 203; Rouse 1902: 67). Hesten var helt klart en luksusvare og dermed et statussymbol, og hesten regnes som karakteristisk for aristokratiet (Baumbach 2004: 41, 164; Camp 1998: 10; Isager og Skydsgaard 1995: 85). At hestefiguriner ble gitt i helligdommer kan ha vært et uttrykk for generell takknemlighet eller som en bønn om suksess.

	<p>Hestefigurinene kan også ha vært gitt av aristokrater som hadde råd til det sjeldne og dyre dyret, eller av en som ønsket å fremstå som om han hadde råd. Hesten ble også sett på som et krigsvåpen og som et symbol på seier (Bevan 1986: 214-215, 322; Langdon 1987: 108-109; Pedley 2005: 101).</p> <p>I tillegg til å inneha egenskapene til en herskerinne over dyr ble Athene også assosiert med hesten i både mytologi og tittel. Dette kan indirekte reflektere en tidlig rolle i hennes historie som <i>potnia hippon</i>, og funnet av figurinen som rir ”damesal” i Tegea kan i så måte stemme overens med gudinnens forhold til hester (Bevan 1986: 211; Brandt 2006: 45). Gudinnen til hest er et motiv man finner innen både orientalsk, egyptisk og minoisk-mykensk ikonografi (Voyatzis 1990: 107). Homerisk myte karakteriserer Athene som en krigsgudinne, særlig fra arkaisk tid, og det ser ut som om hennes krigerske attributter blir sterkere vektlagt fra og med denne perioden. Hesten har alltid vært forbundet med krig og krigsutrustning og som et symbol på velstand, og <i>potnias</i> makt over hesten kan peke på at Athene også hadde innflytelse på aspekter typiske for menns liv, over makt, velstand og verdslig suksess (Bevan 1986: 214)</p>
Hjort	<p>Hjortedyr kan knyttes opp til mytene om både det kalydonske villsvin og Kallisto, begge med sterk tilknytning til Tegea. Basert på funn av hjortegeddyr og villsvintenner i Tegea, samt tilknytningen til mytene, har det blitt foreslått at helligdommen til Athene Alea ble oppsøkt av jegere (Bevan 1986: 77, 100, 105). Rouse (1902: 67-9) gjengir en antikk kilde hvor det fortelles at en jeger dedikerte en modell av byttet sitt, og han mener det dermed kan være sannsynlig at figurer av byttedyr var gaver fra jegere. At representasjoner av dyr var populære votivdedikasjoner i Arkadia virker rimelig i et område kjent for jakt, vilt og et rikt beitelandskap og hvor både dyrenes fruktbarhet og beskyttelse var viktig (Dugas 1921: 347; Langdon 1984: 248-249; Warden 1992: 52). Det har ikke blitt funnet hjortefigurer i andre helligdommer i Arkadia, og det virker dermed som om dedikasjoner av fremstillinger av hjort var spesielt populært i Tegea (Voyatzis 1990: 140)</p>
Hund	<p>Hunden symboliserer det ktoniske i tillegg til å være et jaktdyr, og</p>

	assosieres ofte med både Artemis og Hekate. Jaktaspektet kan dermed forklare funnet av hundefiguriner hos Athene Alea (Bevan 1986: 115-116, 122, 126). Figuriner av hunder er svært sjeldne, og det er større sannsynlighet for å finne hunder i helligdommer til Artemis enn til andre guddommer, igjen på grunn av hennes rolle som jaktgudinne (Bevan 1986: 122, 126; Dugas 1921: 348; Voyatzis 1990: 143)
Kannebærer	De fleste figuriner av denne typen forestiller kvinner. Figurtypen er sjelden i geometrisk kunst, og eksemplaret funnet i Tegea antas å være av lokal eller arkadisk produksjon. Bruken av denne typen figuriner ser vi utelukkende i helligdommer, og ser derfor ut til å ha hatt betydning for kulten. Ikonografien kan knyttes til et ønske om vann, alternativt for å minnes en renselseshandling eller prosesjon (Jost 1985: 373; Langdon 1984: 193, 195, 197; Voyatzis 1990: 116)
Løve	Funnet av en bronsefigurin som forestiller en løve kan knyttes til Athenes rolle som beskytterinne over ville dyr (Bevan 1986: 234, 236; Voyatzis 1990: 143). I Tegea har det i tillegg til løvefigurinen blitt funnet en løvetann, noe som viser at også Athene Alea var assosiert med løver (Østby et al. 1994: 111). Artemis er den guddommen som oftest assosieres med løven, noe som skyldes hennes egenskaper som jaktgudinne og beskytterinne for ville dyr. Motivet med <i>potnia theron</i> flankert av løver er orientalsk, og har også vært brukt på Kreta. Det er imidlertid ikke bare Artemis som har trekk fra bronsealdergudinnen, også Hera og Athene har mange av de samme egenskapene som en beskytterinne over dyr (Bevan 1986: 234, 236). Løvefigurinene kan representere gudinnens dominans over naturens ville og voldsomme sider (Bevan 1986: 235-236; Christou 1968: 13, 25, 52, 55 og 100)
<i>Potnia theron</i>	Et minoisk-mykensk konsept om en hersker eller herskerinne over dyr (Voyatzis 1990: 109)
Sau	Væren var kjent for sin lyst og fertilitet, og kunne derfor tenkes å være en passende dedikasjon for en gudinne relatert til fruktbarhetskult. Dedikasjonen av sauebukker kan i tillegg handle om at man ønsket å sette buskapen under guddommelig beskyttelse (Bevan 1986: 246, 253).
Skarabé	Coldstream (1977: 332) foreslår at skarabeer muligens kan dedikeres som

Skarabé	Coldstream (1977: 332) foreslår at skarabeer muligens kan dedikeres som et ønske om beskyttelse av avlingen mot skadelige insekter. Skarabeene funnet i Tegea er av egyptisk type, men det er sannsynlig at de representerer import fra Syria eller Fønikia (Voyatzis 2014a)
Skilpadde	Skilpadder har sterk ktonisk betydning (Tsetskhladze og Vashakidze 1994: 116). Skilpadder ble gjerne dedikert til kvinnelige guddommer, og symboliserer fruktbarhet på mange måter. Skilpaddene sies å representere en legemliggjøring av jorden og jordens fuktighet, og gjenspeiler gudinnens makt over jorden og fruktbarheten. I tillegg legger skilpadden svært mange egg og kan sees på som et fruktbarhetssymbol på grunn av dette. Skilpadder virker dermed å være passende votiver til en gudinne som har trekk fra en <i>potnia theon</i> (Bevan 1988: 2, 6; Christou 1968; Dugas 1921: 351-352; Keller 1913: 249-250; Tsetskhladze og Vashakidze 1994: 117; Voyatzis 1990: 197)
Storfe	Okser og kyr var de største og mest verdifulle dyr man kunne ofre, og kveg ble ofret til de fleste olympiske guddommene. Mange forskere mener at figuriner av offerdyr i en helligdom er gitt for å minne om selve offerhandlingen, eventuelt for å erstatte dyreofferet (Baumbach 2004: 161; Bevan 1986: 82, 87; Burkert 1985: 93; Van Straten 1981: 87-88). Dedikeringen av anheng utformet som oksehoder er foreslått å henge sammen med utsmykningen på marmoralteret i Tegea, som var dekorert med protomer, eller <i>bukrania</i> (Bevan 1986: 88; Dugas 1921: 368). Storfe var ikke viktig bare innen religionen, men også for landbruket. Man var avhengig av storfehold for å få melk og kjøtt, i tillegg til bruken som trekkdyr og til pløying, og dyrene var dermed uunnværlige for både transport, handel og korndyrking. Sett i lys av dette kan dyrefigurinene like gjerne ha blitt ofret i helligdommen som et ønske om fruktbarhet for dyrene, eller for å sette den livsviktige dyreflokken under guddommelig beskyttelse (Baumbach 2004: 161-162; Heilmeyer 1972: 87-88; Osborne

